80.oct.1993

Oud-Utrecht

MAANDBLAD

vier-en-zestigste jaargang

1991

Uitgave van de Vereniging

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Drs. R.P.M. van Antwerpen
Notebomenlaan 27
3582 CG Utrecht

Lijst van schrijvers

81 *Baart de la Faille, C.A.*, Utrechtse grachtprofielen revisited
105 *Borger, G.J.*, De oude geografie en de ontginning van de Vechtstreek
60 *Bruch, H.* De moord op de bisschop
45 *Bruijn, M.J. de*, Circa Turrim Trajectensem
110 *Buitelaar, A.*, De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Vechtstreek
26 *Burg, V.A.M. van der*, Fransiscus Cohu, eerste R.K. pastoor van Zeist
19 *Daniëls, S.J.*, Voorjaarsexcursie (Agenda)
31 Lezing en Voorjaarsexcursie (Agenda)
96 *Haverkamp, J.W.G.*, Benefietconcert door Gustav Leonhardt (Agenda)
48 *Helleman, O.*, Het altaar voor de Jezuïetenstatie St. Catharijne
87 *Herpen, J. van*, 1938, De zangeres Vera Lynn in Utrecht
43 *Hoevenberg, J.* Boekenschouw
57 *Hoffman- Klerkx, E.L.*, De Majestas Domini van de St. Pieterskerk te Utrecht
70 *Hoogevest, C.C. van*, De schuilkerk van St. Gertrudis
1 *Kaajan, H.J.Ph.G.*, Een eeuw Westerkerk (1891-1991)

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT
2211 7851

Personen

87 *Bert Ambrose,* in: 1938, de zangeres Vera Lynn in Utrecht
26 *Fransiscus Cohu,* in: Fransiscus Cohu, eerste R.K. pastoor van Zeist sedert de Hervorming
21 *Ir. E.W. van Heuven,* in: De gietstalen luidklok in Maarssen
131 *Joan Huydecoper,* in: Philips Vingboons en Joan Huydecoper van Maarsseveen, projectontwikkelaars aan de Vecht
60 *Bisschop Koenraad van Utrecht,* in: De moord op de bisschop
73 *Richard Lassals,* in: Een reiziger in Utrecht. Thomas Pennant op de grand tour 1765
87 *Vera Lynn,* in: 1938, de zangeres Vera Lynn in Utrecht
28 *Friedrich Wilhelm Mengelberg,* in: Uit de tijdschriften
24 *Samuel Muller,* in: Het archief van Oud-Utrecht geïnventariseerd
73 *Thomas Pennant,* in: Een reiziger in Utrecht. Thomas Pennant op de grand tour 1765
131 *Philips Vingboons,* In: Philips Vingboons en Joan Huydecoper van Maarsseveen, projectontwikkelaars aan de Vecht

Boekenschouw

41 *Dick Adelaar, Jos van Asperen, Michael Roding, Willem van Leusden.* Essays over een verhard romanticus
90 *Marjan Agerbeek e.a.,* Dank je de Koekoek. De geschiedenis van de Vogelenbuurt.
88 *E.A.G. van den Bent en C.M.P.F. van den Broek,* Mijdrecht meer dan veen alleen
23 (artikel) *Bibliotheek van de Rijksuniversiteit van Utrecht,* Bibliografie van Utrecht 1964-1983
102 *Biologiewinkel/Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude stadswijken,* Utrechts Singelboek, Natuur, geschiedenis en bebouwing van de Utrechtse singels
77 (artikel) *Saskia de Bodt,* Utrechtse borduurwerkers in het laat-middeleeuwse Utrecht, in: Oud Holland 105 (1991. p.1-31)
66 *Catalogus,* Burgerwezen in Utrecht. 500 jaar Stichting Evert Zoudenbalch
101 *Catalogus,* Nachtregels. Nightlines
66 *J.J. Dankers en J. Verheul,* Als een groot particulier huisgezin. Opvoeden in het Utrechtse burgerweeshuis tussen caritas en staatszorg 1831-1991
40 *Ed van Eeden (samenstelling),* Ik voel me welgemoed. Boswell in Utrecht
28 (artikel) *Walter Geis,* Der Kreuzweg im Köllner Dom, in: Köllner Domblatt 54 (1989)
55 *Cees de Graaf (samenstelling),* K&W herbouwd voor de kunsten
10 *P.D. 't Hart,* Utrecht en de cholera 1832-1910
78 *Claudine Hellweg (redactie),* Nightlines. Nachtregels. Gids bij de gelijknamige tentoonstelling
43 *Hugo J. Helmer en René H.P. Proos,* Langs Romeinse en middeleeuwse wegen. Archeologische routes in Nederland en België
101 *Dr. A. van Hulzen,* De Oude Gracht deel I. Van Pellecussenpoort tot de Liesbosch
30 *Nico Immink, Leeuwenbergh.* Biografie van een Utrechts gebouw 1567-1990
89 *Hedda Kalshoven- Brester ed.,* Ik denk zoveel aan jullie. Een briefwisseling tussen Nederland en Duitsland 1920-1949
102 *Guus Kemme,* Architectuurgids voor Utrecht
42 *D.T. Koen,* Utrecht verdedigd, fortificatie en mobilisatie 1914-1940
90 *Dirk van Koten (editor),* Utrecht. Nederlands-English-Français-Deutsch.
79 *B.M. Laan,* Rietveld route Utrecht: fietstochten in de gemeenten Utrecht, Zeist en De Bilt langs gebouwen van G.Th. Rietveld
40 *M. Langenbach,* Onbekend talent. Leerlingen van de Utrechtse Fundatie van Renswoude 1761-1795
41 *F.A. van Lieburg,* De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta
89 *Fred. Matter (redactie),* Toverij in Nederland, 1795-1985. Bibliografie Publikatie van het P.J. Meertensinstituut, deel 14
55 *Bettina van Santen,* Architectuur en stedebouw in de gemeente Utrecht 1850-1949
79 *Bettina van Santen,* Kijk op de wijk: fietstochten langs de jongere bouwkunst van Utrecht
42 *W. Thoomes,* Een schaars en kostbaar goed. Het denken over Utrechts oude stad in de 50er en 60er jaren van dezer eeuw
31 *Max Tosseram,* Beeldende kunstenaars in beeld. Utrechtse kunstenaars geportretteerd door Max Tosseram
30 *Utrechts Klokkenluidersgilde,* Klokken van

42 *Kylstra, E.M.*, Boekenschouw
79 Boekenschouw
89 Boekenschouw
93 *Landzaat, F.H.*, De frictietegelpers van de tegelfabriek Westraven te Utrecht
30 *Lemaier, J.W.*, Begroting 1991 Vereniging Oud-Utrecht
76 Jaarrekening 1990
98 Toelichting bij begroting Vereniging Oud-Utrecht voor het jaar 1992
118 *Manten, A.A.*, De scheepvaart op de Vecht
15 *Oort, Th.H. van*, in: Herinneringen aan K&W
131 *Ottenheym, K.A.*, Philips Vingboons en Joan Huydecoper van Maarsseveen, projectontwikkelaars aan de Vecht
23 *Pietersma, A.*, Een bibliografie van de provincie Utrecht
79 Jaarverslag over 1989
99 Jaarverslag van de Vereniging Oud-Utrecht over 1990
14 *Pot, A.W.*, in: Herinneringen aan K&W
24 *Röhner, G.J.*, Het archief van Oud-Utrecht geïnventariseerd
16 *Russchen, S.*, in: Herinneringen aan K&W
10 *Schaik, A.H.M. van*, Boekenschouw
13 K&W, een muzikale fenix
30 Boekenschouw
40 Boekenschouw
55 Boekenschouw
66 Boekenschouw
78 Boekenschouw
88 Boekenschouw
101 Boekenschouw
28 *Staal, C.S.*, Uit de tijdschriften: Friedrich Wilhelm Mengelberg
65 De Ijskelder van Huis Doorn
77 Uit de tijdschriften: Utrechtse borduurwerkers in het laat-middeleeuwse Utrecht
15 *Steen, C. van de*, in: Herinneringen aan K&W
137 *Tromp, H.M.J.*, De buitenplaatsen langs de Vecht: Tuin- en parkgeschiedenis
16 *Verdonk- de Vos, J.*, in: Herinneringen aan K&W
33 *Vermij, R.*, Promoveren te Utrecht aan het eind van de zeventiende eeuw
73 *Vogelzang, F.*, Een reiziger in Utrecht. Thomas Pennant op de grand tour 1765
18 *Weldam- van Rooy, A.*, in: Herinneringen aan K&W
14 *Wilschut, M.*, in: Herinneringen aan K&W
21 *Zuithoff, A.J.*, De gietstalen luidklok in Maarssen

Lijst van artikelen Utrecht stad

48 St. Catharinakerk, in: Het altaar voor de jezuïetenstatie St. Catharijne
45 Domtoren, in: Circa Turrim Trajectensem
70 Getrudiskapel, in: De schuilkerk van St. Gertrudis
96 Benefietconcert door Gustav Leonhardt
13 K&W, in: een muzikale fenix
14 Herinneringen aan K&W
21 St. Ludgeruskerk, in: De gietstalen luidklok in Maarssen
1 Oosterkerk, in: Een eeuw Westerkerk (1891-1991)
57 St. Pieterskerk, in: De Majestas Domini van de St. Pieterskerk te Utrecht
1 Westerkerk, in: Een eeuw Westerkerk (1891-1991)
93 Westraven, in: De frictietegelpers van de tegelfabriek Westraven te Utrecht
33 Promoveren te Utrecht aan het eind van de zeventiende eeuw
81 Utrechtse grachtprofielen revisited

Utrecht Provincie

110 Breukelen, in: De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Vechtstreek
118 De scheepvaart op de Vecht
65 Doorn, in: De Ijskelder van Huis Doorn
21 Maarssen, in: De gietstalen luidklok in Maarssen
110 De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Vechtstreek
118 De scheepvaart op de Vecht
26 Zeist, in: Fransiscus Cohu, de eerste R.K. Pastoor van Zeist sedert de Hervorming

Symposium over de Vechtstreek

105 De oude geografie en de ontginningen van de Vechtstreek
110 De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Vechtstreek
118 De scheepvaart op de Vecht
131 Philips Vingboons en Joan Huydecoper van Maarsseveen, projectontwikkelaars aan de Vecht
137 De buitenplaatsen langs de Vecht: Tuin- en parkgeschiedenis

de stad Utrecht deel II. Klokkenvordering 1943, Mutaties 1945-1989, Uurwerkenslagklokken
78 *Hilde Vries en Puck Nijenhuis,* Oudmunstertrans. Het verhaal over verbouwing en gebruik door kapittel, burgerij en universiteit
102 *C.C.S. Wilmer,* Utrecht. De stad in prenten
88 *G. van Wijk (samenstelling),* Mijdrecht negenhonderd jaar. Mijdrecht van toen tot bijna nu in vogelvlucht

Berichten

11 Opening van de nieuwe kostuumzaal in het Centraal Museum
18 Tentoonstelling aanwinsten Gemeentelijke Archiefdienst
38 Restauratie middeleeuwse muurschildering in het Centraal Museum
39 Het Utrechts Landschap, natuurlijk hart van Nederland
39 Kerken kijken zoekt vrijwilligers
39 Lezing over het Duitse Huis
39 Rapport Werkgroep Herstel Leefbaarheid in Utrecht: Pui? Een milieu-afweging tussen sloop en hergebruik
40 Heruitgave van H.L. Kok, De geschiedenis van de laatste eer in Nederland
54 Tentoonstelling over de Willem Arntsz Stichting
54 Utrecht uitgelicht, tentoonstelling in de Crediet en Effectenbank
79 Zomerrondleidingen in het Catharijneconvent
79 Prijsvraag Oud-Leidenprijs 1992
91 Wie kent dit lied? (geschreven n.a.v. de encycliek Rerum Novarum)
103 'Nederland', uit de Cultuurreisgidsenreeks van Agon
103 Brochure Zes constructieven in Utrecht van de Utrechtse sociëteit De Constructieve
103 Utrechtse oorlogsbelevenissen in: Letty Kosterman, Ver van huis

Vereniging Oud-Utrecht

10 aankondiging: Geschiedenismozaïek-4
19 aankondiging: Geschiedenismozaïek -5
19 aankondiging: Voorjaarsexcursie
31 aankondiging: Lezing en voorjaarsexcursie april 1991
53 aankondiging: Stadswandeling langs de Utrechtse gevelstenen
96 aankondiging: Benefietconcert door Gustav Leonhardt
147 aankondiging: De Hervormde Diaconie te Utrecht
147 aankondiging: Een serie lezingen over de Utrechtse musea
11, 67, 77, 91, 103 agenda
10, 13 artikel: Bij de nieuwe voorplaat
24 artikel: Het archief van Oud-Utrecht geïnventariseerd
30 Begroting 1991 Vereniging Oud-Utrecht
98 Begroting 1992 Vereniging Oud-Utrecht, toelichting
79 Jaarverslag over 1989
99 Jaarverslag van de Vereniging Oud-Utrecht over 1990
76 Jaarrekening 1990
97 Najaarsledenvergadering van 26 november 1991, agenda
101 Oproep, vacature notulist
19, 43 Propaganda: aangeboden
38, 69 Symposium De Utrechtse Heuvelrug en Vallei
79 Verschenen: Registers op het Jaarboek Oud-Utrecht 1954-1983
38 Voorjaarsledenvergadering van 28 mei 1991, agenda

EEN EEUW WESTERKERK (1891-1991)

Toen drs. C. Staal het boek ,,Utrechtse kerken en kerkgebouwen'' van dr. A. van Hulzen recenseerde[1]), bevreemdde hem naast het ontbreken van een artikel over de Leeuwenberghkerk van de Nederlandse Protestantenbond aan het Servaas Bolwerk en van de Rooms-Katholieke Martinuskerk aan de Oude Gracht een bespreking van de gereformeerde Westerkerk aan de Catharijnekade[2]). Als mogelijke reden veronderstelde hij toen dat er niet genoeg historisch materiaal van voorhanden zou zijn. Nu er inmiddels een inventaris van de archieven van de Gereformeerde Kerk te Utrecht uit is, valt vast te stellen, dat dit wel meevalt[3]). Hoe het zij, nu deze kerk op 26 februari 1991 een eeuw bestaat, lijkt het de moeite waard hier enige aandacht aan te besteden. Te meer daar deze krachtens een gemeenteraadsbesluit van 1 decemer 1988 officieel op de gemeentelijke monumentenlijst is geplaatst. Overigens beperkt dit artikel zich niet enkel tot de bouwgeschiedenis. Er wordt ook aandacht besteed aan belangrijke kerkelijke ontwikkelingen te Utrecht in de afgelopen eeuw.

Afscheiding en Doleantie

Doordat Koning Willem I in 1816 de Nederlandse Hervormde Kerk reorganiseerde, wat werd vastgelegd in het ,,Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden'', werd met de sinds de Dordtse Synode van 1618/19 geldende kerkorde gebroken. In plaats daarvan kwam een van staatswege georganiseerd kerkgenootschap. Door wijzigingen in het ondertekeningsformulier van de predikanten ontstond er ook meer ruimte voor vrijzinnige denkbeelden. Om deze redenen scheidde ds. H. de Cock zich in 1834 te Ulrum met zijn kerkeraad van de Nederlandse Hervormde Kerk af en stichtte hij de eerste Christelijke Afgescheiden Gemeente. Er volgden er al gauw meer. In Utrecht had de instituering op 18 december 1835 plaats. Op 18 februari 1839 werd deze als eerste in Nederland door de Hoge Overheid erkend. Door latere conflicten vond er in 1841 binnen de gemeente een splitsing plaats tussen aanhangers van de inmiddels geschorste ds. Scholte en de sympathisanten van ouderling E. Takken. Het merendeel van de eerstgenoemde groep volgde ds. Scholte, toen deze in 1847 met circa 800 personen naar Noord-Amerika emigreerde. De achtergebleven personen van de groep-Scholte verenigden zich in 1849 met de Takkianen. Vanaf 1854 had men ook de beschikking over een eigen kerkgebouw in de Breedstraat, te weten de Begijnekerk, die tot de ingebruikneming van de Tuindorpkerk in 1937 als zodanig dienst zou doen[4]).

Met dit al was het een betrekkelijk kleine gemeente[5]), toen de tweede uittocht uit de Nederlandse Hervormde Kerk in 1886, te weten de Doleantie, onder leiding van dr. A. Kuyper begon. Deze keer voornamelijk om de drie navolgende redenen. Allereerst het niet practiseren van het door de Synode in 1875 opgestelde Algemene reglement, het niet langer verwijzen naar ,,Schrift en Belijdenis'' in de proponentsformule der predikanten. Er werd volstaan met de belofte, dat men de belangen van Gods Koninkrijk en in overeenstemming hiermee die van de Nederlandse Hervormde Kerk met opvolging van haar verordeningen zou behartigen. Tenslotte, zoals in Amsterdam, omdat een aantal kerkeraden weigerde attest af te geven aan catechisanten, die bij vrijzinnige predikanten hun onderricht hadden ontvangen. Doordat ds. H. Hoekstra[6]) en ds. G. Ringnalda[7]) van de Hervormde Gemeente te Utrecht met een aantal ambtsdragers in januari 1887 het ,,Gereformeerd Kerkelijk Congres'' bijwoonden, waarin openlijk tot een breuk werd opgeroepen, kwamen zij met hun kerkeraad in conflict. Op 23 maart vergaderde de kerkeraad over de schorsing van voornoemde ambtsdragers voor een half jaar, dat op 1 april moest ingaan. Toen geweigerd werd dit te negeren, verlieten beide predikanten met vijf ouderlingen en negen diakenen de vergadering. Zij besloten nog diezelfde avond ten huize van ouderling H. van Dijk aan de Oude Gracht om te breken met de synodale hiërarchie en tot het stichten van een Doleantiegemeente te Utrecht over te gaan[8]). Op 27 maart belegden zij een eerste godsdienstoefening in Tivoli aan de Kruisstraat. Naderhand kwamen zij ook bijeen in het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats[9]) en in het Johannalokaal van freule S. M. E. De Mey in de Weistraat (thans: Mgr. van der Weteringstraat). Vanaf mei 1888 werden de tot dan toe 's avonds in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen gehouden godsdienstoefeningen vanwege de hoge kosten niet langer daar, maar in de bovenzaal van het Militair Tehuis in het Wed gehouden[10]). Op zondag 19 juni ging dr. A. Kuyper zelf in Tivoli voor waar hij sprak over ,,Sion door recht verlost''[11]).

Doleantie-kerken

Vanaf het begin handelden de Utrechtse Dolerenden zeer voortvarend, zodat er al gauw sprake was van een goede organisatie. Voor het beheer van de kerkelijke goederen en de financiën werd een zogenaamde Vereniging ,,De Kerkelijke Kas'' opgericht, die op 17 september 1887 koninklijke goedkeuring kreeg[12]). Dit met het oog op het verkrijgen van rechtspersoonlijkheid. Hoewel men deze voordien officieel nog niet had, kreeg H. van Dijk reeds eind juni opdracht voor de bouw van een kerk, waarvoor in juli grond was aangekocht. Op 29 december 1887 kon de Oosterkerk op de hoek van de Maliebaan en de 3e Baanstraat (thans: Burgemeester Reigerstraat) als eerste Doleantiekerk van Nederland in gebruik worden genomen[13]). Dientengevolge werd de eerste Synode van de Neder-duitsche Gereformeerde Kerken (doleerende) niet in Amsterdam, maar in Utrecht ge-

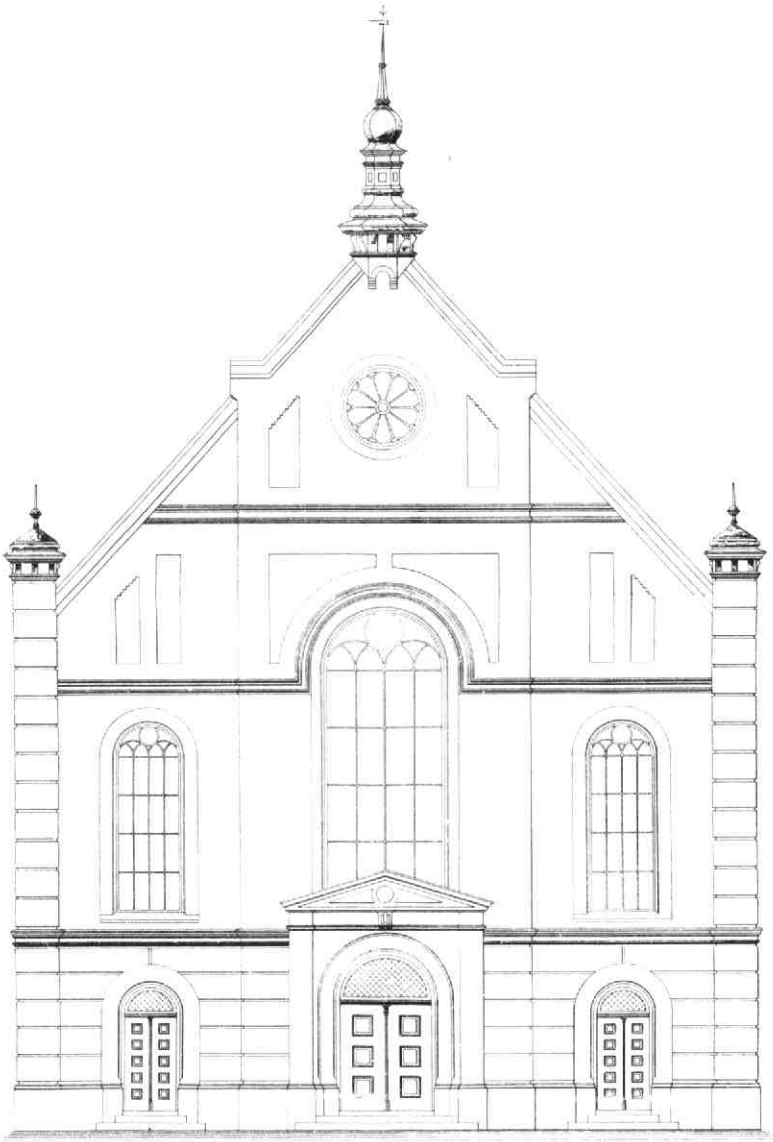

Bouwtekening van de voorgevel van de Westerkerk door H. van Dijk, 1890. GAU Bouwtekeningen 1890, nr. 387 g.

houden. Hoewel dit gebouw 2000 zitplaatsen telde, was al spoedig door de toename van het ledental behoefte aan een tweede kerk. Vier maanden na de ingebruikneming van de Oosterkerk ging er in de kerkeraad al een stem op om voor het bouwen daarvan een inzameling te houden. Diaken J. B. Calissendorff herinnerde zich nog maar al te goed hoe groot de offerbereidheid in de eerste jaren was. Ondanks dat het merendeel van de Dolerenden tot de arbeidende klasse behoorde, bracht een collecte wel eens *f* 4500,– op. En dat afgezien van de gouden en zilveren sieraden, die toen regelmatig in de collectezak zaten[14]).
Op 30 oktober 1889 deelde jkhr. A. W. van Beeck Calkoen als voorzitter van de de Vereniging ,,De Kerkelijke Kas'' de kerkeraad mee, dat men bouwgrond had gevonden. Deze bestond uit tien woonhuizen en tien woningen, gelegen aan de Catharijnekade, de Bergstraat en op het hofje van Jesse alsmede een perceeltje grond. Bij de aankoop, die in het totaal *f* 44.100,– bedroeg, werd omzichtig te werk gegaan. Hier waren vijf verschillende partijen bij betrokken, waarvan slechts twee lid van de Vereniging ,,De Kerkelijke Kas'' waren. Mogelijkerwijs, omdat niet ieder met de Nederduits Gereformeerde Kerk wilde onderhandelen. Aardig om in dit verband te vermelden is, dat de te bouwen kerk hierdoor grensde aan het huis, waar dr. A. Kuyper van 1867-1869, toen nog predikant van de Hervormde Gemeente, had gewoond[15]). Zodra mogelijk werd de gemeente algemeen van de grondaankoop in kennis gesteld[16]). Begin van het volgende jaar werden de huizen gesloopt door de laagste inschrijver J. G. Fukkink, die ook ambtsdrager was. Hem was ook de bouw van de kerk met kosterswoning en kerkeraadskamer opgedragen.

Interieur van de Westerkerk, gezien vanaf de galerij uit het westen met gezicht op het fraaie Quelhorstorgel, ca. 1900. Foto: GAU Top.-Hist. Atlas TA Ke 8.1

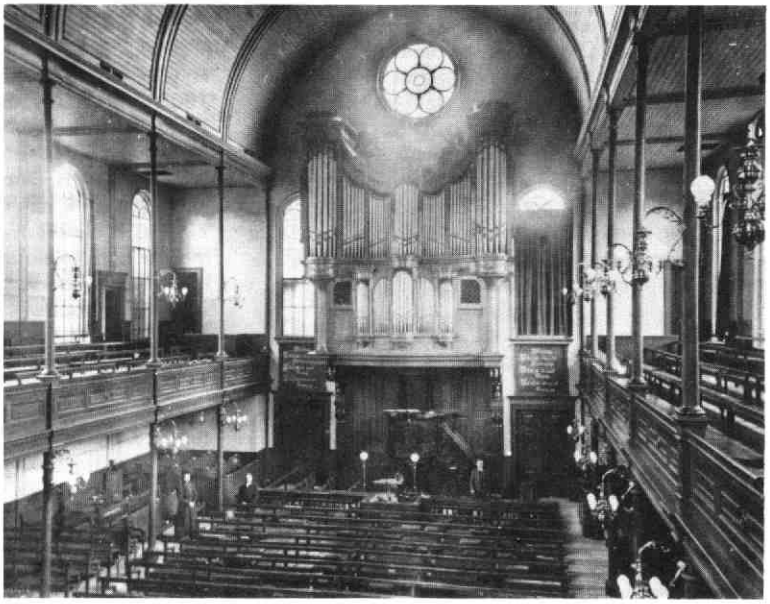

Naar alle waarschijnlijkheid evenals de Oosterkerk naar een ontwerp van de meester-timmerman H. van Dijk[17]). B. en W. van Utrecht verleende hiervoor op 13 juni 1890 de vereiste toestemming, terwijl een week later voor de bouw van de kerkeraadskamer, doopkamer en kosterswoning een aparte toestemming afkwam. Dit was een gevolg van het feit, dat de hoogte van de kosterswoning vanwege de smalle Bergstraat volgens art. 14 van de Bouwverordening aangepast moest worden[18]). Tijdens de bouwwerkzaamheden ontving ds. Hoekstra van mevrouw G. Smaling voor de kansel reeds een fraaie Ravesteyn-bijbel[19]).

Op 26 februari 1891 werd de Westerkerk onder grote belangstelling in gebruik genomen. Ds. Hoekstra wees de gemeente er op, dat ze dankbaar mocht zijn na zo'n korte tijd al een tweede kerkgebouw gereed was gekomen. Vervolgens bepaalde hij zijn gehoor bij de tekst uit Marcus 14 : 58. ,,Ik zal dezen tempel, die met handen gemaakt is, afbreken, en in drie dagen eenen anderen, zonder handen gemaakt, bouwen''. Deze tekstkeuze benadrukte het belang van een geestelijke tempel c.q. kerk boven een tijdelijk aards onderkomen. Dit alles werd afgewisseld met het zingen van Psalm 84 : 1 en 2, Psalm 22 : 13 en als slotzang Psalm 122 : 3[20]). Eén der gemeenteleden had kort tevoren in een zeer lang gedicht zijn vreugde over het gereedkomen van de kerk verwoord.

Zo zou de kerk gebouwd zijn op een volgens de overlevering voor het protestantisme belangrijke plaats. Namelijk daar waar in 1566 de eerste hagepreek te Utrecht werd gehouden. Dit werd als volgt verwoord:

Niet ver van waar eens Arentsen[21])
De ruste kar beklom,
En moedig 's Heeren naam beleed
Voor d' opgehoopten drom

Waar eens de eerste hagepreek
(Zo wordt beschikt)
Door zulk een waardig man geleid,
De zielen heeft verkwikt[22]).

Niet ver van daar, o, wonderlijk!
Verrees door 's Heeren trouw
Voor ons, een nieuwe aanspraakplaats!
Een tweede kerkgebouw.

Verder was dit gebouw een voorbeeld van de voor de gereformeerden zo eigen soberheid.

Geen sterke torens trotsch en grootsch,
Verheffen zich omhoog;
Slechts kleine spitsen wijzen u
als door den wolkenboog

Tot God die in 't eenvoudig Huis
Te zijner eer gesticht
Wil wonen, telkenmale als
Zijn dienst daar wordt verricht

Niet schitterend van het eêlmetaal;
Doch zeer doelmatig, net,
Is alles, tot den dienst gereed,
Van binnen ingezet[23]).

De omgeving van de Oosterkerk vormde een schril contrast met die van de nieuwe kerk. Lag eerstgenoemd gebouw op de hoek van de deftige Maliebaan en de 3e Baanstraat, laatstgenoemde kerk lag midden in de volksbuurt wijk-C. In de omgeving was hier door de markt een grote bedrijvigheid op handelsgebied. Na de sloop van de Oosterkerk in 1984 is de Westerkerk als zaalkerk het enig overgebleven voorbeeld van dit kerktype in Utrecht. Architectuurhistorisch behoort het tot het eclecticisme met vooral neoklassi-

cistische elementen, zoals de karakteristieke grote rondboogvensters in de voor- en zijgevels en het bosseerwerk in de benedenzone en aan de hoeken van de voorgevel. De hoge met zinken slabben gedekte kap is van verre zichtbaar. Hieronder bevindt zich een fraai houten tongewelf, dat de gehele kerkzaal overkluist. Doleantiekerken in de grote steden moesten meestal veel mensen bergen. Zo ook de Westerkerk, waarin aan drie zijden galerijen zijn ingebouwd. Deze werden door gietijzeren zuiltjes gesteund, wat het geheel een bijzonder aanzien gaf[24]).

De orgels

Zoals dit vaak het geval was, beschikte de Westerkerk op het moment van de ingebruikneming niet over een echt orgel. Doordat men er echter in was geslaagd om voor de Oosterkerk het orgel uit de Munsterkerk te Roermond aan te kopen, kwam het tot dan toe in de Oosterkerk gebruikte orgel voor de Westerkerk vrij. Dit was destijds door collectant P. H. van Voorthuizen beschikbaar gesteld en was bespeeld door diaken H. Mijksenaar. Laatstgenoemde had ook de financiële aktie voor de aanschaf van een nieuw orgel gestart, die binnen anderhalf jaar tot het gewenste resultaat leidde[25]). De fa. Gebr. Franssen te Roermond, die het orgel van de Roermondse Munsterkerk naar de Oosterkerk overbracht, vervoerde tevens begin februari het vroegere Oosterkerkorgel naar de Westerkerk[26]). Evenals in de Oosterkerk voldeed dit orgel, dat op zich volgens het gemeentelid P. Derksen, die zelf een orgelmagazijn had, en het wel *f* 250,– waard achtte, ook in de Westerkerk vanwege een gebrek aan volume niet. Te méer daar het in deze kerk nog wel eens aan ,,harmonisch zingen'' wilde ontbreken. Daarom startte hij, aangemoedigd door het eerdere resultaat van de heer Mijksenaar, eind 1891 ook in de Westerkerk een financiële aktie[27]). Deze liep echter zeer moeizaam. Tot overmaat van ramp vertoonde het orgel kort nadien ernstige gebreken. ,,De windbak weigerde genoegzaam wind te geven en wat hij nog gaf ging door opengegane zijnde wonden verloren''. Hoewel hij was te repareren, bleef het een lap op een oud kleed. Intussen was er nog maar *f* 75,– binnen voor het nieuwe orgel. Derksen vreesde dat zo in deze eeuw het doel niet kon worden bereikt en wilde daarom niet alleen verdergaan. In navolging van de kerken in Amsterdam en Zeist werd er op zijn verzoek een Orgel-commissie benoemd[28]). Ongeveer een jaar later kon deze meedelen, dat men een tweedehands-orgel had weten te bemachtigen, dat nog wel de nodige veranderingen moest ondergaan. Er ontbrak nog maar *f* 500,– voor de aanschaf. Het huidige orgel was aan de kerk van Tienhoven verkocht. In september, toen inmiddels reeds met de levering van het orgel was begonnen, ontving men zelfs een gift van *f* 150,– voor de onkostenbestrijding[29]). De grootste gift kwam van H. van Dijk, die in 1891 de Vereeniging ,,De Kerkelijke Kas'' speciaal voor een orgel in de Westerkerk een bedrag van *f* 1000,– legateerde[30]).

Het was evenals bij de Oosterkerk een orgel uit een Rooms-katholieke kerk, te weten de St. Plechelmuskerk te Oldenzaal. Het oorspronkelijke orgel is vermoedelijk in 1794 of 1795 tijdens het bewind van de Engelsen verloren gegaan, toen deze kerk, die sinds 1626 protestants bezit was, sterk werd verwaarloosd. In 1808 schonk Lodewijk Napoleon de St. Plechelmuskerk weer aan de katholieken. De Duitse orgelbouwer G. H. Quelhorst[31]) bouwde voor de herinrichting van de kerk hier in de jaren 1813-1815 voor *f* 4100,– een nieuw orgel. Het is onbekend of de gemeente op zijn voorstel is ingegaan om zelf de orgelkast te bouwen, waardoor de kosten met *f* 500,– verminderd zouden kunnen worden[32]). Toen Jos. Th. J. Cuypers[33]) het kerkgebouw in de periode van 1891-1900 deels restaureerde, paste dit orgel daar kennelijk niet langer in[34]). Tot de verkoop van de Westerkerk in 1966 werd het orgel tweemaal, te weten in 1936 en in 1948 door de fa. J. de Koff en Zn. gerestaureerd[35]). Deze behartigde toen het onderhoud van alle orgels van de Gereformeerde Kerk van Utrecht.

De plaatselijke ineensmelting

De Dolerenden te Utrecht deden nog voor de landelijke hereniging in 1892 op synodaal en classicaal niveau van de Synoden van de Christelijke Afgescheidene Kerk en van de Nederduits Gereformeerde Kerken[36]) locaal al spoedig toenaderingspogingen tot de Afgescheidenen. Zo ging een verbouwing van de Begijnekerk in 1887 met het oog op een eventuele vereniging met de Dolerenden niet door. De Afgescheidenen, sinds de landelijke hereniging Gereformeerde Kerk van Utrecht-A (A-gemeente) genaamd, waren ook vertegenwoordigd bij de ingebruikneming van de Westerkerk[37]).

Er deed zich echter een moeilijkheid voor doordat ds. F. P. L. C. van Lingen[38]) op 20 juli 1892 te Utrecht een nieuwe Christelijke Gereformeerde Kerk had geïnstitueerd. Evenals zijn Haagse collega ds. J. Wisse Czn. had hij besloten niet met de hereniging in te stemmen. In plaats daarvan kozen zij overeenkomstig het reglement van 1869 voor een restauratie van de Christelijke Gereformeerde Kerk[39]). Op 31 oktober van dat jaar riep de kerkeraad van de ,,blijvend'' Christelijke Gereformeerde Kerk te Utrecht al hun voormalige broeders en zusters ter plaatse, die eerder dat jaar met de landelijke Vereniging hadden ingestemd, op tot terugkeer[40]). Eén van de hoofdbezwaren tegen de Dolerenden gold de leer van dr. A. Kuyper rond de veronderstelde wedergeboorte bij de doop van kinderen. Dit onderwerp zou in 1944 - zoals verderop nog aan de orde zal komen - één van de aanleidingen tot de Vrijmaking worden. Op 11 juni 1893 kon de voornoemde kerkeraad zijn eerste dienst in het nog steeds in gebruik zijnde kerkgebouw aan de Wittevrouwensingel houden.

Toen de onderhandelingen in april 1893 van de zijde van de A-gemeente tijdelijk stagneerden, bleek bij deze kerkeraad wel degelijk vrees aanwezig, dat zodra tot een plaatselijke ineensmelting werd besloten, een deel van de gemeente naar de Christelijke Gereformeerde Kerk zou overgaan. In september echter drong de heer G. Mulder, kerkeraadslid van de B-

gemeente, met succes op hervatting van het gesprek aan[31]). Zodoende was de plaatselijke ineensmelting desondanks op 4 juli 1894 een feit en was Utrecht de eerste grote stad in Nederland die hierin was geslaagd[42]). Voor de voormalige B-gemeente betekende dit dat verder van de pogingen om ondanks het landelijk predikantentekort te Utrecht een derde predikant te beroepen, werd afgezien. Bij de wijkindeling, die toen werd gemaakt, kreeg ds. P. W. J. Klaarhamer[43]) het gebied buiten de singels tussen Vaartse Rijn en Vecht toegewezen als ambtsterrein met de Westerkerk als vergaderplaats. Zijn collega ds. K. Fernhout[44]) bearbeidde het resterende deel, terwijl aan ds. M. van Minnen[45]) de herderlijke zorg over het territoir binnen de singels werd opgedragen. Fernhout en Van Minnen catechiseerden en vergaderden in de Oosterkerk[46]).

De restauratie van 1956

Het interieur onderging tot de jaren vijftig nauwelijks ingrijpende wijzigingen. Of de plannen in 1915 voor de aanleg van een electrische verlichting en centrale verwarming zijn doorgegaan, is onduidelijk. In elk geval verdienden de kinderen van koster G. van Hamel in de jaren twintig nog een extraatje met stovenverhuur[4]). Op 16 september 1950 werden voorlopige voorstellen gedaan tot een bouw- en restauratieplan van de Westerkerk, die door de kerkeraad werden overgenomen. Uitvoering hiervan bleef echter uit doordat de ineensmelting van de Gereformeerde Kerk van Utrecht met die van Zuilen later in dat jaar de schuldenlast van de kerk aanmerkelijk deed toenemen[48]). Door uitstel hiervan stegen de bouwkosten in betrekkelijk korte tijd aanmerkelijk. Desalniettemin besloot de kerkeraad op 7 april 1952 vanwege te grote bezwaren om hierin met de Nederlandse Hervormde Gemeente te Utrecht samen te werken. In plaats daarvan stelde de heer L. Kroon, lid van de Commissie van Administratie, op persoonlijk initiatief voor om de Westerkerk te restaureren en in meer vergaderruimte te voorzien. Hij dacht hierbij aan het terugbrengen van het aantal zitplaatsen op de begane grond van 720 tot 610, terwijl hij de galerijen in zijn geheel wilde laten uitbreken. Tegelijkertijd zou het orgel, dat destijds boven de kansel was geplaatst, naar een orgelgalerij aan de zijde van de Catharijnekade verhuizen. Deze galerij diende met het oog op een koor 80 zitplaatsen te krijgen. Dit alles was verantwoord, omdat in de wijk Oog in Al binnen afzienbare tijd met de bouw van een nieuwe kerk zou worden begonnen. Een plan, dat reeds uit de oorlogsjaren dateerde, maar toen niet was doorgegaan. In 1943 had de Rotterdamse architect A. van der Kraan, die voordien de Tuindorpkerk had gebouwd een ontwerp voor een nieuwe kerk in Oog in Al gemaakt[49]).

Verder wilde Kroon meer vergaderruimte scheppen door de vloer voor in de kerk 2 en achterin 2,5 meter te verhogen, waardoor een onderverdieping zou ontstaan. Voordeel van dit alles was zijns inziens dat hierdoor een esthetisch fraaier interieur werd geschapen, terwijl de zijramen, die op de hoogte van de galerijen zaten, dan op een betere plaats ten opzichte van

Exterieur van de Westerkerk aan de Catharijnekade, gezien vanuit het zuid-westen, 1985. Foto: GAU Top.-Hist. Atlas TA Catharijnekade 9, 1985 (1).

de kerkvloer kwamen. De onderverdieping zou dan bereikbaar zijn door een trap omlaag, terwijl de predikant op zijn beurt via een trap vanuit de consistorie naar de kerkzaal zou opklimmen.

Tenslotte koos de kerkeraad niet voor dit, maar voor plan 2 van het gemeentelid, architect P. G. van Nieuwland. Dit behelsde een restauratieplan alsmede een plan voor de aanbouw van lokalen en een verbetering van de kosterswoning aan de Bergstraat. Het waren overigens niet de plannen van B. en W. van Utrecht om in de komende vijftien jaar in de aan de Westerkerk grenzende wijk C 1800 woningen af te breken, die hiervoor de directe aanleiding vormden. Het was voornamelijk de invloed van de voortgaande vergrijzing in deze kerkelijke wijk, daar de jeugd zich bij voorkeur in de buitenwijken zoals het nabij gelegen Oog in Al vestigde. Er werd zelfs rekening mee gehouden dat de een jaar tevoren gereedgekomen Pniëlkerk aan de Lessinglaan 33 de eerste tijd te klein zou zijn[50]). In dat geval had men de Westerkerk maar al te zeer nodig. De voorkeur van de wijkkerkeraad van de Westerkerk bleef tot het laatst naar plan 1 uitgaan, omdat daarbij de galerijen zouden worden verwijderd. Kerkeraad en Commissie van Administratie wilden hier vanwege het verhoogde risico en de financiën geen medewerking aan verlenen. Het werk werd voor *f* 184.294,– aan het aannemersbedrijf D. van Zoelen en Zn. gegund. Nieuwland kwam opnieuw in de kosten tegemoet door zelf in plaats van een bouwkundig opzichter toezicht op het werk te houden. Eerder had hij al geen honorarium voor de vernieuwing van een deel van het dak en de goten van de Wester-

kerk gerekend. Het aantal zitplaatsen werd van 995 tot maximaal 800 teruggebracht, terwijl het plan van een lokaal boven het wijkgebouw geen doorgang vond. Hoogstwaarschijnlijk werd toen ook het roosvenster boven het orgel dichtgemetseld[51]).
Bij deze gelegenheid ondering het exterieur zijn meest ingrijpende wijziging. Eerder was het aangezicht van de voorgevel naar een ontwerp van P. Houtzagers gewijzigd. Het neo-renaissance spitsje en de hoeklisenen met neo-renaissance bekroning verdwenen. Het roosvenster onder de nok werd dicht gemetseld. In plaats daarvan werden hier en op de hoeken door lisenen onderbroken spaarvelden in de gevel aangebracht. De tympaan boven de hoofdingang werd eveneens verwijderd, terwijl de lisenen aan weerszijden van de hoofdingang tot onder het grootste rondboogvenster werden doorgetrokken. Waarschijnlijk werd het dak, dat zich aanvankelijk tot aan de voorgevel uitstrekte, toen om het zogenaamde inwateren tegen te gaan tot over de gevel uitgebouwd[52]). In 1956 werd op de geveltop een opzetstuk met een luidklok toegevoegd. Dit was een produkt van de klokkengieterij fa. Eijsbouts te Asten. Hij had een diameter van 76,2 cm en toonzetting C 2. Het randschrift luidde: ,,Ere zij God - Westerkerk - Utrecht''[53]).

Wederingebruikneming

De opdracht voor deze restauratie was één van de laatste belangrijke beslissingen van de kerkeraad van de Gereformeede Kerk van Utrecht. Met ingang van 1 januari 1956 werd deze namelijk in vier zelfstandige Gereformeerde Kerken gesplitst, te weten die van Noord, Zuid, Oost en West. Zoals de naam al aangeeft behoorde de Westerkerk tot het ressort van laatstgenoemde kerk. Deze kerksplitsing voldeed aan de verwachtingen. Reden voor ds. H. W. H. van Andel om bij de opening van de synodezitting in 1959 het succes hiervan onder de aandacht van de Synode te brengen. Dit naar aanleiding van het feit, dat op de vorige synode van Amsterdam in 1955 nog de vraag was gesteld of kerksplitsing voor die tijd nog wel de aangewezen oplossing was[54]).
Nadat de Westerkerkgemeente in de tijd van de restauratie gastvrij onderdak had gekregen in de nabij gelegen hervormde Jacobikerk, werd de kerk op 20 september 1956 onder een overweldigende belangstelling met een bijzondere dienst weer in gebruik genomen. De wijkpredikant, ds. N. Warner[55]), heette de gasten welkom. Naast afgevaardigden van de Gereformeerde Kerken van Utrecht-Noord, Utrecht-Oost en Utrecht-Zuid waren de Christelijke Gereformeerde Kerk, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Rooms-Katholieke parochie ook vertegenwoordigd. Hierna gaf de heer J. Rodenburg, voorzitter van de restauratiecommissie, een historisch overzicht. Daarbij wees hij op de vindingrijkheid van de gemeenteleden om aan het benodigde geld te komen. Sommigen hadden hiervoor aardappelen gerooid, anderen hadden lammeren gefokt en verkocht. Hierna sprak ds. H. W. van Andel als voorzitter van de Commissie van gedelegeerden. Hoewel de restauratie een onderdeel van de gemeenschappelijke belangen van de vier gereformeerde Utrechtse kerken was, had deze hier niets aan behoeven te doen. Tenslotte sprak ds. Warner aan de hand van drie teksten over de instelling van de doop en het avondmaal en de bediening van het Woord. Aan deze bijeenkomst werd naast het Westerkerkkoor nog meegewerkt door twee sopranen en een tenor[56]).

Enkele historische feiten

Vanwege de gunstige ligging en het grote aantal zitplaatsen werd de Westerkerk in de loop der jaren veel als plaats van samenkomst voor heugelijke en droeve gebeurtenissen gebruikt. Allereerst voor de gemeente zelf. Zo vierde collectant W. te Gussinklo op 13 december 1928 in één der vergaderlokalen zijn 25-jarig ambtsjubileum[57]). Op 1 oktober was het de beurt aan dr. H. Kaajan, wijkpredikant van de Noorderkerk, om hier te midden van de gemeente zijn 25-jarig ambtsjubileum te vieren. Zijn eigen wijkkerk was hier te klein voor. Vier dagen later sprak hij er zijn gedachtenisrede uit[58]). Het was in deze voormalige Doleantiekerk, dat dr. K. Dijk van 's-Gravenhage-West op de avond van de eerste dag van de landelijke herdenking van de Afscheiding, woensdag 10 oktober 1934, in een dank- en bidstond voorging[59]).

In deze tijd begon de trek vanuit de binnenstad naar de buitenwijken. In verband daarmee werd de Begijnekerk in 1937 gesloten. In de plaats daarvan werd op 1 juli in het toenmalige Maartensdijk de Tuindorpkerk in gebruik genomen. Hoewel de meeste gemeenteleden voortaan daar kerkten, waren er ook voor wie de Westerkerk gunstiger lag. In november 1944 bleef de kerk ternauwernood gespaard, toen een voor het spoorwegemplacement bedoelde Engelse bom in de nabijheid van de kerk insloeg, maar niet tot ontploffing kwam. Wel liep het gebouw toen door het begin van brand enige materiële schade op.

Op 2 september 1946 werd ds. P. Ch. van der Vliet, die hier de langste tijd van zijn ambtsperiode wijkpredikant was geweest, vanuit deze kerk begraven. Vanaf 1941 was hij verbonden aan wijk V, die bijeenkwam in het Evangelisatiegebouw in de Ambonstraat. Dit was gesticht door de in 1937 door de Bond van Evangelisatie van wijk IV (Westerkerk) opgerichte Stichting ,,Rehoboth''. Hier zal ds. Van der Vliet, die veel voor dit werk deed, ongetwijfeld een groot aandeel aan hebben gehad[60]). Hij was geheel onverwacht, op weg naar een door hem te houden huwelijksbevestiging van vrienden in Groningen, door een attaque getroffen. Door zijn bijzondere wijze van preken had hij vooral een bijzondere aantrekkingskracht op de jeugd. Jarenlang was hij raadsman van de Nederlandse Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag. Verder was hij in 1929 één van de mede-oprichters van de Anti Revolutionaire Jongeren Actie. In 1944 en in 1946 heette hij nog de namens de samenroepende kerk van Utrecht de Generale Synode welkom op de door de kwestie-Schilder zo bekend geworden zittingen, waarover hierna meer[61]).

In al de jaren dat de Generale Synode te Utrecht vergaderde, wat in het totaal vijfmaal het geval was (1905; 1923, 1943/44; 1946 en 1959/60), vergaderde deze enkel in de periode van 30 juni 1959 tot 13 mei 1960 in de Westerkerk[62]). Wel waren de gebruikelijke aan deze zittingen voorafgaande bidstonden alle keren in de Westerkerk gehouden, terwijl de Oosterkerk dan als vaste vergaderplaats fungeerde. De eerste keer in 1905 toen ds. Klaarhamer het inleidende gebedsuur leidde[63]).

De Vrijmaking

Van de voornoemde Synodes is die van 1944 wel het meest bekend geworden, doordat toen de professoren dr. K. Schilder[66]) en dr. S. Greijdanus[65]) achtereenvolgens werden geschorst en afgezet. Dit naar aanleiding van geschillen over de opvattingen over de veronderstelde wedergeboorte en het genadeverband. Dit leidde vervolgens tot het ontstaan van de Gereformeerde Kerken in Nederland (onderhoudende art. 31 van de Kerkorde), beter bekend als de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt[66]).

De Utrechtse predikanten M. de Goede en C. Veenhof[67]), wijkpredikanten van respectievelijk de Wester- en van de Noorderkerk, sloten zich hierbij aan. Doordat Veenhof, een persoonlijk vriend van Schilder, zelf bovendien adviserend lid van de Gerenerale Synode was, is zijn standpunt ook duidelijk in de Acta terug te vinden. Hoewel hij aanvankelijk wel met de schorsingsbesluiten kon instemmen, maakte hij bezwaar tegen de naderhand verschenen toelichtingen, waarbij de opvatting van dr. A. Kuyper over de veronderstelde wedergeboorte tot kerkleer werd verheven. Op 13 augustus 1945 besprak de Generale Synode het door de predikanten Veenhof en De Goede samen met 28 ouderlingen ondertekende voorstel-Utrecht tot herstel der gebroken eenheid der kerken. Eerstgenoemde nam echter nog voor de bespreking zijn handtekening onder de bij de Utrechtse kerkeraad ingediende verklaring van gevoelen terug, waardoor hij als adviserend lid werd uitgesloten. Zijn verdediging voor de motieven om voor de Vrijmaking te kiezen, maakte bij velen grote indruk. De Generale Synode achtte zich niet geroepen het voorstel voor haar rekening te nemen. Op zich achtte zij dat deze niets bevatte, waardoor de ambtssdragers niet in hun ambt gehandhaafd konden worden, mits dat de opvatting van de Synode over de doop werd verstaan[68]). En dat was nu net niet mogelijk. Het gevolg was dat reeds vier dagen later de Gereformeerde Kerk van Utrecht (onderhoudende art. 31 K.O.) officieel werd geïnstitueerd. Ds. Veenhof was hier nog maar kort aan verbonden, daar hij reeds in 1946 als hoogleraar aan de Theologische Universiteit (Vrijgemaakt) te Kampen werd benoemd. Zijn collega De Goede keerde daarentegen met nog enkele vrijgemaakte predikanten als gevolg van de zogenaamde Oosterbeek-conferenties - een op beperkte schaal gelukte poging om de breuk tussen de beide kerkgenootschappen ongedaan te maken - in 1950 weer tot de Gereformeerde Kerken in Nederland terug[69]).

Interieur van de Westerkerk, gezien vanaf de galerij uit het westen, na de modernisering van 1966 en de restauratie van het orgel, 1986. Foto: GAU Top.-Hist. Atlas TA Catharijnekade 9, 1986 (1).

De Vrijgemaakte Gereformeerde kerk bestond aanvankelijk uit 1000 gemeenteleden, maar onttrok mettertijd een zesde deel aan het ledenbestand van de synodaal Gereformeerde Kerk. Dientengevolge maakte deze op minstens één kerkgebouw aanspraak. Hierin herhaalde zich in feite de geschiedenis van de Dolerenden. Doordat zij zich destijds als enige wettige voortzetting van de Nederduitsch Gereformeerde Kerk van 1618/19 beschouwden, eisten zij de kerkgebouwen van de Nederlandse Hervormde Kerk op. Vanwege de centrale ligging viel de keuze op de Westerkerk. Hiertoe werden zelfs juridische stappen ondernomen, maar zonder resultaat[70]). Na eerst jaren de hervormde Jans- en Pieterskerk te hebben gehuurd, kon pas op 29 januari 1959 als eerste van de thans drie Vrijgemaakte kerken de Rehobothkerk in het Tolsteegplantsoen in gebruik worden genomen[71]).

Een nieuwe eigenaar

Sinds 25 mei 1924 was er in Utrecht ook een Gereformeerde Gemeente. Doordat het kerkgebouw in de Boothstraat te klein werd, opende deze in 1965 onderhandelingen met de Gereformeerde Kerk van Utrecht-West, die de Westerkerk om verschillende redenen overwoog af te stoten. Binnen de Gereformeerde kring stuitt dit echter op veel verzet. In tal van bladen ook buiten die van de Gereformeerde Kerken in Nederland werd fel tegen deze plannen geageerd.

Leek het er in december nog op, dat de kerk binnenkort voor *f* 800.000,– kon worden aangekocht, op 16 januari 1966 moest ds. C. Harinck zijn gemeente bekend maken, dat dit niet zou doorgaan. De besprekingen werden kort nadien hervat, zodat op 31 mei het voorlopige en op 14 oktober het definitieve koopkontrakt kon worden getekend. Daarin werd bepaald, dat de Gereformeerde Kerk van Utrecht-West dit gebouw nog vijf jaar kon gebruiken. De bedoeling was dat enkel de gemeenteleden, die op dit gebouw waren aangewezen, hier gebruik van zouden maken[72]). De Gereformeerde Gemeente had er zelf op 9 maart 1967 haar eerste dienst. Alvorens hiermee te beginnen, werd de kerkzaal door eigen gemeenteleden onder leiding van de heren A. Rijksen en G. Geitenbeek grondig opgeknapt, waarbij deels de oude situatie van voor de restauratie van 1956 werd hersteld. Zo werden de met triplex-platen betimmerde galerijen hiervan ontdaan en werd het oude snijwerk, dat in twee kleuren werden beschilderd, weer zichtbaar. Verder werden de kansel en de banken door nieuwe vervangen[73]). Bij de voornoemde ingebruikneming sprak ook ds. Warner, die eerlijkheidshalve zei, dat bij hem de vreugde niet geheel onverdeeld was, daar hij hier jarenlang op de preekstoel had gestaan. Hij was echter blij dat de Gereformeerde Kerk voorlopig in beperkte mate van het gebouw gebruik kon blijven maken. Naar hij vurig hoopte zou er tussen de beide gemeenten een broederlijke samenwerking mogelijk zijn[74]).

Omstreeks de jaren tachtig was de toekomst van de Westerkerk onzeker. De gemeente Utrecht, die toen op verzoek van het comité Tivoli Tijdelijk op zoek was naar een geschikte ruimte voor een jongerencentrum, deed toen een bod aan het kerkbestuur om de Westerkerk te kopen. Zowel vanwege de goede bereikbaarheid als omdat hier weinig omwonenden waren. Dit werd echter afgewezen[75]). In plaats daarvan werd het achterstallig onderhoud alsnog in de periode van 11 juli-29 augustus 1982 uitgevoerd, wat vooral uit een renovatie van het interieur bestond. In die tijd kerkte men weer in de Boothstraat. Nog voordat met dit werk een aanvang was gemaakt, was de orgelbouwersfirma Fama en Raadgever met een restauratie en renovatie van het orgel begonnen. Dit was mede mogelijk gemaakt door een aanzienlijke subsidie van de Rijksdienst voor Monumentenzorg, doordat het orgel voordien op de door deze dienst aangelegde lijst was geplaatst. Op grond van onderzoek werd de witte beschildering met lichtgroene aftekening door de oorspronkelijke mahoniekleur met gouden biesjes vervangen.

In 1988 was er opnieuw onzekerheid over de toekomst van de kerk. Ditmaal verscheen een bericht in de pers, dat het pand van het modehuis Vinke mogelijkerwijs zou worden gesloopt. In dat verband werd tevens opgemerkt, dat de Gereformeerde Gemeente ook niet wist of ze op die plaats wilde blijven en dan uitbreiden of niet[76]). Op 23 november 1989 instiueerde dit kerkgenootschap vanwege het feit, dat veel van haar gemeenteleden niet in Utrecht maar in Houten wonen, aldaar een nieuwe gemeente. Hierdoor is de Westerkerk wat aan de grote kant geworden, zodat het niet denkbeeldig is dat men op den duur elders in Utrecht een kerkgebouw zal stichten, waardoor het huidige parkeerprobleem meteen kan worden opgelost.

Binnenweg 25 *H. J. Ph. G. Kaajan*
2264 ML Leidschendam

Noten

1. Boekenschouw in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 58 nr. 12 (december 1985), pp. 306-307 n.a.v. A. van Hulzen, *Utrechtse kerken en kerkgebouwen*, Baarn 1985.
2. Van Hulzen beschreef het enige kerkgebouw van de Afgescheidenen en de oudste kerk van de Dolerenden. Zie: Twee Gereformeerde Kerken (Begijnekerk en Oosterkerk) in: *Utrechse kerken*, pp. 137-140.
3. J. N. van der Meulen, *Inventaris van de archieven van de Gereformeerde Kerk te Utrecht 1835-1955 waarin opgenomen de archieven van de Gereformeerde Kerk te Zuilen 1892-1950*, Utrecht 1987.
4. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, dl. 4, Provincie Utrecht, Dordrecht 1980, pp. 180-295. Zie voor de Begijnekerk: Smits, o.c., pp. 281, 292. A. van Hulzen, *Utrecht in oude foto's: Van Plompetoren naar Servaas*, 's-Gravenhage 1979, p. 33. Idem, *Utrechtse kerken*, pp. 137-138. Van der Meulen, Inleiding, o.c., p. 19. Voor de Tuindorpkerk: H. J. Ph. G. Kaajan, Vijftig jaar Tuindorpkerk, (1937-1987), in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 60 nr. 4 (april 1987), pp. 45-52, waarin ook het nodige over de Begijnekerk.
5. *Jaarboekje voor de Gereformeerde Kerken in Nederland voor het jaar 1887*, 32 (1887) vermeldt voor dat jaar 550 gemeenteleden.
6. *Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland* (red. J. P. de Bie, J. Loosjes) (*BWPGN*), dl. 4, 's-Gravenhage 1931, pp. 87-90.
7. L. H. Wagenaar, In memoriam ds. G. Ringnalda, in: *Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor het jaar 1904*, 16 (1904), pp. 257-261.
8. Zie vooral: H. H. van Leeuwen, *Doleantie en kleine luyden in de stad Utrecht, 1883-1889*, Utrecht 1984. Doctoraalscriptie afd. sociaal-economische geschiedenis, Instituut voor Geschiedenis. (Te raadplegen op de bibliotheek van het GA Utrecht.) De correspondentie over en de stukken met betrekking tot de schorsing zijn afgedrukt in: *Utrechtsche Kerkbode*, 1 no's 1-4 (13, 20, 27, 30 maart 1887). De Utrechtse Doleantie is door enkele nauw hierbij betrokken personen geboekstaafd, te weten: J. B. Calissendorff, *De Geschiedenis van de laatste reformatie inzonderheid der Kerk van Utrecht*. Lezing voor de Christelijke Jongelingsvereeniging „Soli Deo Gloria", Utrecht [1899], waarin op pp. 60, 61, 65-69, 73-78 talrijke documenten zijn afgedrukt. H. Hoekstra, *De Kerkelijke Beweging te Utrecht in het jaar 1887*. Gedachtenisrede uitgesproken op 28 april 1912, Arnhem 1912. A. G. Honig, Utrechtsche herinneringen, in: *Utrechtsche Kerkbode*, 41 no's 12, 14, 16, 18 (19 maart, 2, 16, 30 april 1927). (Eerder gepubliceerd in: *De Bazuin*.) Recent verscheen nog: P. van Beek, D. Th. Kuiper, J. C. Okkema, *De dolerenden en hun nageslacht*, Kampen 1990, pp. 71-78, waarin vooral aandacht voor de bij de Doleantie betrokken families.
9. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nrs. 55 en 56.
10. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 38 d.d. 2 mei 1888. *Utrechtsche Kerkbode*, 2 no 10 (5 mei 1888).
11. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 61.
12. Zie uitgebreid over dit college: J. C. Rullmann, *De Doleantie in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw*, Kampen 1930, pp. 199-202. Zie voor Utrecht: Algemeen Rijksarchief, *Archief van het Kabinet des Konings*, inv.nr. 2797 (Koninklijk Besluit, 17 september no. 12, afgedrukt in: *Bijvoegsel bij de Staatscourant van 30 en 31 oktober 1887 no. 290*) en GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 62. Dit college werd op 17 augustus 1917 opgeheven, aldus: A. E. G. Goossens, *De Vereenigingen erkend krachtens de Wet van 22 april 1855 (Stbl. 32), 1855-1890*, 's-Gravenhage 1891, p. 531.
13. A. Graafhuis, J. G. Meynen, *Historisch overzicht van de Geref. Oosterkerk aan de Maliebaan te Utrecht*, ([Utrecht 1977]). A. Graafhuis, Utrechtse Oosterkerk in „duigen", in: *Centraal Weekblad*, 27 (10 november 1979), pp. 11-12. Van der Meulen, Inleiding, o.c., pp. 19-20. A. de Groot, De kerkgebouwen van de Doleantie 1886-1892, in: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw* (red. Regn. Steensma, C. A. van Swigchem), Kampen 1986, p. 44. H. C. van der Jagt, *De naamgeving van protestantse kerkgebouwen in Nederland vanaf de Reformatie tot 1973*, Utrecht 1981, p. 38 noemt voor de Oosterkerk abusievelijk 1890 als bouwjaar. De Begijnekerk en de Westerkerk ontbreken geheel.
14. Calissendorf, o.c., p. 80. Overgenomen in: *Anderhalve eeuw gere-*

formeerden in stad en land: Utrecht (red. A. P. Crom e.a.), Kampen 1984, p. 22.
15. A. van Hulzen, *Utrecht bij gaslicht*, Den Haag 1976, p. 200-203 (2e bijgew. dr.), Den Haag, 1980, pp. 193-196. Zie ook: D. Nauta, Het beroep van Utrecht op Kuyper, in: *Anderhalve eeuw: Utrecht*, o.c., p. 19, overgenomen uit: *Centraal Weekblad*, 15 (1967).
16. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 38 d.d. 30 oktober 1889 en inv.nr. 61. *Utrechtsche Kerkbode*, 3 no 38 (16 november 1889). In: *Utrechtsch Dagblad*, 3 november 1889 stond hier reeds een bericht over in de krant. Daarin werd een bericht van de vorige dag gerectificeerd dat hiervoor één perceel in plaats van in werkelijkheid zes percelen zou zijn aangekocht. Ook in: A. van Hulzen, *Utrecht op oude foto's: Van Catharijne naar Wittevrouwen*, Rijswijk 1977, p. 93.
17. *Monumentale kerkgebouwen*. Een inventarisatie van kerkgebouwen uit de periode 1850 tot heden in Utrecht. (Uitgave van de Gemeentelijke Monumentencommissie, Utrecht 1987, p. 15 noemt abusievelijk Calkoen als architect. Wellicht doordat de bouwtekeningen door A. W. van Beeck Calkoen persoonlijk zijn ondertekend.
18. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 83. Notulen van de Commissie van Fabricage (Stadsarchief V, inv.nr. 389x, juni 1890, nrs. 300 en 331) en Collectie Bouwtekeningen (1890, nr. 387 a-k).
19. W. Smit, Utrechtse bijbel als restant van bloeiend gereformeerd leven, in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 61 no. 10 (oktober 1988), pp. 109-113. Verder: Kaajan, Noorderkerk, pp. 47-48.
20. *De Standaard*, 27 februari 1891. *De Oranjevaar*, 11 no 653 (28 februari 1891).
21. *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme (BLGNP)* (red. D. Nauta e.a.), dl. 2, Kampen 1983, pp. 273-275.
22. A. van Hulzen, *Utrecht in 1566 en 1567*, Groningen-Batavia 1932, p. 14-17 toonde aan dat er daar in augustus 1566 geen hagepreek is gehouden, maar dat het hier om een verwarring gaat met een op 22 oktober 1566 hiertoe verijdelde poging.
23. Bij de ingebruikneming van de Noorderkerk op 5 juli 1923 gaf dr. J. C. Rullmann een historisch overzicht van de lokale kerkgeschiedenis van de gereformeerden vanaf de Afscheiding. Hij citeerde toen ook het hiergenoemde gedicht, dat in de *Utrechtsche Kerkbode* van 1891 had gestaan. Zie voor de volledige tekst van Rullmanns rede: *Utrechtsche Kerkbode*, 37 no. 28 (14 juli 1923).
24. Architectonische beschrijving hoofdzakelijk ontleend aan het rapport *Monumentale kerkgebouwen*.
25. *Utrechtsche Kerkbode*, 3 no. 24 (10 augustus 1889); 4 no. 44 (27 december 1890).
26. Peter van Dijk, Gert Oost, *Utrecht, orgelstad*. Inventarisatie van orgels in kerken en kapellen in de stad Utrecht. Uitgave . . . Orgelvoettocht, Alphen a/d Rijn, 1981, no. 8 vermeldt abusievelijk dat het Quelhorstorgel uit Oldenzaal in 1893 door de Roermondse fa. Franssen naar Utrecht is getransporteerd.
27. *Utrechtsche Kerkbode*, 5 no. 33 (10 oktober 1891).
28. *Utrechtsche Kerkbode*, 6 no's 8 en 10 (16, 30 april 1892).
29. *Utrechtsche Kerkbode*, 7 no's 16 en 29 (10 juni, 9 september 1893).
30. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 94. Hij overleed in december 1892. Zie: *Utrechtsche Kerkbode*, 6 no. 43 (17 december 1892).
31. Zie voor nadere gegevens over de orgelbouwer: A. Graafhuis, G. Oost, Utrecht-orgelstad. Een inventarisatie van orgels in kerken en kapellen in de stad Utrecht in tabelvorm, in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 55 nr. 6 (juni 1982), p. 161.
32. Gegevens over de bekostiging van het orgel ontleend aan het door de orgelbouwersfa. Fama en Raatgever i.v.m. de restauratie in 1981 opgestelde rapport.
33. *Biografisch Woordenboek van Nederland* (eindred. J. Charité), dl. 3, 's-Gravenhage 1989, pp. 118-120.
34. Zie voor het verdwijnen van het orgel: *Eenige bijdragen tot de geschiedenis van het Archidiaconaat en Aartspriesterschap Twenthe uit de nagelatene schriften en medeelingen van wijlen J. Geerdink, pastoor te Lutte*, uitgegeven door E. Geerdink, (Amsterdam 1895), p. 200. Uitgebreid over de kerk: *Reeks Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, dl. IV. De Provincie Overijssel. Eerste stuk: Twente, door E. H. ter Kuile, 's-Gravenhage 1934, pp. 84-103.
35. Zie noot 2.
36. H. Bouma, *De vereniging van 1892*, Groningen 1967. D. Nauta, Van Nederduitsche Gereformeerde Kerken naar Gereformeerde Kerken in Nederland, in: *Acta van het Synodal Convent (1887) en van de voorlopige synoden van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken (1888-1892)*, Kampen 1985, pp. 11-36.
37. G. van Klaveren Pz., De Ineensmelting te Utrecht, 1835-1887, 1894, in: *Officieel jaarboekje ten dienste der Gereformeerde Kerk van Utrecht*, 16 (1934), pp. 3, 5.
38. *BGLNP*, dl. 1, Kampen, pp. 126-128.
39. Draijer, W. van 't Spijker, *En toch niet verteerd*. Uit de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk sinds 1892, Kampen 1982, pp. 9-2.
40. Rijksarchief in Utrecht, *Synodale archieven van de Gereformeerde Kerken in Nederland, 1836-1980*, inv.nr. 1405.
41. GAU, *Archieven Geref. Kerk Utrecht*, inv.nr. d.d. 26 september 1893.
42. Klaveren, o.c., pp. 6-8.
43. *BWPGN*, dl. 4, 's-Gravenhage 1931, pp. 780-782.
44. G. S. Fernhout, In memoriam ds. K. Fernhout, in: *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 37 (1954), pp. 418-420.
45. J. Bootsma, In memoriam ds. M. van Minnen, in: *Jaarboekje voor de Gereformeerde Kerken in Nederland voor het jaar 1911*, 56 (1911), pp. 350-356.
46. *Utrechtsche Kerkbode*, 8 no. 21 (14 juli 1894).
47. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 612. Vriendelijke mededeling van mevr. A. van Brummelen-van Halem. Haar broer W. van Halem deelde n.a.v. H. J. Ph. G. Kaajan, De Noorderkerk: van modern kerkgebouw tot monument, in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 62 nr. 5 (mei 1989), p. 47 mee, dat zijn vader G. van Halem en niet de heer G. van den Brink met het gereedkomen van de Noorderkerk in 1923 de Westerkerk voor deze nieuwe kerk verwisselde. Deze werd daar pas in 1937 koster, toen Van Halem naar Voorburg verhuisde.
48. Uitgebreid over deze ineensmelting: H. J. Ph. G. Kaajar , Van parochievorming tot KAZ: gevolgen van de massaliteit (1921-1960) in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 2 (1988), pp. 177-205.
49. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. B 29. De tekeningen berusten in de Topografisch-Historische Atlas (THA). In het particulier archief van zijn zoon, ir. P. van der Kraan te Rotterdam, bevindt zich ook nog een tweede ontwerp, een verbeterde versie van de in 1939 in Leiden gebouwde gereformeerde Zuiderkerk aan de Lammenschansweg. Deze had door de zgn. waaiervorm een aparte plattegrond. Kennelijk is dit echter niet bij de Utrechtse kerkeraad ingediend.
50. Van der Meulen, Inleiding, *Archieven Geref. Kerken Utrecht*, p. 22. Zie voor een verslag van de ingebruikneming op 29 september 1955: *Utrechts Nieuwsblad*, 30 september 1955. Deze kerk is als voorbeeld van moderne kerkbouw ook op de Gemeentelijke Monumentenlijst geplaatst.
51. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 544 en 613.
52. Architectonische beschrijving van mevr. Kosters-Végh. Over het dak: *Van Hulzen, Utrecht op oude foto's: Van Plometoren naar Servaas*, Rijswijk 1977, in de THA toonde aan, dat deze wijziging tussen 1905 en 1938 moet hebben plaats gevonden. Zie voor de ontwerptekening: GAU, *Archief Geref. Kerk*, inv.nr. B 10, berustend in de THA.
53. Johan van den Hurk, Frank Rung, *Klokken van de stad Utrecht*, p. 93. Vergelijk van foto's Utrecht 1982, p. 21.
54. Zie voor ds. Van Andel: G. Laarman, In memoriam ds. H. W. H. van Andel, in: *Jaarboek Gereformeerde Kerken in Nederland*, 50 (1967), pp. 472-473. Voor zijn rede tot de Synode: *Acta van de Generale Synode van Utrecht 1959 en 1960*, art. 2, pp. 6-7. Voor de kerksplitsing zelf: Kaajan, Van parochievorming, pp. 193-195.
55. J. van der Linden, In memoriam ds. N. Warner, in: *Jaarboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 72 (1989), pp. 531-532.
56. *Utrechts Nieuwsblad*, 22 september 1956.
57. J. N. van der Meulen, De identificatie van een foto. Het College van collectanten van de Gereformeerde Kerk, in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 59 nr. 9 (sesptember 1986), pp. 84-86).
58. *Utrechtsch Dagblad*, 2 en 6 oktober 1930. Zie verder: R. Hagoort, Dr. Hendrik Kaajan, in: *Officieel jaarboekje ten dienste der Gereformeerde Kerk van Utrecht*, 11 (1930), pp. 3-20. P. Ch. van der Vliet, In memoriam doctor Hendrik Kaajan, in: *Utrechtsche Kerkbode*, 54 no. 17 (27 april 1940). Idem, Dr. H. Kaajan, in: *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 25 (1941), pp. 426-427.
59. Zie voor ds. Dijk: *BLGNP*, dl. 2, Kampen 1983, pp. 180-181. Voor de tekst van zijn rede: *Van 's Heeren Wegen*. De Afscheiding van 1834 op 10, 11 en 12 oktober 1935 te Utrecht herdacht. Uitgegeven door het Comité tot herdenking van de Afscheiding van 1834, Kampen (1934), pp. 27-36.
60. Het evangelisatiegebouw werd op 23 november 1941 in gebruik genomen en deed tot 19 april 1953 als zodanig dienst. Zie: *Utrechtsche Kerkbode*, 55 no. 47 en *Classicale Kerkbode*, 8 no. 15 (16 april 1953). Zie verder: GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nrs. 900-917.
61. Zie voor ds. Van Vliet: H. Kaajan, 1912 - Ds. P. Ch. van der Vliet - 1937, in: *Utrechtsche Kerkbode*, 51 no. 24 (12 juni 1937), p. 1. *De Standaard*, 15 juni 1937. H. W. A. van Andel, In memoriam ds. P. Ch. van der Vliet, in: *Classicale Kerkbode*, 1 nr. 36 (12 september 1946), pp. 1-2. *Christelijke Encyclopedie*, dl. VI, Kampen [1931], pp. 16, 245. Zie voor de door hem in 1944 en 1946 uitgesproken welkomstwoorden aan de Gererale Synode: *Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Utrecht, 1943-1945*, art. 1 en *Acta van de buitengewone Generale Synode te Utrecht, 1946*, art. 2.
62. Zie voor een samenvatting van deze synodes: *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land, Utrecht* (red. A. P. Crom e.a.), pp. 28-31 en pp. 37-41. Voor de na-oorlogse synodes uitgebreid: J. Plomp, *Een kerk in beweging*. De Gereformeerde Kerken in Nederland na de tweede wereldoorlog, Kampen 1987, passim.
63. P. J. W. Klaarhamer, *Wederkeering tot de Heere*. Uitgesproken in de ure des gebeds voor de aanvang der Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland in de Westerkerk te Utrecht op 31 augustus 1905.
64. *BLGNP* (eindred. D. Nauta e.a.), dl. 1, Kampen 1978, pp. 314-318).
Geen duimbreed! Facetten van leven en werk van prof. dr. K. Schil-

der, 1890-1952 (red. J. de Bruijn, G. Harinck), Kampen 1990. *K. Schilder*. Aspecten van zijn werk (o.r.v. J. Douma, C. Trimp, J. Veling), Barneveld.
65. K. Schilder, In memoriam prof. dr. S. Greijdanus, in: *Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 4 (1949), pp. 115-136.
66. Voor de visie der vrijgemaakten zie men: C. Janssens, *De feitelijke toedracht*, Groningen 1948, en C. Veenhof, *Om de ,,Unica Catholica''*, Goes 1949, en voor de visie der gereformeerden: C. N. Impeta, *Waar het om ging*, Kampen 1956, en G. C. Berkhouwer, *Zoeken en vinden*. Herinneringen en ervaringen, Kampen 1989, pp. 312-366. J. Stellingwerff, *De VU na Kuyper*, Kampen 1990, pp. 301-331.
67. O. Mooiweer, In memoriam professor Cornelis Veenhof, *Informatieboekje van de Nederlands Gereformeerde Kerken in Nederland 1983*, pp. 143-147.
68. *K. Schilder als gevangene en onderduiker* (red. W. G. de Vries), Groningen 1977, p. 114. Acta van de Generale Synode 1943-1945, art. 625-628. Bijl. XC. *Trouw*, 14, 17 augustus 1945.
69. F. T. Bos, De weg tot elkaar. Conferenties van vrijgemaakten en synodalen te Oosterbeek 1948/49, in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 3 (1989), pp. 158-189.
70. *Nederlands Dagblad*, 24 maart 1986. Zie verder: GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nrs. 289-292.
71. *Utrechts Nieuwsblad*, 30 januari 1959. *Gereformeerd Gezinsblad*, 3 februari 1959.
72. Doordat *Utrechts Nieuwsblad*, 8 april 1966 spreekt van de verkoop van de Westerkerk is ten onrechte de indruk gewekt, dat de Westerkerk op 8 april i.p.v. 14 oktober 1966 werd verkocht.
73. De gegevens over de Gereformeerde Gemeente werden ontleend aan: J. A. Saarberg, *Gods akkerwerk*, z.p. 1975, pp. 90-106.
74. *Utrechts Nieuwsblad*, 10 maart 1967.
75. *Utrechts Nieuwsblad*, 5 en 6 juni 1981.
76. *Wijk-C krant*, 3-1988/4.

BIJ DE NIEUWE VOORPLAAT

Eind februari 1991 zal het gebouw van Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats officieel in gebruik worden genomen. Nu al kan worden geconstateerd dat het gebouw in volle glorie ,,uit de as'' is herrezen. Voor de redactie voldoende reden om de 64ste jaargang van het Maandblad Oud-Utrecht te sieren met een afbeelding van de Mariaplaats, met het gebouw van K. & W. Gekozen is voor een foto van zo'n honderd jaar geleden, die zich bevindt in de Topografisch-Historische Atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht (signatuur T.A. Mariaplaats c. 1890). In het volgende nummer van het Maandblad meer over het gebouw van K. en W. en zijn verleden.

Redactie

BOEKENSCHOUW

P. D. 't Hart, Utrecht en de cholera 1832-1910. De Walburg Pers, Stichtse Historische Reeks 15, 1990. 308 blz., illustr. ISBN 90 6011 699 2. Prijs f 49,50 (geb.).

Zolang bij uit de hand lopende mondelinge scheldpartijen nog het woord ,,klerelijer'' klinkt, is de levende herinnering aan de *cholera asiatica* niet geheel uitgestorven, zij het dan dat verreweg de meeste kijvers de betekenis van de term die ze bezigen in de verste verte niet kennen.

Pas in 1910 werd in onze stad de Choleracommissie opgeheven, waarmee het einde van de reeks epidemieën is gemarkeerd. De 19de eeuw is in stad en land de eeuw van de cholera. Er worden minstens zeven uitbarstingen vermeld: 1832-33, 1848-49, 1853-54, 1855 en 1859. In Utrecht zijn het er zeven, waarvan de laatste rond 1895.

In totaal eisten ze bijna 5000 slachtoffers. De komst van de cholera naar ons land rond het jaar 1820 veroorzaakte heel wat speculaties en experimenten, niet geheel ongelijk aan de paniek en de voorbarig aangekondigde remedies rond het hedendaagse Aidsvirus. Pas in 1883 werd door Robert Koch de veroorzaker van deze ingewandenziekte ontdekt: een bacterie die met de ontlasting of het braaksel van een cholerapatiënt werd afgescheiden. Een halve eeuw lang heeft men vergeefs geprobeerd de veroorzaker van de cholera op te sporen om haar te kunnen indammen en voortaan te weren.

De armoede en de slechte hygiënische toestanden in de Utrechtse volksbuurten droegen niet weinig tot de verspreiding van de gevreesde ziekte bij. De gemeente en particuliere, meeste kerkelijke, instellingen probeerden de stad telkens grondig te reinigen, maar ,,als het sein weer op veilig stond, werden de goede voornemens vergeten, en ging alles op de oude voet verder''. De oprichting in de stad van een *Gezondheidscommissie* in 1855 en die van de *Vereeniging tot Verbetering der Volksgezondheid* in 1866 signaleert de auteur van dit boeiende werk als belangrijke keerpunten in de strijd tegen besmettelijke ziekten. De schrijver acht de resultaten van zijn onderzoek representatief voor andere Nederlandse steden: overal ging het ongeveer gelijk toe.

Het verschijnsel van de haast letterlijk mensen uit het

leven wegmaaiende ziekte wordt geplaatst in het bredere verband van de 19de-eeuwse opvattingen over de volksgezondhed, over de situatie van gezondheidszorg en hygiëne in Utrecht, over bestrijding en bestrijders, de weldadigheid en de hospitalen, eerst ,,Het Huis met het IJzeren Hek'' aan de Breedstraat, later een pand op het Begijnhof en nog weer later op andere plaatsen in de stad. Zo geeft dit boek veel meer dan het op het eerste gezicht doet vermoeden, namelijk een sociale geschiedenis van de stad Utrecht in de vorige eeuw. Elf tabellen achterin versterken het betoog met harde cijfers. Er zijn degelijke noten en een uitvoerige literatuurlijst. Node mis ik een register van personen. Er treden nogal wat interessante particulieren in dit verhaal op. Ik noem de hoogleraar G. J. Mulder, behalve groot-protestants voorman een geleerde met progressieve ideeën over de rol van de overheid in de gezondheidszorg, verder de scheikundige De Fremerij en de arts H. Snellen, initiatiefnemer van de genoemde *Vereeniging* van 1866.
Van historici uit het Utrechtse academische wereldje die een geschiedverhaal kunnen vertellen dat voor een iets breder publiek leesbaar en genietelijk is, zijn we niet overdreven royaal voorzien. Piet 't Hart is een man die weet waarover hij het heeft en daar een verhaal van maakt waar veel mensen wijzer van kunnen worden. *v.S.*

GESCHIEDENISMOZAÏK - 4

Een serie lezingen over aspekten van de rijke geschiedenis van stad en provincie Utrecht

De vierde lezingenavond vindt plaats op **27 februari 1991** in de aula van de Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 4 te Utrecht.

Het programma is als volgt:

19.30 uur: zaal open

20.00 uur: Riëtte van der Plas, ,,Belle van Zuijlen: tussen verlichting en romantiek''.

Belle van Zuijlen (1740-1805) was een zeer ontwikkelde vrouw, schrijfster van romans en toneelspelen in een door mannen gedomineerde wereld.

20.45 uur: pauze

21.00 uur: Thera Coppens, ,,Soestdijk, Groeneveld en de Eult: de Baarnse lusthoven''.

In de periode 1638-1795 trokken de rijke Utrechtse en Amsterdamse patriciërs zich gaarne terug op hun prachtige buitenplaatsen en rustige lusthoven. Ook de bouwers van deze paradijzen worden in de lezing ten tonele gevoerd.

De toegang is gratis. Introductie is toegestaan.

BERICHTEN

Op vrijdagmiddag 18 januari 1991 werd in het Centraal Museum op een volgepakt koor boven de Agnietenkapel door drie onverstaanbare sprekers de nieuwe kostuumzaal geopend. Die drie sprekers hadden één thema: een ,,centraal presentatiepunt'' voor oude mode en kostuums in Nederland. Dat zou volgens een van de sprekers in de toekomst ,,zelfs in Utrecht'' kunnen komen. Niettemin valt er dus vanaf heden een nieuwe inrichting te bewonderen.
Op de tweede dag van de Golfoorlog werd bovendien een ,,*Zaal der Goede Intenties*'' geopend met een thema-expositie over onderbroeken en kostuums van o.m. Romeo Gigli, een hedendaagse Italiaanse ontwerper. De vaste opstelling staat op een plankier en ligt in ouderwetse kleerkasten. Voor de connaisseurs en de voyeurs zijn er veel spleten, lenzen en kijkgaten. In een tekst bij de ,,*Goede Intenties*'' staat te lezen: ,,We zijn de neurose voorbij. Een nieuw tijdperk wordt aangeboord''. Een overmoedige en a-historische opmerking en kromme beeldspraak bovendien.

AGENDA

Dinsdag 26 februari 1991. Nederlands Klassiek Verbond, afdeling Utrecht. Lezing met dia's door drs J. Beelen (Amsterdam), ,,Nederlandse opgravingen in Klazomenai, Turkije''.

Woensdag 27 februari 1991. Geschiedenismozaïk-4 (Zie hiernaast).
Plaats: Stadskasteel Oudaen, Oudegracht 99, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur.

Tot en met 17 maart 1991. ,,Burgerwezen van Utrecht; 500 jaar stichting van Evert Zoudenbalch''.
Een tentoonstelling van de Gemeentelijke Archiefdienst en het Centraal Museum over het oudste weeshuis in de Noordelijke Nederlanden. Dat weeshuis werd 500 jaar geleden opgericht door de Utrechtse domkanunnik Evert Zoudenbalch als Elisabethsgasthuis, oorspronkelijk gevestigd aan het Vredenburg, vanaf 1582 aan de Oudegracht/Springweg en na 1927 aan de Nieuwegracht.
Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht. Geopend di. t/m za. 10.00-17.00 uur; zon- en feestdagen 13.00-17.00 uur. Catalogus *f* 15,–.

Donderdag 21 maart 1991. Nederlands Klassiek Verbond, afdeling Utrecht. Lezing door prof. mr J. E. Spruit (Utrecht), ,,Tuin en recht in het antieke Rome''. Plaats: Stadskasteel Oudaen, Oudegracht 99, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur.

Bouwen, verbouwen

vtos

Utrecht
030-627872

Onderhoud:
24 uur per dag

EEN OPBOUWEND IDEE

Boeken te koop gevraagd

Wij zijn bijzonder geïnteresseerd in de aankoop van boeken op de volgende gebieden:

Kunst, architectuur, literatuur, geschiedenis, topografie, filosofie.

Boekhandel-antiquariaat Aleph

ALEPH

Vismarkt 9
3511 KR Utrecht
Tel. 030-32 20 69

Schitterend drukwerk

CERTIFICAATHOUDER VPGI

stipt op tijd bel eens
(030) 822 822

drukkerij en uitgeverij
de boer-cuperus bv

vrieslantlaan 14, 3526 AA utrecht,
postbus 7052, 3502 KB utrecht,
tel. (030) 822 822, fax (030) 88 35 61

maandblad oud-utrecht

64e jaargang nr. 1 - januari 1991

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:
A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht

Penningmeester:
J. W. Lemaier, Postbus 85073
3508 AB Utrecht

Contributie: *f* 47,-
C.J.P.-houders: *f* 30,-; 65+ *f* 41,-.

Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw
Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssenbroek,
contributie-rekening nummer 575520.

Alle overige betalingen uitsluitend de postrekening **56066** ten name van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht.

Excursiecommissie:
Fred Vogelzang, Hunzestraat 56, 3522 EB Utrecht, tel. (030) 87 01 10

Redactie:
J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0923-5116

K & W: EEN MUZIKALE FENIX

Het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, dat dit jaar de omslag van ons *Maandblad* siert, beleeft op 28 februari 1991 een glorieuze heropening. Na de brand van bijna drie jaar geleden verheft het zich als een muzikale fenix uit zijn as.
Dat is voor veel Utrechters een gebeurtenis die hen niet onberoerd laat, omdat ,,K & W'', behalve een markante plek in de stad, ook een plaatsje in hun hart heeft. De herinneringen aan K & W die hieronder zijn opgenomen, spreken wat dat betreft duidelijke taal. De geleidelijke striptease van balken, buizen en zeilen die we de afgelopen maanden hebben waargenomen, heeft misschien ook nieuwsgierigheid gewekt naar de geschiedenis van het gebouw. Daarom volgt hier een notitie, die vooral steunt op het boekje *Utrecht als Muziekcentrum* dat bij gelegenheid van de opening van het Muziekcentrum Vredenburg in 1979 verscheen.
Op zaterdag 20 maart 1847 werd de concertzaal van het nieuwe Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen geopend met een indrukwekkend muzikaal programma dat ,,des avonds te zeven ure'' aanving. Behalve een muzikaal dorado werd het direct ook een middelpunt van andere artistieke en wetenschappelijke activiteiten. Het PUG kon er terecht, het ,,Nut'', Kunstliefde, het Historisch Genootschap, de Stadstekenschool en het *Collegium Musicum Ultrajectinum*, het oudste - nog steeds bestaande, maar van functie veranderde - muziekgezelschap in de stad. Het gebouw maakte ook furore als expositie-ruimte. De Maatschappij voor Nijverheid trok op één zondag in 1847 zelfs 2000 bezoekers. Ook Koning Willem III kwam een kijkje nemen en kocht heel wat aan. In 1853, bij het historische April-bewegingsbezoek, werd de Koning en zijn gezelschap hier een diner aangeboden. Muzikaal zijn het vooral de namen van Clara Schumann en Johannes Brahms die als bespelers van het K & W-podium in de herinnering bleven. Verbouwingen, financiële perikelen en opmerkelijke gebeurtenissen - bijvoorbeeld de Dada-avond in 1923 waarover Cor Schilp zo mooi kon vertellen - wisselden elkaar af.

Een beeld uit de jaren vijftig: het Gebouw van K & W als een monument van rust op een vrijwel verkeersvrije Mariaplaats.

In 1974 was het gebouw voor de Gemeente onrendabel geworden en moesten de laatste vier werknemers naar huis worden gestuurd. Datzelfde jaar, op 19 december a.s. zeventien jaar geleden, werd het verkocht aan het Conservatorium. De fatale brand van 12 maart 1988 ligt ieder nog vers in het geheugen.
Een wezenskenmerk van K & W is altijd zijn democratisch karakter geweest. Er zullen maar weinig Utrechters zijn die er niet om een of andere reden binnen zijn geweest. De Koning en de Koninginnen kwamen er, maar het gebouw werd ook benut door de ,,Stadsschool voor de arbeidende klasse''. En door alles wat daar tussenin zit.
De Utrechtse fenix die dit jaar uit zijn as herrijst is dus niet zo'n elitaire vogel. Een bescheiden bloemlezing van Utrechtse memoires, hieronder opgenomen, bevestigt die stelling.

v. S.

HERINNERINGEN AAN „K & W"

Begin 1990 verscheen in het regionale dagblad een oproep van het Conservatorium aan oudere Utrechters om hun herinneringen aan het „oude" K & W op schrift te stellen. Het idee daarachter was om die verhalen te bundelen en er misschien een boek van te maken. Daarvoor bleek de opbrengst kwantitatief te gering. Toch kwamen er bij Cees de Graaf, die de oproep had doen uitgaan, een aantal interessante brieven binnen. In het najaar deed hij het voorstel ze in het Maandblad Oud-Utrecht te publiceren. De maand februari 1991, waarin het uit zijn as herrezen K & W zal worden geopend, leek ons daarvoor aangewezen. Hieronder vindt u dus een selectie van de geschreven herinneringen, waarin vele lezers momenten van herkenning zullen beleven.
De vroegste verhalen zijn van mevrouw M. Wilschut in De Bijnkershoek (kamer 629). Voor haar is K & W vooral: dansen:

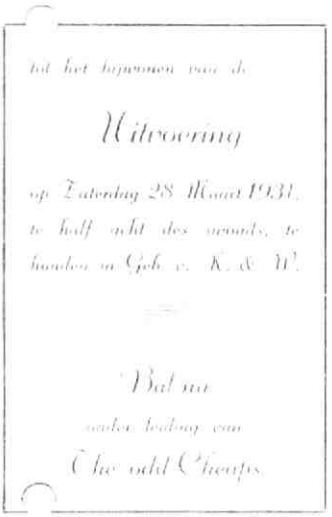
tot het bijwonen van de

Uitvoering

op Zaterdag 28 Maart 1931,
te half acht des avonds, te
handen van Geb. v. K. & W.

Bal na
afloop feestelijk van
Che vahl Cheaps.

PRIJS F 1.—

Thomas.

uitgenodigd door het Bestuur
van „Utra"

„Ik ben als jong meisje ruim vóór de Tweede Wereldoorlog vaak in het gebouw geweest. In de grote zaal werden veel amateur toneel- en muziekuitvoeringen gegeven. Consumpties enz. moest je halen in de kleine zalen. Toen wij ouder werden, mijn zus en ik, kregen wij 's middags, ik geloof op zondag, dansles. Van de leraar moest je steeds die mannelijke partner nemen die je kwam vragen. Als je daar geen zin in had, dan ging je zogenaamd naar het toilet om niet met die knul te hoeven dansen. Het was een beetje 'n deftige beweging, maar toch wel leuk. Om de drie maanden werd er een avond gegeven. De dames kregen dan een kaartje met verschillende dansen. De heren kwamen dan om een dans vragen. Dat was voor ons erg fijn, want dan kon men zelf uitkiezen met wie je wilde dansen. Er werd ook altijd een stoelendans gegeven. Ook nog een schoenendans. De heren moesten dan het meisje zoeken van wie een schoen was. En een schrikkeldans, dan mochten de dames uitzoeken.
Op een dag wandelden mijn zus en ik langs K & W en hoorden muziek. We gingen door een achterdeur naar binnen en toen naar boven. Daar werd ook gedanst. Voor 5 cent per dans. We hebben wel schik gehad, en we waren ook een beetje bang. De meisjes werden er van de ene jongen naar de andere gegooid. Dat heb ik daarna nooit meer gedaan. Bij een bal masqué was het hele gebouw in gebruik. Dan was er ook een draaiorgel. Ik ben toen wel eens verliefd geweest, vooral op een cellist. Hij was joods en heeft de oorlog niet overleefd.
Tijdens en na de oorlog zijn we niet meer in het gebouw geweest. Het leven was mooi, ach het is nog mooi. De schaduwen die er gekomen zijn moeten ook worden aanvaard."

De heer A. M. Pot heeft als zestienjarige een steroptreden in K & W gehad. Hij is blij met de herbouw van dit muzikale centrum en hoopt dat het zijn plaats in Utrecht mag houden. Zijn relaas spreekt voor zich:

„Op 9 december 1938 werd in K & W een concert gegeven door het Utrechtsch Studenten Concert o.l.v. Jan van Epenhuijzen. Er werd o.a. een werk uitgevoerd van H. Schütz: *De twaalf-jarige Jezus in de tempel* voor koor, soli en orkest. De rol van de 12-jarige Jezus moest gezongen worden door een jongenssopraan.
In deze kringen had men geen traditie met jongenskoren en zo klopte men aan bij de pastoor van de Kathedraal aan de Lange Nieuwstraat, omdat dat koor goed

bekend stond. Deze pastoor verwees men naar de dirigent van het koor, Sjef van der Eerden, die hem vroeg of hij een jongen voor deze rol kon leveren. Dat kon hij en mijn naam werd genoemd.
Op een avond kwamen bij mij thuis (ik woonde in de Beukstraat achter het Maliebaanstation) twee heren die mijn ouders wilden spreken. Ze werden in de voorkamer toegelaten. Na enige tijd werd ik binnen geroepen en zij vroegen mij of ik het wilde doen. Ik heb ja gezegd en een en ander werd geregeld.
Bij mw Karin Kwant Törngren (een hele lieve vrouw, haar man was 1ste fluitist bij het USO) werd de partij ingestudeerd en volgens voorbeschouwing in de krant op zeer bevredigende en verrassende wijze. Voor de generale repetitie in het gebouw aan de Drift werd ik door een student in een auto opgehaald en gebracht. De straat liep uit. Een auto in die tijd was helemaal een luxe. Het was een eenvoudige arbeidersbuurt en iedereen vroeg zich af wat er met mij toch aan de hand was.
Toen de datum van het concert bekend was, wilden mijn ouders mij een ander pak geven, want het pak wat ik had was maar heel gewoon. Maar geld ervoor was er niet. Gelukkig kon een buurvrouw uitkomst geven door een pak van haar zoon aan mij uit te lenen.

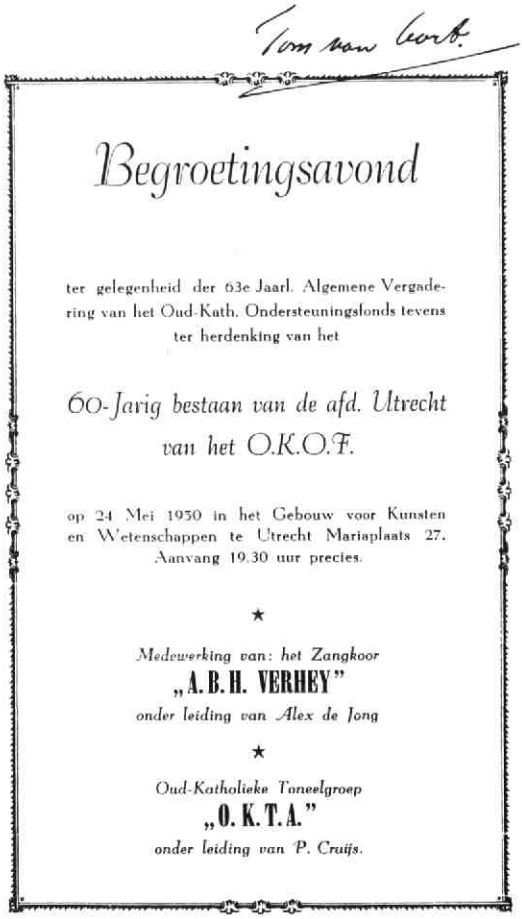
Tom van Oort

Begroetingsavond

ter gelegenheid der 63e Jaarl. Algemene Vergadering van het Oud-Kath. Ondersteuningsfonds tevens ter herdenking van het

60-Jarig bestaan van de afd. Utrecht van het O.K.O.F.

op 24 Mei 1950 in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht Mariaplaats 27. Aanvang 19.30 uur precies.

★

Medewerking van: het Zangkoor
„A.B.H. VERHEY"
onder leiding van Alex de Jong

★

Oud-Katholieke Toneelgroep
„O.K.T.A."
onder leiding van P. Cruijs.

En zo stond ik dan tijdens mijn aandeel van dit concert in een geleend pak, met weliswaar wat te lange mouwen, maar het was netjes.
Het concert verliep goed. De recensie in de krant was positief. Ik had een goed figuur geslagen en mijn goed geschoolde stem bracht mooie momenten. Als waardering voor mijn medewerking kreeg ik een jaarabonnement voor de Volksconcerten van het USO in Tivoli aan de Kruisstraat.
Ik ben in 1922 geboren, ik was dus al 16 jaar toen ik optrad. Groot was ik niet en in mijn tijd kwam de mutatie van de stem, ook wel de baard in de keel, veel later dan nu het geval is.
Het programma en de recensies heb ik als een dierbaar goed bewaard. Tot 1973 ben ik het Kathedrale koor trouw gebleven waar ik o.a. tot 1949 Hendrik Andriessen heb mogen meemaken, die toen ook Directeur van het Utrechts Conservatorium was."

De heer Th. H. van Oort meldt dat K & W een centrum was van parochie- en verenigingswerk van de oudkatholieke kerk in Utrecht. Op loopafstand stonden twee o.k.-kerken: de Gertrudis-kathedraal aan het Willemsplantsoen en de Maria Minor aan het Achter Clarenburg. De bedrijfsleider (heette hij Van Hemert?) was een man bij wie het goed toeven was. Ook toneelmeester Guldemond leeft nog in de herinnering. Mijnheer Van Oort stuurt een foto van het toneel - inclusief souffleursbox - met de opvoering van het successtuk ,,Een zomerzotheid" van Cissy van Marxveld. Regisseur was P. Cruys. Mevrouw Carolien v. d. Steen, Kouwerplantsoen 10, schrijft er ook over:

,,Het Gebouw van K & W was voor de Oud-Katholieken in Utrecht een gebouw dat bij hun geloofsgemeenschap hoorde. Vooral in de twintiger jaren was er volop interesse voor dit gebouw: congressen, vergaderingen, uitvoeringen en bijeenkomsten vonden plaats in K & W, zoals: Het congres van de Oud-Katholieke kerk in de twintiger jaren, de o.k.-werkliedenvereniging, de jongeliedenvereniging 'O.I.O.S.', de damesvereniging 'Weldoende doorgaan', de toneelvereniging 'OPA', de zangvereniging 'A.B.H. Verheij' en het ondersteuningsfonds 'O.K.O.F.'. Omdat de Oud-Katholieke gemeenten in Utrecht geen eigen gebouw ter beschikking hadden, werd vooral voor grotere bijeenkomsten van K & W gebruik gemaakt en we voelden ons er helemaal thuis. Er waren zelfs mensen die dachten dat het gebouw van de Oud-Katholieken was. De verstandhouding met de directie was uitstekend en we kunnen zeggen dat we er 'dag en nacht' terecht konden.

Vooral de 'jonge' oud-katholieken waren nogal eens dorstig. Op feestavonden werd dan b.v. de afspraak gemaakt dat het bier in kleinere glazen geschonken zou worden en de prijs iets omhoog zou gaan. Op die manier behoefden we dan geen huur te betalen.
Een uitvoering of toneelavond werd in die tijd altijd besloten met een groot bal. Tijdens deze dansfestij-

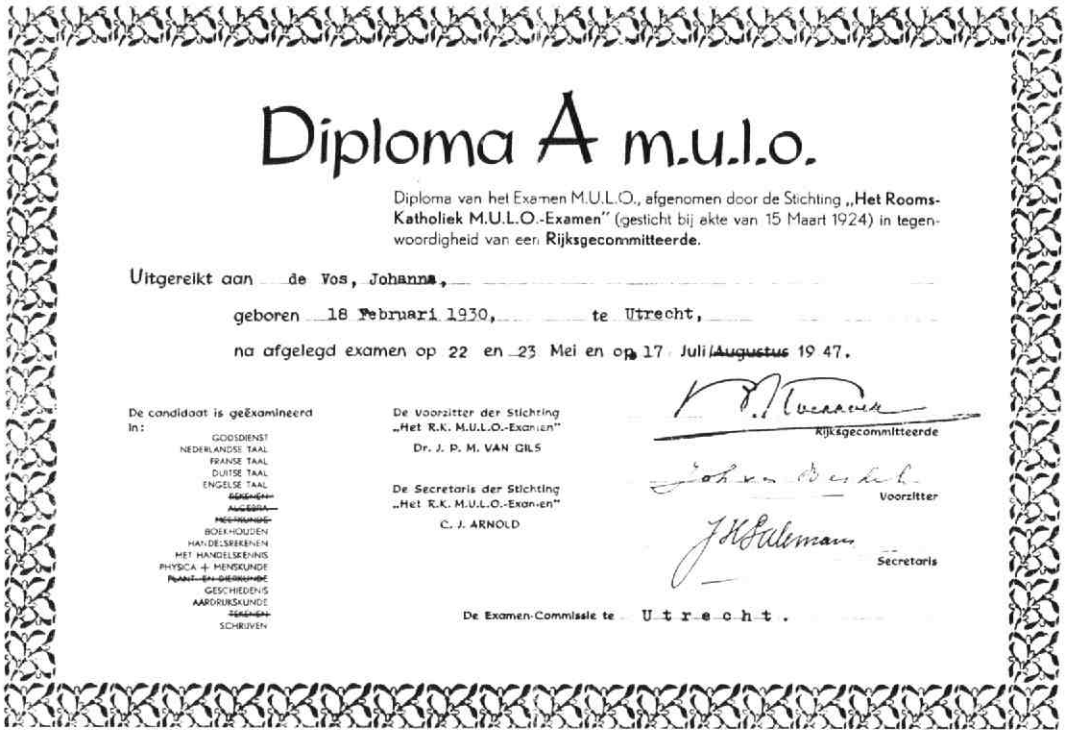

Diploma A m.u.l.o.

Diploma van het Examen M.U.L.O., afgenomen door de Stichting „Het Rooms-Katholiek M.U.L.O.-Examen" (gesticht bij akte van 15 Maart 1924) in tegenwoordigheid van een **Rijksgecommitteerde.**

Uitgereikt aan de Vos, Johanna,

geboren 18 Februari 1930, te Utrecht,

na afgelegd examen op 22 en 23 Mei en op 17 Juli/~~Augustus~~ 19 47.

De candidaat is geëxamineerd in:
GODSDIENST
NEDERLANDSE TAAL
FRANSE TAAL
DUITSE TAAL
ENGELSE TAAL
~~REKENEN~~
~~ALGEBRA~~
~~MECHANIEK~~
BOEKHOUDEN
HANDELSREKENEN
MET HANDELSKENNIS
PHYSICA + MENSKUNDE
~~PLANT- EN DIERKUNDE~~
GESCHIEDENIS
AARDRUKSKUNDE
~~TEKENEN~~
SCHRIJVEN

De Voorzitter der Stichting „Het R.K. M.U.L.O.-Examen"
Dr. J. P. M. VAN GILS

De Secretaris der Stichting „Het R.K. M.U.L.O.-Examen"
C. J. ARNOLD

Rijksgecommitteerde

Voorzitter

Secretaris

De Examen-Commissie te Utrecht.

nen zijn dan ook heel wat huwelijken tot stand gekomen.
Kortom: we hebben de meest plezierige herinneringen aan K & W en tijdens de brand zeiden we tegen elkaar: 'Daar gaat *ons* K & W'.''

Mevrouw De Pagter-Thomas uit Nijmegen stuurde een uitnodiging van Astra, de schoolvereniging van de Gemeentelijke H.B.S. aan de Catharijnesingel voor een uitvoering op 28 maart 1931 in het Gebouw van K & W. (,,Dit betrof mijn eerste dansavond''). Een wat prozaïscher aangelegenheid was een oproeping van de Nederlandsche Vereeniging van Leeraren in de Stenografie tot het afleggen van het examen leraar stenografie op 16 juli 1934. Mevrouw J. Verdonk-de Vos, Fruinplantsoen, deed verslag van een ander examen, dat voor de MULO voor meisjes aan de Alendorpstraat. Ze stuurt een kopie van haar diploma mee:

,,In de jaren veertig zat ik op de meisjesmulo St. Dominicus in de Alendorpsteeg (thans Alendorpstraat) bij de Mariaplaats.
We kregen les van de Zusters Dominicanessen, die hun klooster hadden aan de Springweg.
Na 3 jaar zwoegen (met het laatste jaar halve dagen, vanwege de kolennood i.v.m. zeer strenge winter), werd het eindexamen afgenomen op 17 juli 1947 en dit gebeurde in het gebouw van K & W. Veel zweetdruppeltjes en traantjes zijn daar gevallen in het lokaal, ik meen links van de gang als je het gebouw binnenkwam. Om beurten moest er een meisje naar binnen voor het mondelinge examen. De uitslag kreeg je nog niet direct. Toen allen geweest waren moest men buiten voor het gebouw blijven wachten. Inmiddels stonden er ook al familieleden om de eventuele geslaagde te feliciteren. Na een half uurtje wachten werden allen weer K & W binnen geroepen en hoorde men de uitslag.
Ik was geslaagd, dus gauw naar huis, waar mij als dochter uit een gezin van dertien kinderen een feestje wachtte.
Dit is mijn herinnering aan het gebouw van K & W. Nu nog steeds, als ik er langs kom met wie dan ook, dan zeg ik altijd weer 'hier heb ik mijn mulo-examen nog gedaan'.''

Het meest uitvoerig is het relaas van S. Russchen uit Odijk. Onder de titel ,,Voor en achter de coulissen'' schrijft hij over de toneelbelevenissen van de Streekvereniging ,,Drenthe'' in Utrecht. Zijn (ingekort) verhaal spreekt voor zichzelf:

,,Tot de vele verenigingen waarvan de leden dierbare herinneringen hebben aan het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen (algemeen bekend als K & W) behoort ongetwijfeld de Streekvereniging 'Drenthe' te Utrecht.
Deze vereniging is opgericht in 1936 en hoopt dus in 1991 haar 55-jarig bestaan te gedenken.
De aanleiding om een vereniging voor 'Drenten in de

(Vervolg op pagina 17)

(Vervolg van pagina 16)
Vrömdte' op te richten was het verschijnen van de streekroman 'Bartje' van Anne de Vries. Na het lezen van dit boek kwam bij de heer S. Landmeter de vraag op, of er belangstelling zou bestaan voor een zekere band tussen de Drenten die in Utrecht en omgeving een werkkring en/of woonplaats hadden gevonden. Het was namelijk wel bekend dat onder ambtenaren en onderwijzend personeel, alsmede onder de werknemers van bedrijven als Demka en Werkspoor nogal veel personen waren uit de Noordelijke provincies, waaronder een flink percentage Drenten. Eén gegeven speelde hierbij een grote rol: het kontakt met het 'thuisland' was veel minder frekwent dan tegenwoordig. Slechts weinigen hadden een auto en ook de wegverbindingen waren veel minder ontwikkeld dan nu. De trein was praktisch het enige vervoermiddel en het kopen van een spoorkaartje schikte in deze crisisjaren niet iedereen. Velen, waaronder ook schrijver dezes, legden de afstand dan ook nogal eens af per fiets.

„Een zomerzotheid" in K & W.

De oproep van de initiatiefnemer in een plaatselijke krant leverde veel reacties op. Inplaats van de verwachte 25 à 30 personen die op de kennismakingsavond werden verwacht, kwamen er zo'n zestig mensen opdraven, die zich bijna allemaal opgaven als lid. In het bestuur kwamen notaris A. C. Cool uit IJsselstein, de heren Lulofs, Dekker, Oost en Wolters, alsmede mevrouw Petri-Schuil.
De vereniging ontleende (ook nu nog) haar bestaansrecht aan de grote mate van saamhorigheid van de Drenten onderling. Doel was het houden van gezellige avonden met toneel en voordracht in het Drents dialect alsmede het bevorderen van kennis en belangstelling voor Drente en het Drents.
Van deze aktiviteiten heeft het toneelgebeuren zich voor een belangrijk deel afgespeeld in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.
Het zou te ver voeren alle toneelstukken op te noemen die de Drenten in de loop der jaren voor het voetlicht hebben gebracht. Het zullen er (met een onderbreking in de jaren 1940-'45) zeker een honderdtal zijn geweest. Naast de uitvoeringen in de zalen van 'Noord-Brabant' en het 'N.V.-Huis' bewaren de Drentse toneelspelers veel prettige herinneringen aan het Gebouw voor K & W.
We willen in dit artikel ons licht laten schijnen op een bepaalde periode in het verenigingsleven van de vereniging 'Drenthe', omdat dan tegelijk ook enkele andere gewestelijke verenigingen in de schijnwerpers komen. Het betreft n.l. de episode van de toneelwedstrijden tussen de verenigingen 'Groningen', 'Fryslân', 'Twenthe', 'Ons Zeeland' en 'Drente'.
In het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog bloeide het verenigings- en uitgaansleven in Utrecht als nooit tevoren. Als reactie op de sobere jaren daarvoor wilde men nu graag de schade inhalen en eens 'een avondje de deur uit'. Vooral de toneel- en cabaretavonden met 'bal na' waren erg populair. Het was een prettige en niet al te dure mogelijkheid tot ontspanning in een tijd toen er nog geen sprake was van televisie en maar weinigen op wintersportvakantie gingen.
De secretaris van de vereniging 'Drenthe', de heer J. G. Wind, opperde het idee, een toneelwedstrijd te organiseren tussen de amateurtoneelspelers van bovengenoemde verenigingen. Het Nieuw Utrechts Dagblad nam de suggestie over en stelde een beker beschikbaar voor de winnende ploeg. Het Gemeentebestuur waardeerde dit streven voor cultuurbehoud door een medaille uit te loven. Ook waren er prijzen voor de beste regie en voor de beste mannen- en vrouwenrollen.
Er werd een jury bereid gevonden van personen die op toneelgebied tot oordelen bevoegd waren. We komen hierin de namen tegen van de heren C. A. Schilp, mr D. Visser, dr J. C. v. d. Steen, M. J. W. Simons en H. Feenstra.
De beker werd 3 maal gewonnen door de toneelgroep van de Drenten, waardoor hij definitief in het bezit kwam van deze vereniging.
En behoudens een enkele uitwijkmanoeuvre naar het N.V.-Huis aan de Oude Gracht, werden de meeste avonden gehouden in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. Vóór het doek was het voor het publiek altijd een boeiende en gezellige avond (mede door de comfortabele zitplaatsen) met een geanimeerd bal na. Achter de coulissen werd hard gewerkt

door spelers, regisseurs, grimeurs, decorbouwers en souffleurs.
Soms dreigde er een en ander fout te gaan en parelden de zweetdruppels op de geschminkte gezichten. Maar altijd slaagde men er in met vereende krachten de zaak zó op te lossen, dat het publiek in de zaal er niets van merkte.
Een belangrijke factor hierbij was de goede accommodatie van K & W, de verscheidenheid aan decors en meubelstukken en de hulpvaardigheid van het personeel.
Alle genoemde streekverenigingen spelen nog elk jaar voor hun leden (en introducées) een toneelspel in hun eigen streektaal, maar dit gebeurt niet meer in wedstrijdverband, zoals in de jaren 1952 t/m 1959. Talloos velen, spelers en toeschouwers hebben in die periode aan de toneelcompetitie heel veel genoegen beleefd. Een groot deel van het succes is toe te schrijven aan de goede 'witte reus' uit 1847, het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats te Utrecht."

Tenslotte de herinneringen van een bloemenmeisje, mw A. Weldam-van Rooy te Zeist:

„Als meisje van acht of negen jaar ging ik met mijn vader en moeder naar een uitvoering van 'n toneelvereniging waar mijn oom in meespeelde. Dat is me bijgebleven omdat we eigenlijk nooit uitgingen. Dus ik 'n mooi jurkje aan door moeder zelf gemaakt! En ik moest aan de bezoekers bloemetjes verkopen. Met een mandje aan mijn arm liep ik daar mooi te wezen. Van wat er gespeeld werd heb ik niets gezien want er was natuurlijk voor een kind van acht veel te zien. Ik ben nu 72 jaar, dus het zal ongeveer 1925 of 1926 zijn geweest. Ik ben in Utrecht geboren, dus K & W blijft me interesseren."

Dank aan alle inzenders. Alle goeds voor het herboren K & W!

Redactie Maandblad Oud-Utrecht

BERICHTEN

Tentoonstelling aanwinsten Gemeentelijke Archiefdienst

De jaarlijks terugkerende overzichtstentoonstelling van aanwinsten, bestaande uit tekeningen en prenten, die in het afgelopen jaar door de Topografisch-Historische Atlas zijn verworven, is van 17 januari tot en met 28 maart 1991 in de gang van de Archiefdienst te bekijken.

Onder het aangeschafte, recent werk neemt Chris Schut met zijn drie panorama's van Utrecht in aquarel een eigen plaats in. Geen gebouw is hem te hoog om de stad op indrukwekkende wijze vast te leggen: de flat aan de Karel Doormanlaan, het gebouw van het Waterleidingbedrijf Midden Nederland op het industrieterrein Lage Weide en Transitorium II in de Uithof.
Een totaal andere aquarellist is Wout Heinen, met zijn

De Pausdam gezien vanaf de Nieuwegracht met in het midden het Paushuize. Ets van Anna Doedijns.

twee gezichten op de huizen van het Oorsprongpark en van de Wolter Heukelslaan. Een aquarel van Leontien Jansen geeft een kleurrijk beeld van het Rosarium. Terrasjes aan het Wed op een litho van Gerrit Schoppert geven het huidige sfeertje goed weer. Matthijs van de Wijer heeft de inmiddels gesloopte Hojelkazerne vastgelegd.
In de vitrines is een serie kleine etsen van Anna Doedijns te zien.

Onder de oudere tekeningen en prenten vinden we twee tekeningen van een anonieme kunstenaar omstreeks 1800. Deze heeft twee 17e-eeuwse prenten van A. Rademaker gekopieerd: een gezicht op de Bijlhouwerstoren en een gezicht op de oostelijke stadsbuitengracht tussen Tolsteeg en Wittevrouwen met de Servaastoren.
De Wittevrouwenpoort met de toren ,,de Hond'' is te zien op een ets van c. 1756, terwijl een tekening van A. J. Eymer het afgraven van de wal tussen de Catharijnepoort en de Tolsteegpoort (c. 1845) laat zien.

Van kort voor 1892 dateert het gezicht op de Vismarkt met het oude afslaggebouwtje, getekend door Eugène Rensburg. De ets van de Westerstroom geeft een beeld van de situatie van omstreeks 1925, die inmiddels onder de bebouwing is verdwenen.

De tentoonstelling is geopend vanaf 17 januari tot en met 28 maart, op
werkdagen: maandag: 13.30-16.30 uur
dinsdag tot en met vrijdag: 9.00-16.30 uur
zaterdag: 9.00-12.30 uur

Vanzelfsprekend bestaat de mogelijkheid om ook andere afbeeldingen van de stad Utrecht te bekijken in de studiezaal van de Topografisch-Historische Atlas. Deze studiezaal is geopend op werkdagen tussen 13.30 en 16.30 uur.

AANGEBODEN:

a) Ingebonden jaargangen Maandblad Oud-Utrecht 1927 t/m 1937 en 1959 t/m 1978.

b) Ingenaaide jaargang 1796 (73 stuks) van de Stichtsche Courant
Ingenaaide jaargang 1797 (44 stuks) van de De v/h Stichtsche nu Rhijnlandsche Courant.

c) Kranten van 31 december.

Utrechtsch Dagblad	1933 t/m 1939
Algemeen Handelsblad	1945
Nieuw Utrechtsch Dagblad	1946
Utrechts Nieuwsblad	1947 t/m 1989

e.a.

Tel. 03404-5 69 06.

VOORJAARSEXCURSIE

Op **zaterdag 27 april** a.s. zal er een excursie zijn naar het pas gerestaureerde Kasteel Amerongen. Op weg naar Amerongen zal er een aantal orangerieën, gelegen in het gebied van de Langbroekerwetering, aangedaan worden. Zowel op Kasteel Amerongen als in de orangerieën zal er door een deskundige uitleg worden gegeven.

In verband met genoemde excursie zal er op **donderdag 11 april** a.s. een lezing gehouden worden door de heer ing. E. Geytenbeek, over orangerieën in het Utrechtse. Een kenner op dit gebied!

In het maandblad van maart a.s. wordt u over plaats en tijden van genoemde activiteiten nader geïnformeerd.

RESERVEERT U GENOEMDE DATA ALVAST IN UW AGENDA!

Namens de activiteiten-commissie van uw vereniging,

S. J. Daniëls

GESCHIEDENISMOZAÏEK

Een serie lezingen over aspekten van de rijke geschiedenis van stad en provincie Utrecht

De vijfde lezingen-avond vindt plaats op **woensdag 27 maart 1991** in de aula van de Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 4 te Utrecht.

Het programma is als volgt:

19.30 uur: zaal open

20.00 uur: Bert Maes, ,,Bomen en groen-aanleg vroeger en nu in de Utrechtse binnenstad''

20.45 uur: pauze

21.00 uur: Marieke Knuijt, ,,Ruim tweehonderd jaar papierbehang in Utrecht''

De toegang is gratis. Introductie is toegestaan.

AANGEBODEN:

Maandbladen en Jaarboeken Oud-Utrecht. Jaargangen 1970 t/m 1988 tegen aannemelijke prijs.

J. van 't Hullenaar, Karel Doormanlaan 172, 3572 NT Utrecht.
Tel. 030-73 23 16.

Bouwen, verbouwen

vtos

Utrecht
030-627872

Onderhoud:
24 uur per dag

EEN OPBOUWEND IDEE

Boeken te koop gevraagd

Wij zijn bijzonder geïnteresseerd in de aankoop van boeken op de volgende gebieden:

Kunst, architectuur, literatuur, geschiedenis, topografie, filosofie.

Boekhandel-antiquariaat Aleph

Vismarkt 9
3511 KR Utrecht
Tel. 030-32 20 69

maandblad oud-utrecht

64e jaargang nr. 2 - februari 1991

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:
A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht

Penningmeester:
J. W. Lemaier, Postbus 85073
3508 AB Utrecht

Contributie: *f* 47,-
C.J.P.-houders: *f* 30,-; 65+ *f* 41,-.

Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw
Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssenbroek,
contributie-rekening nummer 575520.

Alle overige betalingen uitsluitend de postrekening **56066** ten name van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht.

Excursiecommissie:
Fred Vogelzang, Hunzestraat 56, 3522 EB Utrecht, tel. (030) 87 01 10

Redactie:
J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0923-5116

DE GIETSTALEN LUIDKLOK IN MAARSSEN

Vele kerktorens verloren in de oorlog '40-45 hun bronzen luidklokken door de brute roof van Hitler-Duitsland. In 1940 was in Nederland en België een gewicht van ruim 8 miljoen kg aan luidklokken en carillons aanwezig. Daarvan sleepten de Duitsers 5,5 miljoen kg weg. Ze konden niet eens alles verwerken en na de oorlog werd 1 miljoen kg aan klokken teruggevonden en weer naar Nederland gebracht. Alle teruggehaalde klokken zijn doorgemeten aan de TU te Delft.

Alleen al uit Nederland waren een paar duizend klokken geroofd en daaronder bevonden zich o.a. de luidklokken van de R.K. Ludgeruskerk te Zuilen, die uit het kerkje in Oud-Zuilen en die uit de toren van de hervormde kerk te Maarssen.

In de Ludgeruskerk te Zuilen hing een stuk rail aan een staaldraad, als schamele vervanging voor de uurslag van het toren uurwerk.

Na de bevrijding in 1945 was het niet mogelijk om op korte termijn al de verloren klokken aan te vullen. Er was geen geld, geen materiaal en onvoldoende arbeidskracht in de ontwrichte bedrijven.

De pastoor van de Ludgeruskerk in Zuilen ging naar de direktie van de Nederlandse Staalfabriek DEMKA (Afkorting van de De Muinck Keizer) Hij had gehoord (waarschijnlijk van een van zijn parochianen die bij DEMKA werkte), dat in Duitsland en Engeland gietstalen klokken waren gemaakt. Zijn vraag aan de direktie was: kunt u in de staalgieterij van uw bedrijf geen gietstalen luidklokken maken voor onze kerk. De heer A. S. de Muinck Keizer, een der direkteuren en afkomstig uit Groningen, wist dat er in Heiligerlee en in Midwolda twee klokkengieters van het oude klokgietersgeslacht Van Bergen waren. Hij wist ook dat de chef van het laboratorium - en dat was ik - getrouwd was met een dochter van een Van Bergen uit Midwolda.

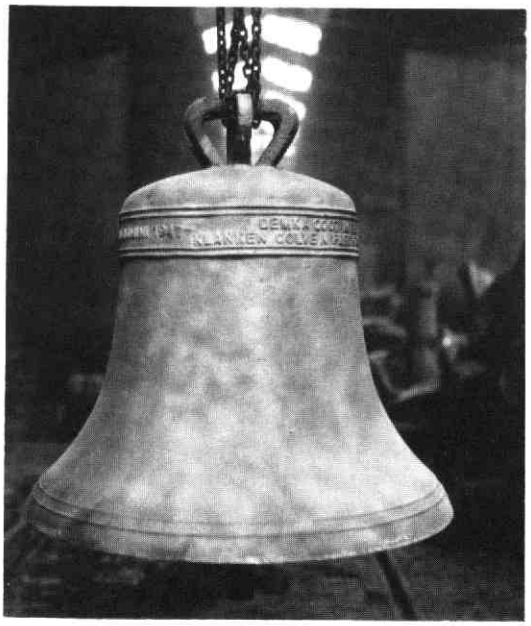

En zo gebeurde het dat hij naar mij kwam met de vraag of ik kans zou zien een klok te gieten voor de R.K. kerk in Zuilen, die schuin tegenover de fabriek stond. Ik reageerde positief en zei het te willen proberen. Zo begon het avontuur. We goten een klein proefklokje, vervolgens tekende ik de vorm van de grote klok. Ik kreeg veel medewerking van het personeel in de gieterij; ze vonden het een leuke opdracht, een klok spreekt altijd tot de verbeelding.

De klok kwam gereed, voorzien van een zes-zijdige kroon, zoals de gieterij in Midwolda deze gebruikte. De diameter aan de onderzijde bedroeg 110 cm, de toon was C''. De pastoor schreef het opschrift in het latijn: *DEMKA restituit pacifico chalybe, teutonicum furtum quod luctum retulit aeris. Anno domini* 1946. In vertaling: DEMKA herstelde (vergoedde) met vreedzaam staal, de roof door Teutonen, hetgeen de rouw om het brons wegnam.

Ik had de voldoening de inwijding en de ophanging van de klok mee te maken en hoorde zijn luidklank over Zuilen, waar ik toen woonde. Vele jaren deed de klok dienst, totdat de kerk werd afgebroken in 1977. De klok staat nu in een hofje vlak voor de nieuwe Ludgeruskapel en schijnt nog in uitstekende konditie.

Toen het eerste schaap over de dam was, volgden er meer. We goten een klein klokje voor het kerkje in Oud-Zuilen. Het had een diameter van 52 cm, geen kroon maar een platte ophangflens; opschrift: *Roof door brute overmacht, bronzen stem tot zwijgen bracht. DEMKA staal tot klok gegoten, roept ter kerk de dorpsgenoten. Anno Domini 1946.*

Hoewel ik niet in Oud-Zuilen woonde, kerkten we er dikwijls en werden drie van onze kinderen er gedoopt. Het klokje hangt er nog steeds.

Voor de Hervormde kerk in Maarssen werd een grote klok gegoten met kroon, 110 cm en toon C'', dezelfde als voor de Ludgeruskerk in Zuilen was gemaakt. Ik denk dat de klok door DEMKA is geschonken en dat is wel begrijpelijk. De heer A. S. de Muinck Keizer had enige tijd in een Vechthuis binnen de gemeente Maarssen gewoond. De familie was van protestantse huize. Zijn grootvader was predikant geweest in Scheemda. Nu de R.K. kerk in Zuilen een gietstalen klok had, moest Maarssen ook wel een vervanger krijgen voor de gestolen bronzen klok.

Het opschrift van deze klok luidde: *DEMKA goot 'm*

en ik luid blijde over de Vecht en over weide. Klanken golven plechtig voort 'k roep het kerkvolk rond Gods woord. Anno Domini 1947.
De klok hangt nu 43 jaar in de toren van de Hervormde kerk en heeft velen ter kerke geluid.

Na Maarssen werd nog een kleine klok, diameter 96 cm op bestelling gegoten voor de R.K. Pauluskerk in Tuindorp Utrecht. Deze klok heeft geen kroon. Het opschrift luidt: *DEMKA me fecit. Anno Domini 1947.*
Tijdens onze produktie van gietstalen klokken gebeurde er nog iets wat heel interessant zou blijken voor de ontwikkeling voor het klokgieten.
Van de uit Duitsland teruggekeerde klokken wilde de Rijkscommissie voor klokken en klokkenspelen, er een aantal laten doormeten op hun kwaliteit. Het ging om bijna 200 klokken. De bedoeling was de goede van de slechte te onderscheiden. De Technisch Fysische Dienst in Delft werd met het onderzoek belast. De uitvoering kwam in handen van ir Van Heuven. Hij is tenslotte op deze materie gepromoveerd. Van Heuven ontwikkelde niet alleen een beschouwing over de klok als trillend lichaam met grondtoon en boventonen, maar hij ontwierp tevens een electronische toonmeting. Deze was veel nauwkeuriger dan de tot dan toe gebruikte stemvork-methode.
Er kon een volledig frequentie-patroon van de klok worden gemaakt en vervolgens kon de klok door uitdraaien worden bijgestemd. Dat hadden de beroemd geworden gebr. Hemony in de 17de eeuw ook reeds gedaan; maar het kon nu veel beter. Het electronisch stemmen van de klok is vooral voor een carillon van uitermate groot belang geworden. Het betekende een revolutie in het testen van klokken. Thans wordt elke klok electronisch geanalyseerd.
Omstreeks 1947 kreeg ik een telefoontje van ir. Van Heuven. Hij wilde mij bezoeken omdat hij had gehoord over gietstalen klokken die wij bij DEMKA goten. Voor zijn metingen was het interessant om brons met gietstaal te vergelijken. Het is een interessante samenwerking geworden. We goten nog een proefklok, konden de Maarssense klok doormeten en ook de uitklinktijd bepalen.

Op 21 december 1949 verwierf ir E. W. van Heuven de doctorstitel op zijn proefschrift. Het was een uitstekend theoretisch betoog, maar vooral had het grote waarde voor de praktijk. Er wordt thans geen klok meer afgeleverd zonder akoestische frequentieanalyse. Als gevolg daarvan zijn de eisen toegenomen en is de kwaliteit verbeterd.
Dr Van Heuven heeft nog een aantal jaren bij Philips gewerkt. Helaas deden zich in 1955 de eerste ziekteverschijnselen voor die hem totaal zouden slopen door verlammingen. Na 20 jaar aan zijn bed te zijn gebonden overleed deze begaafde fysicus in 1978, hij was toen 58 jaar oud. Met grote moed verdroeg hij zijn situatie, zich verheugend over het succes van zijn vinding.
Ik zelf denk terug aan deze bescheiden en vriendelijke man die destijds bij DEMKA enkele klokken heeft doorgemeten. (zie foto). De klokkengieterswereld

kan hem dankbaar zijn voor het baanbrekende werk dat hij heeft verricht.
Aan het vervaardigen van gietstalen klokken bij DEMKA kwam een einde. De bronsgieters kwamen weer op gang. DEMKA had veel andere zaken onder handen en liet de neventaak van de klokfabrikage schieten.

Er zijn in Nederland meer gietstalen klokken aanwezig uit Engeland en Duitsland. Ik noem er enkele:
de Nassau kerk te Amsterdam (1926);
de Hervormde kerk in Oudorp (Alkmaar), Noord Scharwoude.
Vreeland had er een uit 1864 die echter in 1968 door een geschonken bronzen klok is vervangen.
In Duitsland zijn vrij veel gietstalen klokken.

Ik acht het een voorrecht dat ik destijds een aandeel heb gehad in de fabrikage van de DEMKA-klokken. In 1952 verliet ik het bedrijf en werd als hoogleraar in Delft benoemd. Sinds 1977 ben ik emeritus. DEMKA bestaat al enige jaren niet meer.
Het doet me veel genoegen dat de klok van de Hervormde kerk te Maarssen steeds nog zijn functie vervult.

Ch. de Bourbonstraat 12
Delft *Prof. dr A. J. Zuithoff*

EEN BIBLIOGRAFIE VAN DE PROVINCIE UTRECHT

In 1967 verscheen de driedelige *Bibliografie van de geschiedenis van de provincie Utrecht,* lopende over de periode tot 1963. Alleen al het feit dat hieraan sedert 1950 was gewerkt, toont aan dat er sprake is geweest van een martelgang. Onder auspiciën van de Vereniging Oud-Utrecht zijn gedurende deze jaren verschillende bewerkers actief geweest, die niet altijd wisten hoe de voorgangers tewerk waren gegaan. Het resultaat werd ronduit als teleurstellend ervaren. De bibliografie was namelijk niets anders dan een alfabetische catalogus op auteursnaam en zij kon pas enigszins aan haar doel beantwoorden, toen in 1974 op initiatief van de Stichtse Culturele Raad registers van persoonsnamen, aardrijkskundige namen en onderwerpen waren samengesteld. Een gemis bleef echter dat de trefwoorden uitsluitend waren ontleend aan de titelgegevens.

Het was voor alle betrokkenen duidelijk dat er een vervolg moest komen in de vorm van een lopende bibliografie en tevens dat de organisatie op een geheel andere, meer professionele leest moest worden geschoeid. In 1975 vond daarover een eerste schuchter overleg plaats tussen vertegenwoordigers van verschillende bibliotheekinstellingen. De Stichtse Culturele Raad fungeerde als gangmaker en ook het Provinciaal Bestuur was geïnteresseerd. Men stelde vast dat er behoefte was aan een algemene bibliografie en dat een beperking tot het historische veld grotendeels dubbel werk zou opleveren. Er bestaat immers een jaarlijks verschijnend *Repertorium van boeken en tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis van Nederland,* waarin ook een onderdeel is gewijd aan publikaties op het terrein van de regionale en lokale geschiedenis. Verder nam men als uitgangspunt aan dat vanuit een centraal punt een vaste kracht (gedacht werd aan een halve formatieplaats) de werkzaamheden zou moeten coördineren. De titelgegevens zouden volgens een vast formaat door de deelnemende bibliotheken moeten worden aangeleverd.
Ondanks een kleine financiële toezegging van de provincie Utrecht stagneerde de zaak in het begin van de jaren '80. De organisatorische optuiging bleek een niet geringe opgave en er waren onvoldoende kwantitatieve gegevens beschikbaar waarop een doordacht plan kon worden gebaseerd.
Voor de beoefenaars van de regionale en lokale geschiedenis van onze provincie is het ontbreken van een actuele bibliografie een grote handicap. Het is dan ook niet verwonderlijk dat binnen de Vereniging Oud-Utrecht regelmatig de wens weerklinkt om de Utrecht-bibliografie nieuw leven in te blazen. Het punt is onder andere naar voren gebracht in het beleidsplan van de huidige voorzitter en in het rapport van de voorbereidingscommissie voor de oprichting van een samenwerkingsverband van historische verenigingen in de provincie Utrecht. Dit samenwerkingsverband zou mede door de gewenste aansluiting bij de Federatie Stichts Cultureel Erfgoed mogelijk als convergentiepunt kunnen fungeren. Uiteraard is daarnaast de medewerking van een aantal bibliotheken vereist en moet men het eens zien te worden over de organisatie en de inhoudelijke vorm en opzet. Met een beetje doordouwen zal dit moeten lukken. De tijd is er rijp voor: een en ander past goed in het provinciaal cultuurbeleid en de inschakeling van de computer maakt een efficiënte en flexibele werkwijze mogelijk.
Ook op dit terrein blijft onze provincie achter bij een groot aantal andere. Bijna overal kent men goede lopende en retrospectieve bibliografieën, met name is dit het geval in de provincies Groningen, Overijssel, Noord-Brabant en Limburg. Dankzij een hechte organisatorische opzet lijkt de continuïteit - een absolute voorwaarde voor een dergelijke diepte-investering - daar redelijk gewaarborgd. Voor starters op dit terrein

valt er heel wat te vergelijken, want over zaken als verschijningsvorm, indelingssystematiek en aandachtsgebieden wordt kennelijk zeer verschillend geoordeeld.[1]
Onder het motto ,,geen woorden, maar daden'' verraste de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Utrecht afgelopen november met de uitgave van een driedelige, 558 bladzijden tellende *Bibliografie van Utrecht 1964-1983,* op basis van een gegevensbestand waaraan een van de medewerkers van de UB al jaren in het verborgene bleek te hebben gewerkt. Men besloot zich te pantseren tegen kritiek van vakspecialisten en een als voorlopige werkuitgave geafficheerde bibliografie uit te brengen. Zo heeft geen bibliografische controle op de juistheid en de volledigheid van de gegevens plaatsgevonden. De UB wil de impasse in het denken over de Utrechtbibliografie doorbreken door met dit concrete resultaat als uitgangspunt een discussie over de meest wenselijke opzet uit te lokken.
De bibliografie bestaat uit een doorlopend genummerde serie van 4435 titels, ingedeeld per plaats en daarbinnen per jaar en vervolgens in alfabetische volgorde van auteur of titel. De titelbeschrijving bevat de auteursnaam, de titel, de vindplaats (bijvoorbeeld een tijdschrift) en enkele trefwoorden. Toegevoegd zijn een register van auteursnamen onder verwijzing naar de betreffende nummers en lijsten van geraadpleegde en niet-geraadpleegde tijdschriften en andere vervolgwerken.

Er is een belangrijk hulpmiddel voor onderzoek beschikbaar gekomen en het initiatief verdient daarom alle lof, temeer omdat de UB nadrukkelijk vraagt om commentaar te leveren. Er zijn inderdaad nog wel enkele noten te kraken. De gebruiker zal vooral de afwezigheid van een zakenregister betreuren. Een voorbeeld zal dit duidelijk maken: de bladzijden 359-486 hebben betrekking op de stad Utrecht. Hierin valt niet meer te zoeken. De samenstelling van een zakenregister hoeft in dit geval overigens niet zo'n kwarwei te zijn, de titelbeschrijvingen bevatten zoals gezegd immers al één of meer trefwoorden. Het vervaardigen van een goed trefwoordenapparaat is geen sinecure, bepaalt in feite de waarde van een niet-onderwerpsgewijs ingedeelde bibliografie. Wat te denken van het enige trefwoord ,,bisdom'' bij de titel *De patrocinia van de HH. Servatius, Gertrudis en Lambertus in het middeleeuwse bisdom Utrecht?*
Verder is het bepaald gebruiksonvriendelijk dat bij artikelen de jaargang van het tijdschrift binnen de chronologische indeling niet wordt herhaald. Dat maakt de kans op foute zoekacties erg groot. In het algemeen schort het aan de typografische ondersteuning (bijvoorbeeld herhaalde kopjes) bij het zoeken. Het is opvallend dat het begrip ,,hoofdwoord'', waarop bij catalogi doorgaans wordt gealfabetiseerd, niet wordt gehanteerd. Daardoor worden eerst per jaar de titels zonder auteur en vervolgens die met auteur (en dus niet zoals gebruikelijk door elkaar) gerangschikt. De reden hiervan is niet duidelijk.
Essentieel is uiteraard de volledigheid van de bibliografie. Enkele steekproefjes op het terrein van de geschiedenis van de stad Utrecht vielen bevredigend uit, al zal het doorvlooien van de catalogi van de bibliotheek van de Gemeentelijke Archiefdienst nog wel een enkele niet-gepubliceerde doctoraalscriptie opleveren, een categorie die gelukkig niet wordt uitgesloten. Heel terecht geldt dit wel voor kranten, jaarverslagen, almanakken e.d. Dat het jaar 1963 door geen van beide bibliografieën wordt gedekt is een wat sneu gevolg van de ongelukkig geformuleerde titel van de vorige bibliografie: ,,tot'' in plaats van ,,tot en met'' 1963 . . .
Met de Groningse collega's deelt de bewerker van deze bibliografie het voor een juiste indeling rampzalige verschijnsel van de identieke namen van provincie en provinciehoofdstad. Terug naar het Sticht! Tenslotte: er zijn geen (kruis)verwijzingen gemaakt en bij titels die betrekking hebben op meerdere plaatsen moet dit wel tot omissies leiden. Dit geldt onder andere bij werken over een bepaalde gemeente. De geografische indeling is immers gebaseerd op plaatsnamen en - in tegenstelling tot het bovengenoemde Repertorium - niet tevens op regio's.

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht zou het toejuichen, wanneer de Universiteitsbibliotheek het initiatief neemt tot een eerste overleg tussen een aantal bibliotheekinstellingen en andere betrokkenen over een voortzetting in de vorm van een lopende bibliografie. Het bestuur is graag bereid daarin ook actief te participeren.
De bibliografie is - ook op diskette - verkrijgbaar bij de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Utrecht, Postbus 16007, 3500 DA Utrecht. Prijs *f* 100,–.

A. Pietersma

Noot

1. Zie voor een overzicht van de provinciale bibliografieën: *Open* 21 (1989) 304-309.

HET ARCHIEF VAN OUD-UTRECHT GEÏNVENTARISEERD

Het lid van de vereniging Oud-Utrecht dat tijdens een ledenvergadering gebruik maakt van het agendapunt ,,rondvraag'' realiseert zich wellicht niet dat hetgeen hij of zij opmerkt, wordt vastgelegd in de notulen van deze vergadering en dat derhalve deze uitgesproken woorden nog vele generaties na de onze kunnen wor-

den nagelezen. En datzelfde lid dat een brief schrijft aan het bestuur realiseert zich wellicht evenmin dat deze brief tot in lengte van jaren bewaard blijft.
Immers, deze handelingen van ons lid gaan deel uitmaken van - aldus luidt de definitie - het geheel van de archiefbescheiden, ontvangen of opgemaakt door de vereniging Oud-Utrecht. En dit geheel van archiefbescheiden, samen het geheugen van de vereniging, is onlangs geïnventariseerd en daarmee toegankelijk geworden. Van de bestanddelen van het archief is een systematisch ingedeeld geheel van beschrijvingen gemaakt, een zogenaamde archief-inventaris. En deze archiefinventaris is - voorlopig nog slechts als typoscript - te raadplegen in de studiezaal van de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht, alwaar zich ook het archief bevindt.

Het archief van de vereniging Oud-Utrecht heeft sinds mensenheugenis onderdak gevonden bij de Gemeentelijke Archiefdienst. Aan de ene kant is dat niet zo verwonderlijk, aan de andere kant toch weer wel. De oud-gemeentearchivaris Samuel Muller was in zijn tijd een begenadigd onderzoeker van de Utrechtse stadsgeschiedenis. Hij was ook in staat om het resultaat van zijn onderzoekingen in een populaire vorm aan de man te brengen. Voorbeelden zijn de ,,Schetsen uit de Middeleeuwen'' en de ,,Oud-Utrechtse vertellingen''. Het merkwaardige is, dat hij desondanks een tegenstander was van de geschiedbeoefening in de context van een historische vereniging. In zijn tijd

Gemeente Utrecht

Utrecht, 1 Februari 1923.

Van verschillende zijden is in den laatsten tijd de wenschelijkheid betoogd om te komen tot de oprichting van een vereeniging, die zich met de historie van Utrecht zou bezighouden en o.a. in een jaarboekje de uitkomsten van geschiedkundige nasporingen zou neerleggen.

Naar aanleiding van eenige in dien zin gevoerde voorloopige besprekingen veroorloof ik mij een aantal stadgenooten, die geacht kunnen worden zich hiervoor te willen interesseeren -en onder hen meen ik U te mogen rekenen- samen te roepen tot een bijeenkomst op Maandag, 5 Februari a.s. 'avonds te 8 uur, ten Stadhuize (kamer 14).

Het zal mij aangenaam zijn, zoo U aan deze mijne uitnoodiging zal willen gevolg geven.

De Burgemeester van Utrecht,

Aan
den Heer Dr.W.A.F.Bannier,
te
U T R E C H T .

Uit: archief Oud-Utrecht, inv.nr. 67.

- het begin van deze eeuw - waren dergelijke verenigingen al ontstaan, onder andere in Den Haag en in Amsterdam, maar in Utrecht was dit niet mogelijk. Tegenwoordig zeggen we dan: Muller lag dwars. *Met* hem ging het niet, *zonder* hem kon het ook niet.
Het is dan toch wel enigszins wrang dat twee maanden na het overlijden van Muller door burgemeester Fockema Andreae het initiatief werd genomen tot de oprichting van de vereniging Oud-Utrecht. Op 12 maart 1923 werd deze oprichting geëffectueerd. De opvolger van gemeentearchivaris Muller was dr. W. C. Schuijlenburg, die van 1923 tot 1945 deel uitmaakte van het bestuur. Daarmee was de verbinding gelegd tussen het gemeentearchief en het bestuur van Oud-Utrecht, later in stand gehouden door mr. J. W. C. van Campen, dr. J. E. A. L. Struick, ondergetekende, J. A. C. Mathijssen en - nu - A. Pietersma. Zodoende is het geen wonder dat het gemeentearchief de vaste plek is geworden waar zowel het archief van Oud-Utrecht als haar verkoopvoorraden zijn ondergebracht.
En dat had - en heeft - tot gevolg dat alle papier producerende Oud-Utrecht-functionarissen (zoals de elkaar opvolgende secretarissen, penningmeesters, ledenadministrateurs, redactieleden) tussentijds of na afloop van hun verenigingsloopbaan, de onder hen berustende archiefbescheiden in stapeltjes, dozen, pakketjes, omslagen, stof- en hechtmappen en ordners kwamen - en komen - inleveren.
Eind jaren '60, begin jaren '70 kwam de stencil- en fotokopieerapparatuur in zwang en daarmee nam de produktie van papier aanzienlijk toe. Om een voorbeeld te noemen: notulen van bestuursvergaderingen. Tot 1956 werden deze keurig in een register ingeschreven, bij de eerstvolgende vergadering werden ze dan voorgelezen en vervolgens ter vaststelling getekend door de voorzitter en de secretaris. Maar na 1956 kreeg ieder bestuurslid een gestencild (later een gekopieerd) exemplaar van de notulen, bewaarde dat voor zichzelf en leverde deze stukken na verloop van tijd in bij het gemeentearchief. Deze handelwijze werd door verreweg de meeste bestuursleden gevolgd, zodat tijdens de inventarisatie van het archief de notulen in veelvoud werden aangetroffen. Geen probleem, hoor ik u denken! Bewaar één exemplaar en gooi de rest weg. Dat is een goede gedachte, ware het niet dat elk van de stapeltjes notulen wel hier en daar - elkaar niét overlappende - hiaten vertoonde. Een tip voor het zittende en de komende besturen derhalve: laat uw secretaris de originele stukken bewaren en laat de andere bestuurs- en commissieleden hun in kopie verkregen stukken vóór de overdracht vernietigen.

De vraag is nu of de mensheid er mee gediend is dat het archief van Oud-Utrecht geordend en toegankelijk is? Het antwoord luidt vanzelfsprekend ,,ja'' en wel om twee redenen. In de eerste plaats is het papieren geheugen van de vereniging nu eindelijk goed raadpleegbaar en dat kan - zeker voor het bestuur en voor de commissies - heel handig en nuttig zijn. In de tweede plaats is er nu de mogelijkheid om onderzoek te

Deelnemers aan de kastelentocht 1928 bij „Goudestein" in Maarssen. Uit: archief Oud-Utrecht, inv.nr. 262.

doen naar de geschiedenis van Oud-Utrecht en de rol die zij gespeeld heeft in het Utrechtse stedelijke en provinciale gebeuren. Er is weer een bron van onderzoek bijgekomen.
Zal de onderzoeker bij het raadplegen van deze archiefbron interessante en spannende zaken tegenkomen? Ja en nee, het is maar hoe je het bekijkt. Oud-Utrecht was - zeker vóór de oorlog - een vereniging van gegoede burgers die zich ten doel stelden om binnen de eigen kring het cultureel verleden stijlvol te savoureren. Kenmerkend in dat verband is de wijze waarop in de beginjaren aan ledenwerving werd gedaan. Het bestuur placht zich schriftelijk te wenden tot dié Utrechters, waarvan men aannam dat zij in de sfeer en de stijl van de vereniging zouden passen. Deze Utrechters werden er dan van in kennis gesteld dat 't het bestuur behaagde om hen lid te laten worden van Oud-Utrecht. Sommige aangeschrevenen waren zeer gevleid, anderen weer uitermate boos over deze overrompelingstactiek.

De tijden veranderen en Oud-Utrecht veranderde mee. Vanaf het begin van de jaren zestig ontwikkelde de vereniging zich stormachtig. Het gestelde taakveld verbreedde zich aanzienlijk en het ledental groeide sterk. In 1923 waren er 94 leden, in 1985 waren dat er ca. 1850. De zittingsduur van de bestuursleden nam daarentegen aanzienlijk af. Nu is de maximale termijn statutair negen jaar, maar bijvoorbeeld G. A. Evers en ir. F. D. M. Bardet hielden het beiden 25 jaar vol. De vereniging bleek op middelbare leeftijd nog een zeer vruchtbare dame te zijn, want zij kreeg een groot aantal dochters en kleindochters: de Stichting Stichtse Historische Reeks, het Utrechtse Geveltekenfonds, de SPOU, de Stabu, enzovoorts.

Kortom, Oud-Utrecht groeit en bloeit en heeft nog een mooie toekomst voor zich. Het verleden kent immers geen einde!

G. J. Röhner

FRANCISCUS COHU, EERSTE R.K. PASTOOR VAN ZEIST SEDERT DE HERVORMING

De recente ontsluiting van het archief van het Aartspriesterschap Utrecht[1]) en de Collectie Rijsenburg[2]) heeft nieuwe gegevens aan het licht gebracht betreffende de bij K.B. van 19 augustus 1842, no 53 opgerichte R.K. Parochie te Zeist toegewijd aan St. Joseph, die in aansluiting op de publicaties[3]) van de Van de Poll-Stichting de eerste R.K. pastoor na de Hervorming te Zeist, Franciscus Cohu (Utrecht 1801-Zeist 1858) en de moeilijke beginfase van de R.K. Parochie te Zeist duidelijker uit de verf doen komen.

Voorafgaand aan de oprichting van de R.K. Parochie te Zeist in 1842 hadden de R.K. inwoners[4]) vijf jaar bij de Aartspriester G. A. Vermeulen (1781-1844) voor een eigen pastoor geijverd. De kerkelijke oprichtingsakte van 14 oktober 1842[5]) uitgevaardigd door Inocentius Ferrieri ,,Kamerheer honorair van Zijne Heiligheid Paus Gregorius XII, vice-superior der Hollandsche Zending, Zaakgelastigde van den H. Stoel bij Z.M. den Koning der Nederlanden enz. enz.'' spreekt dan ook ,,van het groot en vurig verlangen van de Katholijke inwoonders van het dorp Zeijst'' en rept van het nihil obstat van de R.K. pastoor van Bunnik, de statie waartoe Zeist sedert de Hervorming van 1580 behoorde. De grenzen van de parochie Zeist vallen grotendeels samen met die van de burgerlijke gemeente met uitzondering van dat gedeelte ,,dat gelegen is ten zuiden eener oude Grift de hakswetering in een regte lijn, van daar tot aan de Odijkerbrug, en gevolglijk de Vinkenbuurt en de boerderijen en woningen aan de Kromme Rijn, en aan de Odijkerbrug blijven onder de Parochie van Bunnik''. De grens met de in 1837 reeds opgerichte parochie Soesterberg valt ook niet samen met die van de burgerlijke gemeente Zeist: ,,Allen die wonen ten noorden van de Straatweg Woudenberg op Zeijst, van daar af maar aan die weg op het grondgebied van Zeijst, komt tot aan de Krakeling; en van daaraf ten noorden van de weg, genaamd de bovenweg, en eindelijk ten noorden van den oude Woudenbergsche weg, tot aan de groote straatweg tusschen Utrecht en Arnhem, blijven voor het vervolg onder de statie van den Soesterberg.''

Op 27 september 1846[6]) wordt door Aartspriester Vermeulen de eerste pastoor benoemd: Franciscus Cohu (Utrecht 1801-Zeist 1858). Deze uit de stad Utrecht afkomstige priester, gewijd in 1829, heeft pastorale ervaring opgedaan als kapelaan te Vleuten en Utrecht (St. Martinus)[7]) en wordt in de noodkerk, gebouwd in november 1842 te Zeist, gelegen tussen Jufferstraat en Dorpsstraat, op 9 februari 1843 geïnstalleerd door de Aartspriester tegelijk met de inwijding van het kerkgebouw.[8])

In oktober 1842 zijn reeds de eerste vier kerkmeesters uit de Zeister Katholieken benoemd: R. G. van Roeij (kleermaker), P. van Ling (zadelmaker), C. Hoogstraten (smid) en J. H. Bloemenkemper (kleermaker en behanger)[9]). Laatstgenoemde zal uit onvrede met de excentrisch gelegen plaats voor de nieuw te bouwen kerk in 1846 het kerkbestuur verlaten[10]). Het kerkbestuur vormde de sociale bovenlaag van R.K. Zeist dat voor het merendeel bestond uit dagloners, arbeiders of werklieden en dienstpersoneel op de buitens langs de Utrechtse- en Driebergseweg. Pas in juli 1885 kreeg Zeist zijn eerste R.K. gemeenteraadslid: W. van Dijk Phzn.

R.K. Zeist is dan ook niet in staat zelfstandig de gelden buiten de rijkssubsidie om voor een Waterstaatkerk op te brengen. Via de katholieke Utrechtse advocaat mr A. W. K. Ariëns, de vader van de bekende priester Alphons Ariëns, komt op 1 juni 1843[11]) van een onbekende weldoener, naar later zal blijken mej. B. Vermeulen uit Amersfoort, een gift onder het verband van een misfundatie binnen, die de financiering rond maakt. In de kern van Zeist is geen bouwgrond voor kerk en pastorie te vinden maar de burgemeester van Zeist, F. N. van Bern, is bereid een nieuw gebouwde villa aan de Utrechtseweg genaamd ,,Buitenzorg'' op 31 mei 1843 voor *f* 7.000,– te verkopen na tussenkomst van een Amsterdamse makelaar op 4 maart 1843. Uit de rekeningcourant verhouding tussen advocaat Ariëns en het R.K. Kerkbestuur blijkt dat op kosten van het kerkbestuur reeds 13 mei 1843 de buitenplaats ,,Buitenzorg'' met hekwerk wordt voorzien en 9 juli 1843 ,,aan den huisbewaarder'' een bedrag wordt uitgekeerd. 1 september 1843 wordt de koopakte geregistreerd en eerst 25 januari 1844 wordt de koopakte in de openbare registers ingeschreven[12]). Pas daarna zal pastoor Cohu het buitengoed zijn gaan bewonen terwijl de noodkerk nog steeds dienst deed.

Nadat kerkmeester Bloemenkemper vertrokken is, begint in 1846 de bouw van de Waterstaatkerk aan de Utrechtseweg toegewijd aan St. Joseph. De financiering is opgebracht door een rijkssubsidie, een inzameling onder de R.K. van Zeist en een collecte binnen de steden Utrecht en Amersfoort alsmede het platteland van het district Utrecht, waartoe de Aartspriester Vermeulen bij schrijven van 15 februari 1843[13]) had opgeroepen stellende dat de inwoners van Zeist het aan alles ontbreekt en zij ,,in vol vertrouwen op de goddelijke voorzienigheid, hunne toevlucht tot hunne meergegoede geloofsgenoten (menen) te mogen nemen''. Gebouwd onder architectuur van Th. Molkenboer (1796-1853) te Leiden en door aannemer A. van Beek te Utrecht[14]) wordt de kerk die naast de villa ,,Buitenzorg'' verrijst op 18 november 1846 door J. Hartman, Aartspriester van Utrecht (1843-1853) ingewijd. De kosten bedragen *f* 16.749,50. In 1848 was reeds een verbouwing nodig.

De problemen rond de aanleg van een R.K. Kerkhof in 1853 aan de Utrechtseweg zijn elders reeds beschreven[15]). Anders dan met de openbare begraafplaats aan de Bergweg in 1829 het geval was, moest er een dure kerkhofmuur van de autoriteiten rond de R.K. Begraafplaats aan de Utrechtseweg komen, die weer een zware financiële last legde op de niet erg draagkrachtige R.K. gemeenschap van Zeist. R.K. Zeist werd in augustus 1856 door een calamiteit getroffen: bijna alle kerkelijke attributen en ornamenten worden ontvreemd[16]). In dat zelfde jaar treft ook het faillisement van het R.K. Amsterdamse bankiershuis Roothaan de Zeister Parochie. Zonder weldoeners van buiten de parochie zou de gehele 19de eeuw R.K. Zeist het niet kunnen stellen. De draagkracht van de Zeister Katholieken bleef daarvoor te gering.

Van Pastoor Cohu, die op 3 juli 1858 te Zeist overleed, is een geschilderd portret bewaard gebleven [17]) in de sacristie van de R.K. Parochie van de H. Familie J. M. J. te Zeist, Kerkelijk Centrum Zeist-West. Hij ligt begraven in een monumentaal priestergraf op het thans gesloten R.K. Kerkhof aan de Utrechtseweg.

3703 AD Zeist,
Grifftensteijnselaan 77

Mr dr V. A. M. van der Burg

Noten

1. H. L. Ph. Leeuwenberg en A. M. A. van Geloven, Inventaris van de archieven van de Aartspriesters van de Hollandse Zending 1727-1853 (1867), Rijksarchief Utrecht 1982 (verder te citeren: De archieven van de Aartspriesters).
2. C. C. de Glopper-Zuiderland en L. P. W. de Graaff, Inventaris van de Collectie Rijsenburg. Verzameling archivalia en documentalia toebehorend aan het Aartsbisdom Utrecht 1983 (verder te citeren: Collectie Rijsenburg).
3. Th. G. P. M. Ruijs, Een historische schets van Katholiek Zeist, Van de Poll-Stichting, Zeist 1979; V. A. M. van der Burg, Uit de geschiedenis van de R.K. Parochie van de H. Joseph te Zeist (1842-1900), Bulletin van de Van de Poll-Stichting(9)1979, blz. 3 e.v.
4. De archieven van de Aartspriesters, inv.no. 1134. Visitatieverslag Zeist 5 september 1844: 762 zielen en 508 communicanten. In 1849 telde Zeist op een bevolking van 3.763 ruim 1053 R.K. Vgl. J. A. de Kok o.f.m., Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie, Assen 1964, blz. 350. De inkomsten van de pastoor uit 's Rijks kas bedroegen *f* 400,– per jaar.
5. De archieven van de Aartspriesters, inv.no. 1489.
6. De archieven van de Aartspriesters, inv.no. 1157 in voce Zeist.
7. Collectie Rijsenburg, inv.no. 1218; De Godsdienstvriend 1842, II, blz. 264 en 270; 1843, I, blz. 171 en II, blz. 48 en 84; 1858, II, blz. 84.
8. De archieven van de Aartspriesters, inv.no. 1157 in voce Zeist.
9. De archieven van de Aartspriesters, inv.no. 1158, in voce Zeist.
10. J. C. van der Loos, Van een ontevreden kerkmeester, AAU (49) 1924, blz. 257 e.v.
11. De archieven van de Aartspriesters, inv.no. 1494.
12. De archieven van de Aartspriesters, inv.no. 1493.
13. Collectie Rijsenburg, inv.no. 1218.
14. De archieven van de Aartspriesters, inv.no. 1492.
15. V. A. M. van der Burg, Utrechtse Katholieke notabelen te Zeist begraven, Maandblad Oud-Utrecht (58) 1985, blz. 258-259. Vgl. ook: Roland Blijdenstein, Zeist, Groei en Bouw. Utrechtseweg-Driebergseweg, Zeist 1984, blz. 178-181 en P. J. Verdam, Provincie en gemeenten in het Utrechtse van 1815 tot 1850. Opstellenbundel P. van Zanten, 's-Gravenhage 1988, blz. 36.
16. Th. G. P. M. Ruijs, a.w., blz. 29-30.
17. Het is m.i. van groot belang in onze provincie een inventarisatie van pastoors- en predikantenportretten te doen uitvoeren. Wellicht zou het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht goede diensten kunnen bewijzen om dit stukje bedreigd provinciaal cultuurbezit wetenschappelijk verantwoord in kaart te brengen.

UIT DE TIJDSCHRIFTEN

Friedrich Wilhelm Mengelberg

Friedrich Wilhelm Mengelberg (1837-1919) is niet een beeldhouwer die hier ten lande algemene waardering geniet. Slechts in betrekkelijk kleine kring is het werk van deze Duitser, die zich in 1869 in Utrecht vestigde, bekend. Hij kwam naar de Domstad nadat de Utrechtse kapelaan Gerard Willem van Heukelum hem en zijn werk aan de Keulse Dom had leren kennen. Dat werk viel bij de geestelijke goed in de smaak, en de 32-jarige beeldhouwer verhuisde en vestigde zich op Hoogt 10. Drie jaar later was een eigen huis en atelier gereed en zien we hem Maliebaan 80 betrekken.

Over deze beeldhouwer schrijft Walter Geis in het *Köllner Domblatt 54* (1989) ,,Der Kreuzweg im Köllner Dom''. Het artikel dat fraai met een aantal kleurenfoto's van de kruisweg ondersteund wordt, behandelt uitvoerig de veertien kruiswegstaties die Mengelberg tussen 1893 en 1898 vervaardigde voor de Keulse Dom. Het *Köllner Tageblatt* van 21 oktober 1898 is enthousiast: ,,in den Stationen, besonders in den beiden letzten (13 und 14), scheint Mengelberg sein Bestes gegeben zu haben, was er als Gottbegnadeter Kunstler, als würdigen Enkel seijnes Großen Ahn, des Freundes Wallrafs gegeben konnte''.

Waarom vestig ik in het Maandblad de aandacht op dit artikel? Er zijn een aantal redenen. De eerste is dat ondanks dat Mengelberg uit Duitsland komt, het om een beeldhouwer gaat die zijn atelier in Utrecht had, er woonde en werkte. Vervolgens ontwierp hij voor veel Nederlandse kerken grote beeldhouwwerken in neogotische stijl; hij beeldhouwde ze zelf, of liet ze beeldhouwen. Zo is een van Mengelbergs topstukken het hoogaltaar in de Utrechtse Willibrorduskerk aan de Minrebroederstraat. Daarbij moet worden opgemerkt dat - ook in Utrecht - een aantal scheppingen van Mengelberg verloren ging, bijvoorbeeld de hoogaltaren en zijaltaren in zandsteen van de O.L. Vrouwekerk aan de Biltstraat, de Martinuskerk aan de Oudegracht en de inrichting van de kapel van het Hiëronymushuis aan de Maliesingel.

Mijn tweede motief dit artikel hier te signaleren zijn de jaartallen. De Keulse kruisweg (1893-1898), recentelijk geheel gerestaureerd, stamt uit de tijd dat de kunstenaar al 24 jaar in Utrecht woonde en werkte. In zijn produktie lopen dus Nederlandse en Duitse opdrachten door elkaar heen. Dat wordt, als zijn naam eens ergens valt, nauwelijks opgemerkt: in ons land is Friedrich Wilhelm meestal een Duitser die naar Nederland kwam en daar tot zijn dood in 1919 werkte. In het artikel van Walter Geis wordt een soort spiegelbeeld opgeroepen: weliswaar verhuisde Mengelberg naar Utrecht en werkte hij aan de decoratie van Nederlandse kerkgebouwen, maar hij is evenzeer een Duitser die voor Duitse kerken arbeidde . . .

Een fraai voorbeeld dat de auteur ons geeft, (en dat gecompliceerd is) is het Mariabeeld dat Mengelberg in 1886 beeldhouwt en dat hij inzendt voor de Vaticaanse tentoonstelling in 1887. De Utrechtse katholieken schenken vervolgens deze neogotische Maria met Kind aan Paus Leo XIII bij gelegenheid van diens gouden priesterfeest dat in hetzelfde jaar gevierd wordt.

De Paus op zijn beurt doet het beeld cadeau aan de in aanbouw zijnde Marienkirche te Bonn.

In feite opereert Mengelberg gelijktijdig in het Rijnland en in Nederland. Dat die gegevens over en weer slecht bekend zijn, vind je terug in dit artikel, als je leest hoe de auteur die het Keulse materiaal goed kent, direct struikelt wanneer hij het over het Utrechtse werk heeft. Zo laat de auteur Mengelberg het hoogaltaar in de Utrechtse Dom beeldhouwen. ,,Für den Dom in Utrecht schuf Mengelberg 1885 den Hochaltar. Das daraus erhaltene Gehäuse mit den Darstellung des Abendmahls war im Stil des 14. Jahrhunderts gestaltet, also der Periode, in der der Dom errichtet worden war''.
In een voetnoot verwijst Geis naar de catalogus *Beeldhouwkunst* van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht die directeur D. P. R. A. Bouvy in 1963 schreef. Maar het betreffende Laatste Avondmaal kwam uit het in 1957 gesloopte hoogaltaar van de H. Hartkerk te Maarssen. (Daar heeft het sedert 1972 overigens als reliëf weer een plaats gekregen in de absis van de kerk.)

Mengelberg werkte tegelijkertijd in de aartsbisdommen Keulen en Utrecht. Hij was een kunstenaar die sterk in middeleeuwse termen dacht. In Utrecht was hij lid van het Bernulphusgilde. Utrecht was in de middeleeuwen een bisdom dat onderhorig was aan de aartsbisschop van Keulen. Er waren allerlei betrekkingen, o.a. in de zin dat kunstenaars over en weer reisden en werkten. Dat is in Mengelbergs dagen weer zo. Om nog enkele voorbeelden te noemen. In 1892 voltooide Mengelberg de bronzen vleugeldeuren voor het noordtransept van de Keulse Dom. Hij had de prijsvraag gewonnen. Drie gipsafgietsels van deze deuren sieren sinds mensenheugenis de gang van Nieuwegracht 61, toendertijd de woning van de aartsbisschop.
In 1894 ontwierp Mengelberg de achterkant en de altaartafel voor het St. Klara-altaar dat een plaats kreeg in de Keulse Dom. Dit altaar was afkomstig uit de afgebroken Klarakirche in dezelfde stad. Thans staat het in de noordelijke beuk van de Dom.

Terug naar de kruisweg in hetzelfde kerkgebouw. Kanunnik Alexander Schnütgen wilde dat die persé door Mengelberg, zijn oogappel, gemaakt werd. Diens stijl beviel de domheer zo, omdat Mengelberg telkens zijn stijl voegde in die van het ter beschikking staande bouwwerk of voorwerp.
Mengelberg vervaardigde een groot aantal kruiswegen, o.a. voor de Utrechtse Catharijnekerk. Die was niet gebeeldhouwd hetgeen volgens de Keulse kanunnik het fraaiste zou zijn. Voor vochtige kerken beval Schnütgen echter in zijn artikel ,,Der neue Kreuzweg im Dom zu Köln *(Zeitschrift für Christliche Kunst* 6 (1893), 87-94) schilderingen op koper aan. De Catharinakerk was zo'n vochtig gebouw. Zowel de Catharijne- als de Willibrordkerk kregen zo een op koper geschilderde serie. We zien het kader dat Schnütgen in zijn *Zeitschrift für Christliche Kunst* proclameert, van toepassing in tenminste twee Utrechtse kerken. Die van de Willibrorduskerk bevindt zich nog *in situ;* die van de Catharijnekerk siert nadat er enkele centimeters zijn afgefreesd, sedert 1975 de Martinuskerk te Duistervoorde (Overijssel).

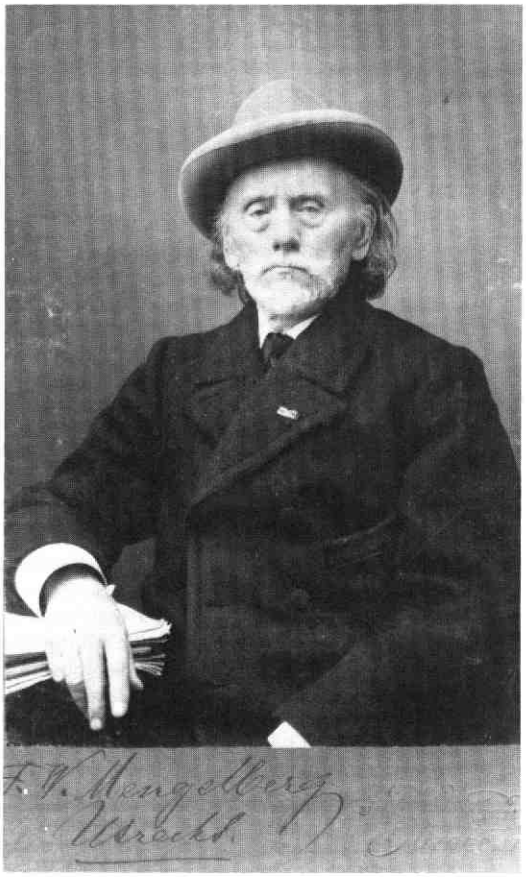

Foto: G.A.U. Icon. Atlas F. W. Mengelberg (3).

Hoe meer je je verdiept in Mengelberg, hoe interessanter diens oeuvre wordt. Ik zou hier een lans willen breken voor een totaalstudie van het werk van Friedrich Wilhelm Mengelberg. Ik denk dat de tijd er rijp voor is. In de Keulse Dom is Mengelbergs werk gerestaureerd. De neogotiek is er als stijl gerehabiliteerd zo ze daar ooit in discrediet geraakt mocht zijn. Wel moet worden vastgesteld dat in Duitsland veel van zijn werk in de bombardementen van de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan zal zijn.
In ons land heeft de zgn. Tweede Beeldenstorm van de jaren zestig van deze eeuw het nodige verwoest. Maar ook is het nodige de dans ontsprongen. Met een knipoog naar het Verenigd Europa van 1992: deze Utrechts-Keulse beeldhouwer aan de Maliebaan verdient een gedegen studie zonder dat de landsgrenzen gerespecteerd worden.

Casper Staal

BEGROTING 1991 VERENIGING OUD-UTRECHT

Inkomsten		Uitgaven	
Contributies	82.000,–	Kosten Jaarboek	38.000,–
Advertentiebaten	11.000,–	Kosten Maandblad	55.000,–
Opbrengst Verkopen	3.000,–	Kosten Arch. Kroniek	10.000,–
Donaties/Giften	12.000,–	Beheerskosten	7.000,–
Interest	10.000,–	Algemene Kosten	5.000,–
Nadelig resultaat	1.000,–	Activiteitencommissie	4.000,–
	119.000,–		119.000,–

Toelichting

Bovenstaande begroting sluit met een licht nadelig resultaat. De vereniging heeft ambitieuze plannen met het Maandblad. Er wordt naar gestreefd om te schakelen naar een groter, beter leesbaar, lettertype. Naast de wetenschappelijke historische artikelen zal ook ruimte zijn voor ,,lichtere, journalistieke, tekst''. Met meer ruimte voor verenigingsnieuws en een omslag in kleur kan de vereniging dan de jaren negentig in.

Prijs-prestatie-verhouding

Het is goed eens te inventariseren wat de vereniging voor de leden in directe zin biedt. Per jaar worden elf Maandbladen, een Jaarboek en de Archeologische Kroniek aan de leden toegezonden. Een eenvoudige rekensom leert, dat voor het hoogste contributiebedrag ad *f* 47,– een tegenwaarde van *f* 62,29 alleen aan drukwerk wordt geleverd.
Zouden we in ,,winkelwaarde'' voor beide boeken (totaal) *f* 49,50 rekenen en stellen wij de kosten van het Maandblad op *f* 30,–, dan is het verwonderlijk, dat niet méér leden zich aanmelden teneinde dit voordeel van *f* 32,50 te incasseren.

29-11-1990. *J. W. Lemaier, penningmeester*

BOEKENSCHOUW

Nico Immink, Leeuwenbergh. Biografie van een Utrechts gebouw 1567-1990. (Utrecht, 1990.) 47 blz. m. illustr. Prijs f 20,–. Verkrijgbaar bij boekhandel Bijleveld op het Janskerkhof. Voor verzamelaars is een aantal genummerde en gesigneerde exemplaren voor f 50,– beschikbaar.

Hoeveel Utrechters zouden weten dat de voorgevel van de Leeuwenberghkerk aan het Servaasbolwerk zich bevindt op een binnenplaatsje dat te bereiken is door een poortje aan de Schalkwijkstraat? Ik wist het niet en vond het als eerste wetenswaardigheid in het voorwoord van dit charmant uitgegeven boekje.

In het jaar 1562 bestemde juffrouw Agnes van Leeuwenbergh haar nalatenschap voor de stichting van een pesthuis. Vijf jaar later kwam het gasthuis Leeuwenbergh tot stand, achter in de tuin van het St. Quintijnsgasthuis (kaartje aanwezig).
De verdere lotgevallen van het gebouw zijn in vier trefwoorden al op de omslag aangegeven: pesthuis, kazerne, laboratorium, kerk. In 1930 is het in gebruik gekomen bij de vrijzinnig Hervormden. Een eeuw eerder had de befaamde scheikundige en fervent protestantse voorman G. J. Mulder er zijn laboratorium gehad.
Sinds 1990 is het gebouw in het bezit van de Stichting Instandhouding Leeuwenbergh. De auteur van dit boekje is secretaris van het bestuur van de gemeente die er kerkt.
Hij verschaft behalve de ,,biografie'' van het gebouw ook veel wetenswaardigheden over enkele bijzondere kunstwerken in het interieur: de gebrandschilderde ramen van J. H. E. Schilling, de beeldengroep *Gethsemane* van Wilhelm Grosz en het orgel van D. A. Flentrop. Er staan 13 illustraties in dit boekje.
De bronvermelding achterin munt niet uit door nauwkeurigheid. Bepaald onjuist is het om een gebouw dat in 1567 werd opgetrokken een ,,middeleeuws monument'' te noemen. Dan zouden we de beeldenstorm, de komst van Alva en het Verbond der edelen ook middeleeuws moeten noemen. Dat lijkt wat al te vrijzinnig. *v. S.*

Klokken van de stad Utrecht dl. II. Klokkenvordering 1943, Mutaties 1945-1989, Uurwerken-slagklokken. Utrecht, Utr. Klokkenluidersgilde, 1990. 42 blz. m. zes illustraties. Te verkr. d.o.v. f 6,75 (incl. verz.kosten) op postrek. 4331491 t.n.v. Administratie UKG te Utrecht o.v.v. Klokken Utrecht 2.

In 1990 bestond het enthousiaste Utrechts Klokkenluiders Gilde alweer tien jaar.
Bij gelegenheid daarvan werd een nieuw plan gelanceerd tot herstel van het gelui van de Buurkerk, waarvoor Jacobi- en Nicolaïkerk klokken zouden moeten afstaan die op hun beurt weer moeten worden vervangen.
Ook studieus zijn de gildebroeders actief. Zo verscheen een tweede deeltje van hun *Klokken van de stad Utrecht,*

dat het klokkenbestand overziet aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Verder behandelt het de klokverhuizingen na 1945 en de mutaties in het bestand tussen 1982 (het jaar waarin het eerste deel Klokken van de stad Utrecht verscheen) en 1989.
De opschriften in het Latijn zijn niet altijd precies weergegeven of niet juist aangebracht, dat valt van achter een bureau niet uit te maken. Al direct bij de eerste klok (Aloysius) is het raak. Er staat: ,,Jubilemus Deo salutaris nostro'', dat moet *salutari* zijn. Verder is de aardigheid dat de klokken die de naam van een heilige dragen in de opschriften dikwijls als personificatie van die heilige worden opgevoerd. Zo bijvoorbeeld de Theodorus in de toren van de Jozefkerk aan de Draaiweg. Daarop staat te lezen: ,,Sanctus Theodorus Deum laudo'' enz.
Als je dat vertaalt met ,,Door St. Theodorus prijs ik God'', gaat het sprekend opvoeren van de klok verloren. Er zou dus sterker kunnen worden vertaald, b.v. met: ,,Ik, sint Theodorus, prijs God''.
Tenslotte een voorbeeld van roof en herstel tijdens, respectievelijk na de oorlog. Uit de voormalige Ludgeruskerk op Zuilen werden in 1943 drie klokken geroofd, die na mei 1945 niet terugkeerden. In 1946 schonk de Demka ter vervanging een gietstalen klok met het opschrift, afkomstig uit de pen van de pastoor, oud-leraar klassieken Willem van Albach: ,,Demka restituit pacifico chalybe teutonicum furtum'', ,,Demka vergoedde met vreedzaam staal de roof van de moffen''. Die klok is nu nog te zien op de binnenplaats van de Ludgerkapel aan de Bonifaciusstraat (Zie het artikel van prof. A. J. Zuidhoff in dit nummer). Zo zijn hier heel wat gegevens bijeengebracht over alle klokken in de stad vanaf 1940. Er bestaat het voornemen om nog met een derde deeltje te komen, dat gewijd zal zijn aan de in de beide eerste boekjes genoemde klokkengieters.
Voorlopig is met deze inventarisatie opnieuw een verdienstelijk werk gedaan. De gildemeesters brengen niet alleen de klokken aan het luiden, ze leggen ook uit waar de klepels hangen. *v. S.*

Beeldende kunstenaars in beeld. Utrechtse kunstenaars geportretteerd door Max Tosseram. Utrecht, Broese Kemink/Muziek Staffhorst, 1990. 93 blz. ISBN 90 713 66 20 0. Prijs f 17,50.

De portretfotograaf Max Tosseram heb ik één keer ontmoet. Hij leek mij een aardige man met een zachte stem en een milde blik. In zijn vak kiest hij niet voor actie-foto's, maar voor het ,,staatsie-portret'': de geportretteerde poseert frontaal en kijkt de toeschouwer aan. En het resultaat is niet zelden hard. Niet alleen zie je op Tosserams portretten alle puistjes en rimpeltjes - die horen erbij en hebben hun eigen charme - maar ook de ijdelheid, de koketterie, het machisme, de melancholie en de aftakeling. Het boekje met portretten van 45 Utrechtse kunstenaars heeft dat allemaal in zich, welke kwalificatie bij wie past is aan de toeschouwer zelf ter beoordeling.

Een foto-expositie in Muziekcentrum Vredenburg in het voorjaar van 1990 vormde het uitgangspunt van deze boeiende publikatie. De toelichtende biografische notitie bij elke foto verschilt sterk per persoon. Soms zijn het vier regels met alleen de jaren en plaatsen van exposities, dan weer is het een min of meer uitvoerig citaat met een typering van het oeuvre of een zelf-karakteristiek. De auteur van die teksten wordt nergens vermeld, evenmin als de verschillen worden verantwoord. Het Voorwoord is een gebrekkig reclame-tekstje en de verantwoording van de fotograaf valt wel erg bescheiden uit. Het Amy Groskamp-taboe dat van oudere dames geen geboortejaar wordt genoemd staat hier nog recht overeind.
Zo wordt verteld dat Eka Thoden op Sumatra is geboren, maar niet wanneer dat is gebeurd. Terwijl b.v. van Pyke Koch wel gewoon wordt vermeld dat hij van 1901 is.
Het is een van de weinige M/V-discriminaties die nog over zijn.

Maar ik zei het al: om de tekst hoef je dit boekje niet te kopen. Het gaat om de foto's. En die zijn prachtig. *v. S.*

LEZING EN VOORJAARSEXCURSIE APRIL 1991

Zoals u reeds in het februarinummer hebt kunnen lezen vindt er op *donderdag 11 april a.s.* een *lezing* (met lichtbeelden) plaats door de heer E. Geytenbeek over *Orangerieën* in Nederland. *Plaats: CSB gebouw, Kromme Nieuwegracht 39* te Utrecht. *Aanvang: 20.00 uur.* De toegang is gratis. Introducés/aspirant leden zijn van harte welkom!!
Genoemde lezing is een inleiding op de excursie op *zaterdag 27 april a.s.* De excursie heeft als eindbestemming het pas gerestaureerde *Kasteel Amerongen* te *Amerongen.*

Programma:
1. vertrek te 12.00 uur *precies* (!!) in bus vanaf Jaarbeursplein (bij roltrappen) te Utrecht.
2. 13.00 uur bezoek aan orangerie van Kasteel Sandenburg te Langbroek
3. 13.45 uur bezoek aan orangerie van het Huis Leeuwenburg te Langbroek.
4. 15.30 uur bezoek o.l.v. gidsen aan Kasteel Amerongen.
5. 16.30 uur thee in de theeschenkerij nabij Kasteel Amerongen.
6. 17.00 uur vertrek uit Amerongen naar Utrecht. Aankomst aldaar bij Jaarbeursplein circa 18.00 uur.

Onderweg zal de heer Geytenbeek uitleg geven over de diverse bijzondere plaatsen welke we op weg naar Amerongen passeren.
De kosten van de excursie bedragen *f* 15,– per persoon. In dit bedrag zijn begrepen de kosten van vervoer heen en terug naar Amerongen alsmede de toegangsprijs van Kasteel Amerongen.
U kunt zich *inschrijven* middels overmaking van *f* 15,– op girorekening: 56066 ten name van de Penningmeester vereniging Oud Utrecht te Utrecht onder vermelding ,,voorjaarsexcursie 1991''. Uw betaling dient *uiterlijk 20 april a.s.* bij de penningmeester binnen te zijn.
Namens de activiteitencommissie,

Mr. S. J. Daniëls

Bouwen, verbouwen

vtos

Utrecht

030-627872

Onderhoud:
24 uur per dag

EEN OPBOUWEND IDEE

Boeken te koop gevraagd

Wij zijn bijzonder geïnteresseerd in de aankoop van boeken op de volgende gebieden:

Kunst, architectuur, literatuur, geschiedenis, topografie, filosofie.

Boekhandel-antiquariaat Aleph

ALEPH

Vismarkt 9
3511 KR Utrecht
Tel. 030-32 20 69

Schitterend drukwerk

CERTIFICAATHOUDER VP GI

stipt op tijd bel eens
(030) 822 822

drukkerij en uitgeverij
de boer-cuperus bv

vrieslantlaan 14, 3526 AA utrecht,
postbus 7052, 3502 KB utrecht,
tel. (030) 822 822, fax (030) 88 35 61

maandblad oud-utrecht

64e jaargang nr. 3 - maart 1991

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:
A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht

Penningmeester:
J. W. Lemaier, Postbus 85073
3508 AB Utrecht

Contributie: *f* 47,-
C.J.P.-houders: *f* 30,-; 65+ *f* 41,-.

Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw
Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssenbroek,
contributie-rekening nummer 575520.

Alle overige betalingen uitsluitend de postrekening **56066** ten name van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht.

Excursiecommissie:
Fred Vogelzang, Hunzestraat 56, 3522 EB Utrecht, tel. (030) 87 01 10

Redactie:
J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0923-5116

PROMOVEREN TE UTRECHT AAN HET EIND VAN DE ZEVENTIENDE EEUW

De in 1636 opgerichte Utrechtse universiteit ontwikkelde zich tot een prominente instelling. Groei en bloei van de Utrechtse universiteit in de zeventiende en achttiende eeuw zijn echter moeilijk in detail te volgen.

Een probleem voor de onderzoeker is dat de inschrijvingslijsten vrijwel niet werden bijgehouden. Hoewel het officieel verplicht was, lieten de meeste Utrechtse studenten zich nergens registreren. Alleen wanneer men wilde promoveren voldeed men kort voor de plechtigheid aan deze verplichting. Op die manier werd slechts een klein gedeelte van het totale studentenbestand geregistreerd. In een studierichting als theologie was het zeer ongebruikelijk om te promoveren en ook in rechten of medicijnen haalde, blijkens gegevens van andere universiteiten, een groot deel van de studenten nooit zijn bul. Het feitelijk ontbreken van inschrijvingslijsten betekent dat wij voor de Utrechtse universiteit geen gegevens hebben over aantallen studenten, studieduur, en dergelijke.

Kernkamp, in zijn bekende kloeke overzicht van de geschiedenis van de universiteit, heeft dit probleem willen ondervangen door naar het verloop van het aantal promoties te kijken. Dit zegt wel niets over de absolute studentenaantallen, maar men mag (aldus Kernkamp) toch aannemen dat een vermindering of vermeerdering van het aantal promoties correspondeert met een periode van verval of bloei van de universiteit als geheel.

Hij stelde vast dat de zeventiende eeuw een gestage stijging van het aantal promoties te zien gaf, zelfs een zeer sterke stijging in het laatste kwart van de eeuw (na de onderbreking veroorzaakt door de Franse bezetting). In het decennium 1681-1690 ontvingen 445 studiosi te Utrecht de doctorale waardigheid, in het decennium 1691-1700 maar liefst 543. In het begin van de achttiende eeuw zette echter een daling in, waarna het aantal zich rond 1720 stabiliseerde op een gemiddelde van ongeveer dertig per jaar[1]).

Het aantal promoties is evenwel een buitengewoon hachelijk criterium om bloei of aanzien, of zelfs omvang, van een universiteit aan af te meten. In de zeventiende en achttiende eeuw werden aan een promotie heel andere eisen gesteld dan tegenwoordig. Er waren universiteiten waar het behalen van een doctorsbul zeer gemakkelijk ging. In Nederland is Harderwijk het bekendste voorbeeld. Wanneer de kwaliteit van het onderwijs de maatstaf moet zijn was de universiteit van Harderwijk een tweederangs instelling. Het aantal promoties was echter buitengewoon hoog. Dat kwam doordat het promoveren was losgekoppeld van het eigenlijke studeren. Als opleidingscentrum trok Harderwijk nauwelijks studenten van buiten de Gelderse regio. Daarentegen was er een enorme toeloop van studenten, Nederlanders en ook buitenlanders, die naar Harderwijk kwamen louter om hun doctorsbul te halen. Deze mensen hadden hun eigenlijke opleiding dan al elders genoten. De universiteit van Harderwijk was geheel op zulke snelle promoties ingericht. De formele eisen voor een promotie hield men er zo eenvoudig mogelijk, zodat de promovendi maar een paar dagen in Harderwijk hoefden te verblijven[2]).

Het gebeurde vaak dat een student zijn opleiding volgde aan een gerenommeerde universiteit als Leiden, om aan het einde van zijn studie even naar Harderwijk te gaan om te promoveren. Naar valt aan te nemen waren de redenen voor zo'n overstap veelal van financiële aard. Dat het promoveren zelf te Harderwijk goedkoper was schijnt niet waar te zijn, maar in een stad waar men verder niemand kende hoefde men zich niet verplicht te voelen om mensen voor een duur diner of andere feestelijkheden te inviteren. Misschien kwam het ook wel eens voor dat een student geen examen deed bij een hoogleraar bij wie hij niet al te best bekend was of aan wie hij zelfs nog collegegeld schuldig was.

Te Leiden zag men deze voortdurende aderlating met lede ogen aan. Senaat en curatoren drongen er (maar tevergeefs) herhaaldelijk bij de Staten van Holland op aan dat graden, behaald aan een andere universiteit dan de Leidse, in het vervolg niet meer binnen Holland zouden worden erkend. Dit op grond van de ,,oneerlijke concurrentie'' van de andere universiteiten - omdat ,,de studenten op verscheyde plaetsen buyten dese provincie in alle faculteiten weeten gepromoveert te werden, al sijn sij nog soo ignorant en onwaerdig''[3]).

Helemaal zonder grond was deze beschuldiging niet, al is hij zwaar overdreven. Ook in Harderwijk moest men aan zekere eisen voldoen. Bovendien had een academische studie minder inhoud dan tegenwoordig. Het was heel normaal als iemand al na twee jaar studie promoveerde. Het staat echter vast dat het Leidse promotiebeleid veel strikter was dan dat van Harderwijk. Incidenteel vinden we ook te Leiden wel promoties van mensen die slechts een zeer korte tijd te Leiden ingeschreven stonden, maar dit betreft meestal bijzondere gevallen. Bijvoorbeeld ervaren mannen die reeds een beroep als predikant of arts ontvangen hadden en die voor hun indiensttreding kennelijk in stijl wilden promoveren. Maar de twee 22-jarige studenten die zich op 18 december 1686 inschreven en minder dan een week later, op 24 de-

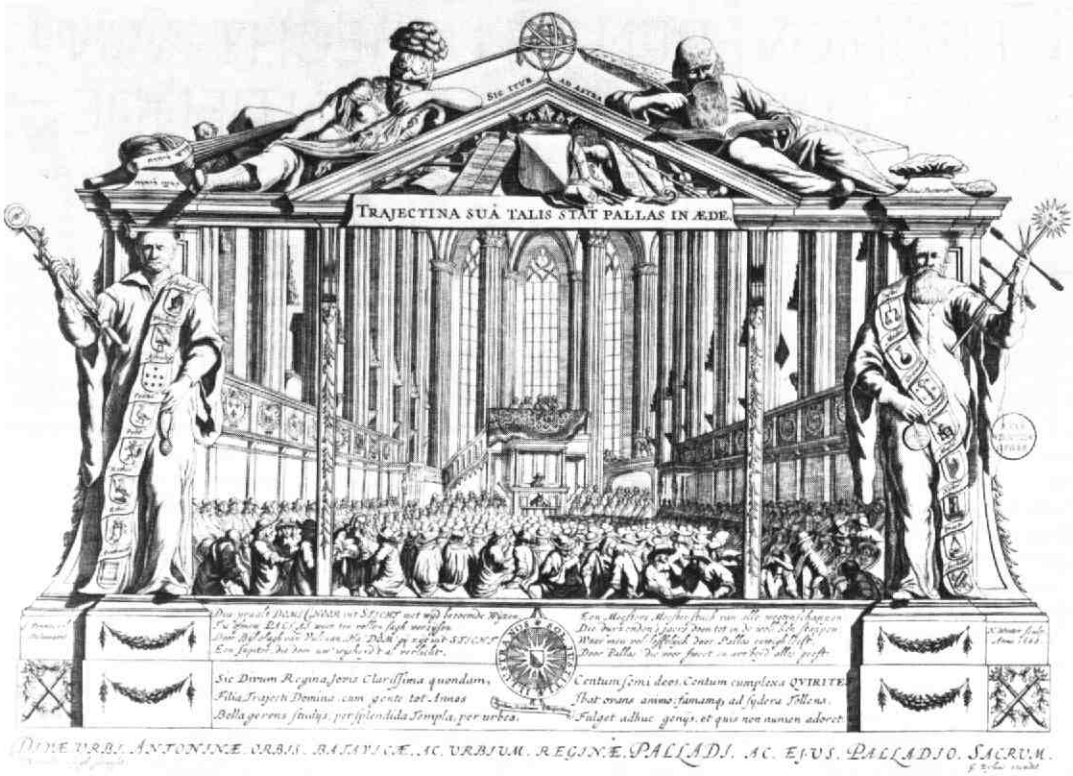

Een openbare promotie aan de Utrechtse Academie. Kopergravure van H. Winter naar J. Vennecool, 1668. GAU Top.-Hist. Atlas Ha R 68.1.

cember, promoveerden; of het geval van A. G. Le Fevre uit hetzelfde jaar (ingeschreven 25 maart, gepromoveerd 28 maart), laten toch zien dat ook Leiden zelf niet geheel vrij was van de feilen die men zo gaarne aan de buren verweet[4]).

Keren wij na deze uitweiding terug naar de Utrechtse universiteit. Het zal duidelijk zijn dat uit het aantal promovendi weinig valt af te leiden betreffende het nivo van het onderwijs of het aantal studenten. Voor hetzelfde geld kan men volhouden dat de groei van het aantal promovendi te Utrecht wijst op een afglijden naar het Harderwijkse model. Het feit dat de groei vooral optreedt in het laatste kwart van de zeventiende eeuw geeft wat dat betreft te denken. Dit loopt namelijk parallel aan de ontwikkeling te Harderwijk. Frijhoff heeft er op gewezen dat Nederlanders die snel een doctorsbul wilden halen, dit voor 1672 plachten te doen te Orléans of een andere Franse universiteit. De oorlog met Lodewijk XIV maakte aan deze mogelijkheid een einde. Daardoor bestond er na 1672 in Nederland opeens een grote vraag naar snel te halen, goedkope diploma's. De ontwikkeling van Harderwijk tot een „promotiefabriek" was vooral een reactie op deze vraag[5]). Het is echter heel goed denkbaar dat behalve Harderwijk ook andere universiteiten, zoals Utrecht, van deze situatie hebben geprofiteerd.

Daarvoor zijn ook wel enige aanwijzingen. Als men zich een weinig verdiept in de geschiedenis van het intellectuele leven in het laatste kwart van de zeventiende eeuw, komt men daar herhaaldelijk personen tegen die in Utrecht promoveerden zonder er gestudeerd te hebben. Een notoir voorbeeld is Adriaan Beverland, een van de beruchtste libertijnen van zijn eeuw. Hij was de schrijver van het boek *De peccato originale,* waarin het bijbelse verhaal van de zondeval aanleiding was voor erotomane fantasieën. Beverland studeerde rechten te Leiden vanaf 1672, maar promoveerde op een uitstapje naar Utrecht in 1677; zijn promotie verhinderde hem overigens niet om zijn bestaan van Leids student vervolgens rustig voort te zetten[6]). Een ander voorbeeld, niet helemaal vergelijkbaar, is Petrus van Balen. Van Balen was al eerder te Leiden tot doctor in de godgeleerdheid gepromoveerd. Na een veelbewogen carrière was hij in 1675 predikant te Breda geworden. In 1676 promoveerde hij te Utrecht tot doctor in de medicijnen. Toen het hem vervolgens niet werd toegestaan de medische praktijk te combineren met zijn predikantsambt, behaalde hij het volgende jaar in Harderwijk nog het doctoraat in de rechten[7]).

Illustratief is het geval van Bernard Nieuwentijt, later een bekend wiskundige en filosoof. Hij schreef zich in februari 1675 op twintigjarige leeftijd in te Leiden, maar ging nog geen jaar later over naar Utrecht, waar hij begin 1676 promoveerde[8]). In zijn geval valt het

ook te achterhalen *waarom* hij niet in Leiden bleef. Het blijkt dat Nieuwentijt in Leiden voor de academische vierschaar heeft terecht gestaan wegens onder andere verscheidende staaltjes van geweldpleging. Hij werd deswegen van de universiteit verwijderd en voor tien jaar uit de stad verbannen[9]). Zonder mankeren schreef hij zich daarop in te Utrecht en promoveerde enkele weken later, op 8/18 februari 1676[10]), bij professor Jacobus Vallan tot doctor in de medicijnen. Een van zijn kornuiten, die tegelijk met hem was gearresteerd en verbannen, promoveerde eveneens te Utrecht, zij het pas een jaar later[11]).

Een poosje grasduinen in het archief van de Leidse academische vierschaar levert trouwens wel meer namen op die later aan een andere universiteit weer opduiken. In maart 1674 werd Abraham de Matter uit Leiden verbannen wegens een ernstig geval van huisvredebreuk[12]). In december van datzelfde jaar promoveerde hij tot doctor in de medicijnen, niet te Harderwijk, wat voor de hand zou hebben gelegen (hij kwam uit Zutphen), maar te Utrecht. Zijn medeplichtige Johannes Gort week wel uit naar Harderwijk, waar hij op 30 mei/9 juni 1675 promoveerde tot doctor in de rechten[13]). Dat men te Utrecht niet erg kieskeurig was wat betreft het verleden van zijn promovendi was trouwens al duidelijk uit het door Kernkamp (a.w. blz. 158-159) verhaalde geval van Petrus Phelten, dat speelde in 1660. Phelten was in Leiden van de universiteit gezet en in Harderwijk onder arrest geplaatst. Niettemin liet de Utrechtse Senaat hem, ondanks krachtig protest van Harderwijk (Phelten had zijn arrest verbroken; hangende de procedure was het hem verboden te promoveren), tot de promotie toe[14]). De curatoren voelden zich in de zeventiende eeuw bij herhaling gedrongen om de senaat te manen geen onwaardigen tot de promotie toe te laten[15]).

Dit zijn aardige feiten, maar het blijft wel op het anecdotische vlak. De vraag is welke omvang dit verschijnsel had. Incidentele snelle promoties kwamen, zoals we zagen, zelfs te Leiden voor. In hoeverre maakte men er te Utrecht een systeem van? Daar we hier niet, zoals te Leiden of Harderwijk, de inschrijvingsgelden met de promotielijsten kunnen vergelijken is het moeilijk een bevredigend antwoord op deze vraag te geven. Wat we echter kunnen doen is kijken hoeveel van de Utrechtse promovendi eerder elders, in het bijzonder te Leiden, hadden gestudeerd. Voor Leiden kunnen we uit de recensielijsten bovendien bij benadering afleiden wanneer deze studenten daar vertrokken zijn[16]).

Veel meer dan een indicatie geeft dit natuurlijk niet. Het is niet onaannemelijk dat ook mensen zonder voorafgaande studie te Leiden wel eens snel een bul kwamen halen in Utrecht. Over de talrijke studenten die niet eerder in Leiden stonden ingeschreven valt niets te zeggen. Misschien studeerden zij te Utrecht, misschien elders, misschien in het geheel niet. Vanwege deze onzekerheden lijkt het niet zinvol een uitputtend onderzoek te verrichten. Ik heb daarom slechts enkele jaren steekproefsgewijs bekeken. Het gaat hier om de jaren 1676, 1686 en 1696. Deze jaren zijn representatief in die zin dat ze zich niet onderscheiden door een bijzonder groot of bijzonder klein aantal promoties.

In 1676 promoveerden te Utrecht 28 mensen. Twaalf van hen waren eerder te Leiden ingeschreven. Van deze twaalf vinden wij er vijf terug in de recensielijst van 1676. Met inbegrip van de bovengenoemde Nieuwentijt, die nog geen gelegenheid had gehad om zich te Leiden te laten recenseren, maakt dat zes studenten die van Leiden naar Utrecht overstapten louter om te promoveren. Het opvallendste voorbeeld is wel Philippus Arnoldus am Ende, die zich, na een eerdere inschrijving te Leiden, te Utrecht eind 1675 inschreef en daar op 9/19 februari promoveerde, om zich twee dagen later, op 21 februari 1676, alsnog te Leiden te laten recenseren[17]).

Afbeelding van een promotiepenning uit 1643. GAU Top.-Hist. Atlas HA R 43.4.

In 1686 vinden wij te Utrecht 33 promovendi, van wie opnieuw twaalf eerder te Leiden waren ingeschreven. Van deze twaalf vinden we er weer zes in de onmiddellijk voorafgaande recensielijsten. Daarnaast vinden we een drietal promovendi dat zich pas te Leiden lieten inschrijven *nadat* ze al in Utrecht gepromoveerd waren; twee van hen waren buitenlanders. In 1696 gaat het om 57 promovendi, van wie vijftien uit Leiden. Daarvan hadden zich echter maar vier bij de voorgaande gelegenheid te Leiden laten recenseren. Twee studenten, die zich pas in februari 1696 voor het eerst te Leiden hadden ingeschreven en dus geen gelegenheid hadden gehad om zich daar

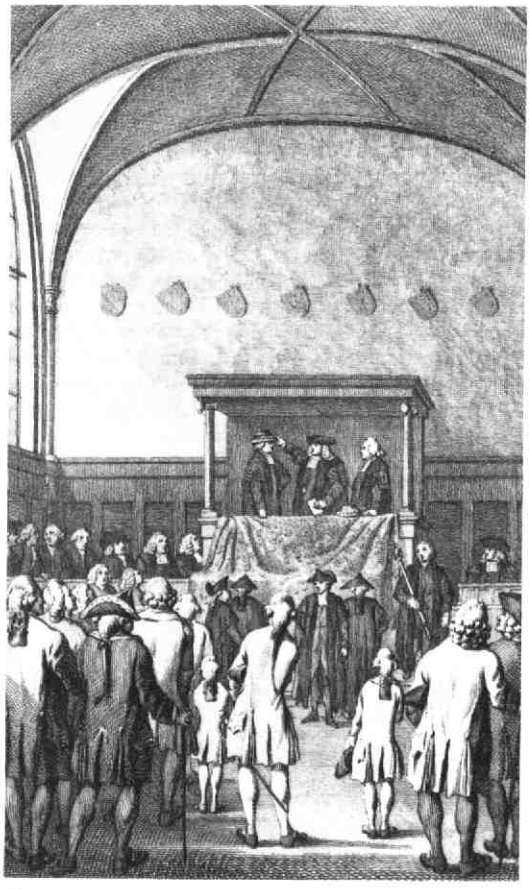

Een promotie met de kap in het auditorium theologicum, 1785. Kopergravure van R. Vinkeles naar I. Buijs. GAU Top.-Hist. Atlas HA S 85.5.

te laten recenseren zijn hierbij niet meegerekend.
In deze jaren had dus ruwweg een derde van de Utrechtse promovendi eerder in Leiden ingeschreven gestaan. Dat is een aanzienlijk deel van het totaal aantal gepromoveerden in Utrecht. Van deze mensen schijnt echter niet meer dan de helft voortdurend te Leiden te hebben gestudeerd. Slechts van hen is het aantoonbaar dat zij enkel voor een promotie naar Utrecht kwamen. In werkelijkheid waren het er waarschijnlijk meer: wat wij vinden is een minimum.
Bij alle onzekerheid kunnen wij vaststellen dat snelle promoties te Utrecht meer waren dan een incident. Zo belangrijk als te Harderwijk was het verschijnsel echter niet. Wat dit betreft neemt Utrecht tussen Leiden en Harderwijk een middenpositie in. Voor de volledigheid wil ik nog opmerken dat er geen sprake lijkt van een duidelijk overwicht van promoties in de rechten dan wel de medicijnen.
Tot zover het tel- en turfwerk. Wij kunnen een universiteit echter niet alleen beoordelen op basis van zulk cijfermateriaal. Minstens zo belangrijk is de achterliggende bedoeling. Te Harderwijk was het aantrekken van zo veel mogelijk promovendi (waarbij de kwaliteit er minder op aan kwam) doelbewust beleid. Men kan zich afvragen of de toeloop van promovendi naar Utrecht in het laatste kwart van de zeventiende eeuw evenzeer bewust werd nagestreefd, of dat dit onbedoeld werd veroorzaakt door een samenloop van omstandigheden. Vooreerst valt te wijzen op het feit dat, juist in het laatste kwart van de zeventiende eeuw, te Utrecht de private promotie werd ingevoerd. Van ouds dienden alle promoties openbaar te zijn. In 1663 verzocht de senaat aan het stadsbestuur om in het vervolg ook private disputaties en promoties toe te staan. Zij voerden daarbij aan dat studenten anders naar andere universiteiten zouden uitwijken, waar die mogelijkheid al wel bestond. Er waren toen klaarblijkelijk al studenten die met een minimum aan formaliteiten hun bul wilden halen. Bij deze gelegenheid hielden burgemeesters nog vast aan het publieke karakter van de promoties, maar uiteindelijk kregen de hoogleraren toch hun zin. Hierbij moet overigens wel worden opgemerkt dat aan de meeste andere universiteiten de private promotie al veel eerder was ingevoerd[18].
Een aardige kijk op de houding van de hoogleraren in dezen vinden we in de correspondentie van Caspar Sibelius, een Amsterdamse arts en een bekende figuur in het wetenschappelijke en culturele leven in die stad. Hij was een vriend van de Engelse filosoof John Locke. Van Amsterdam verhuisde hij later naar Deventer en nog later, in 1692, naar Engeland[19]. Een van hem afkomstige bundel correspondentie is zodoende terechtgekomen in de British Library. Een van de brieven in deze bundel is aan Sibelius geschreven door Jacobus Vallan, hoogleraar te Utrecht in de medicijnen van 1675 tot 1720, hiervoor al even genoemd als promotor van Bernard Nieuwentijt. (Hij was trouwens ook de promotor van Petrus van Balen.) De brief, van 12/22 december 1681, is kennelijk een antwoord op een brief van Sibelius waarin deze voor een relatie inlichtingen had gevraagd over de kosten van een promotie in de medicijnen te Utrecht[20].
Vallans antwoord is interessant omdat hij de reële kosten begroot (al kan men vermoeden dat hij uit reclame-oogpunt aan de optimistische kant blijft). Wij bezitten wel officiële opgaven, maar dat zijn ook inderdaad slechts de officiële tarieven: kosten van de bul, examengeld, honorarium voor de hoogleraren, en dergelijke[21]. Zo volgt uit een beschikking van de senaat van de Utrechtse universiteit uit 1675 een totaalbedrag van 118 gulden en twaalf stuivers voor een private promotie, terwijl men bij een publieke promotie een bedrag verschuldigd was van 126 gulden twaalf stuivers, benevens nog een halve rijksdaalder voor elke aanwezige hoogleraar (maximaal dertien)[22]. Volgens Vallan echter kan een eenvoudige promotie, zowel publiek als privaat, verkregen worden voor vijftig ducatons, een kleine honderdzestig gulden (de Hollandse ducaton had een waarde van *f* 3,15). Vallan bedoelt hiermee klaarblijkelijk de totale kosten: niet alleen de verschuldigde leges en dergelijke, maar ook de kosten van het proefschrift. Vallan maakt bij zijn opgave dan ook het voorbehoud dat het

dispuut niet groter is dan een vel of anderhalf (dat wil zeggen, twaalf bladzijden op quartoformaat[23]) en de oplage niet groter dan 100 of 150 exemplaren. Anders worden de kosten van drukken en binden aanmerkelijk hoger.

Daarnaast vermeldt hij nog de promotie ,,met de kap'', een zeer luisterrijke vorm. Deze komt veertig gulden hoger, maar in dit geval krijgt men van stadswege wel een gouden penning ter waarde van twintig à dertig gulden en geld voor de stadswijnkamer. Het is overigens merkwaardig dat hij deze vorm op gelijke voet met de overige behandelt: promoties met de kap waren uitzonderlijke gebeurtenissen.

Een promotie bracht echter ook allerlei bijkomende kosten met zich mee in de vorm van maaltijden of drinkgelagen die men geacht werd professoren en vrienden aan te bieden. Zoals gezegd veronderstelt men wel dat sommige studenten juist om deze kosten te ontgaan naar een andere stad uitweken om te promoveren. Ook deze bijkomende kosten worden door Vallan genoemd. Hij wijst er op dat deze hoger zijn naarmate de promotie met groter plechtigheid omgeven is. ,,Ja alsmen privaat disputeert kanmen sonder eenighe maaltyd of selfs sonder een glas wyn te geeven met fatsoen bestaan''. Een publieke promotie vereist toch altijd dat men tenminste de opposanten iets aanbiedt.

Na deze nauwkeurige prijsopgave komt Vallan ter zake. ,,Indien de candidatus geneegen was syne promotie alhier te neemen in haaste, wenschte dat hoe eer hoe liever overquam, alsoo na deese week de winter vacantie beginnen & daarom al verscheyde studenten vertrokken syn''. Hij was zelf ook van plan om voor acht dagen naar Amsterdam te vertrekken, maar wachtte nog omdat hij ,,hier expres een Candidaat op donderdag volgens syn E. gegeeven woord verwachte om op zaturdagh[24]) geheel afgevaardight te syn practis tentaminibus examinibus disputatione privatu & promotione cum testimonio Bullae''. Het lijkt hem daarom wel een goed idee als de kandidaat ten wiens behoeve Sibelius informeert zich bij deze andere wil voegen ,,en als saamen haar gradus neemen''.

De schaamteloosheid bereikt zijn top in de slotpassage van de brief, waarin Vallan verzekert dat hij net zo veel contentement hoopt te geven aan alle kandidaten die Sibelius de goedheid zal hebben aan de Utrechtse faculteit te recommanderen, als hij het heeft gegeven aan een eerdere promovendus[25]) die hem nog onlangs uit erkentelijkheid vanuit Zwitserland een medisch tractaatje van zijn hand toestuurde.

Het blijkt dus dat hoogleraren doelbewust inspeelden op de in de maatschappij bestaande vraag naar snelle en goedkope promoties. Afsluitend moet echter wel gezegd worden dat, in tegenstelling tot Harderwijk, dit aspekt van de universiteit het studiekarakter niet werkelijk overvleugeld heeft. Utrecht bleef ook gewoon vanwege zijn onderwijs aantrekkelijk. Bovendien schijnt de positie van Utrecht op de snellepromotiemarkt in het begin van de achttiende eeuw weer teloor te zijn gegaan, zodat Harderwijk vanaf dat moment in Nederland het rijk alleen had.

R. Vermij

Noten

1. G. W. Kernkamp, *De Utrechtse academie 1636-1936*, I, *De Utrechtse academie 1636-1815* (Utrecht 1936), 183-184. De Utrechtse promotielijsten zijn gedrukt: F. Ketner ed., *Album promotorum, qui inde ab anno MDCXXXVI° isque ad annum MDCCCXV in Academia Rheno-Trajectina gradum doctoratus adepti sunt* (Traiecti ad Rhenum [Utrecht]: Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1936). De inschrijvingslijsten: *Album studiosorum academiae Rheno-Traiectinae MDCXXXVI-MDCCLXXXVI* (Ultraiecti [Utrecht] 1886).
2. R. E. O. Ekkart, ,,De Harderwijkse academie in de 18de eeuw'', *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 1 (1978) 51-58. Zie ook de inleiding bij *Het album promotorium van de academie te Harderwijk*, O. Schutte e.d. (Zutphen 1980).
3. Kernkamp, *a.w.* 184-185, 265-267, 285-287 (het geciteerde staat op blz. 285).
4. Voor de inschrijvingen te Leiden: *Album studiosorum academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV* (Hagae Comitum [Den Haag] 1875). De promotielijsten zijn gepubliceerd in: P. C. Molhuysen (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit*, III, *8 Febr 1647-18 Febr 1682* (RGP 38) ('s-Gravenhage 1918) 283*-334*; idem, IV, *18 Febr 1682-8 Febr 1725* (RGP 45) ('s-Gravenhage 1920) blz. 191*-289*. De gegevens zijn op basis van naam en datum eenvoudig in de gepubliceerde lijsten terug te vinden. Daarom wordt voor inschrijvingen of promoties die in dit stuk ter sprake komen niet voortdurend naar deze lijsten verwezen.
5. W. Th. M. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* (Amsterdam 1981) 38-39.
6. R. de Smet, *Hadrianus Beverlandus (1650-1716). Non unus e multis peccator. Studie over het leven en werk van Hadriaan Beverland* (Brussel 1988) 22. Volgens De Smet zou Beverland in Utrecht slechts licentiaat zijn geworden; het album promotorum vermeldt echter uitdrukkelijk zijn promotie tot doctor utriusque juris.
7. M. J. A. de Vrijer, *Ds. Petrus van Balen. Medicinae et Juris Doctor, ambassade- en hofprediker in de gouden eeuw* (Utrecht 1928) 82-85, 91. Zie ook *Het album promotorum van de academie te Harderwijk*, 47 (1677 juni 28).
8. Zie Bernard Nieuwentijt, *Een zekere, zakelijke wijsbegeerte*, R. H. Vermij ed. (Baarn 1988).
9. Den Haag, Algemeen Rijksarchief (derde afdeling): Academische vierschaar nr. 13, f. 108-109v).
10. In de Republiek waren in deze tijd twee dateringen gangbaar: in Holland en Zeeland volgde men net als wij nu de Gregoriaanse kalender, in de overige gewesten de Juliaanse, die tien dagen achterliep.
11. *Ibidem*, f. 106v-107v. Het gaat om Assuerus (of Ahasverus) Langenholt. Hij promoveerde op 6/16 januari 1677. (In Utrecht werd, in tegenstelling tot Holland, in de beschreven periode nog de Juliaanse kalender gebruikt. 6 januari volgens de Juliaanse kalender is 16 januari volgens de Gregoriaanse. Voor de duidelijkheid worden voor Utrechtse data beide getallen gegeven.
12. *Ibidem* f. 105v-106.
13. Den Haag, Algemeen Rijksarchief, academische vierschaar nr. 13 f. 106v-107. *Het album promotorum van de academie te Harderwijk*, O. Schutte e.d. (Zutphen 1980), 42.
14. Kernkamp, *a.w.*, 158-159.
15. Kernkamp, *a.w.*, 97, 176.
16. Deze recensielijsten, die gemaakt werden in verband met de accijnsvrijdom, geven voor elk jaar het totale studentenbestand. Op van tevoren opgemaakte lijsten

werd in februari aangetekend wie daadwerkelijk te Leiden studeerde. De studenten moesten daarvoor de bewijzen produceren.

17. In een dergelijk geval is fraude niet helemaal uitgesloten: door zich te laten recenseren kon men accijnsvrijdom verkrijgen, dus het was wel verleidelijk dit te doen op naam van iemand die zelf vanwege zijn vertrek geen gebruik kon maken van zijn recht. In ons geval is echter slechts van belang dat de betreffende student het afgelopen jaar kennelijk gestudeerd had, niet wie vervolgens met de bonus ging strijken.
18. Kernkamp, *a.w.*, 151-152.
19. M. Cranston, *John Locke: a biography* (Londen enz. 1957) 233 noot 2; zie ook 237, 359.
20. Londen, British Library, Sloane MSS 2729 f 94-95.
21. Frijhoff, a.w. 56-59; Schutte in *Album promotorum Harderwijk*, 9.
22. Kernkamp, *a.w.*, 173-174.
23. Inderdaad geen ongebruikelijke omvang voor een proefschrift uit die tijd. Zie bijvoorbeeld de dissertaties van C. W. Spoor, *de sudore* (Utrecht 1679) en A. Faritius, *de ictere flavo* (Utrecht 1684).
24. Dat is, 17/27 december 1681. Op deze datum promoveerde te Utrecht Th. H. Rosinus uit Saxen tot doctor in de medicijnen, echter niet bij Vallan, maar bij zijn collega Munnicks.
25. De naam is moeilijk te ontcijferen, maar waarschijnlijk gaat het om de Zwitser Henricus Bildermannus. Deze was op 10/20 april 1679 bij Vallan gepromoveerd.

VOORJAARSLEDENVERGADERING

De Algemene Voorjaarsledenvergadering vindt plaats op dinsdag 28 mei in de aula van de Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 5. Aanvangstijd: 19.30 uur. De zaal gaat om 19.00 uur open.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de vorige Najaarsledenvergadering (ter inzage)
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Verslag van de penningmeester over 1990, de jaarrekening en de accountantsverklaring
5. Jaarverslag van de secretaris (ter inzage)
6. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, propaganda en activiteiten
7. Bestuursmutaties
   Het bestuur stelt voor in de vacature eertijds ontstaan door het vertrek van mw. M. W. Braams te benoemen: F. Vogelzang
8. Rondvraag
9. Aanbieding van het eerste exemplaar van de Registers op het Jaarboek Oud-Utrecht 1954-1983, samengesteld door J. A. C. Mathijssen en C. A. J. M. Mathijssen-Penders
10. Sluiting

Na afloop van de vergadering rond 20.45 uur:

Geschiedenismozaïek-6

De zesde lezing in de serie Geschiedenismozaïek wordt gehouden door Marian Langenbach, beheerder van de Fundatie van Renswoude.
Onderwerp: Weeshuizen en weeskinderen in Utrecht. Eerst wordt een algemene inleiding gegeven over het ,,weeshuiswezen'' met aandacht voor onder meer het Stadsambachtshuis. Daarna wordt gesproken over de Fundatie met het accent op de weeskinderen.

SYMPOSIUM ,,DE UTRECHTSE HEUVELRUG EN VALLEI''

Op 26 oktober 1991 wordt in Slot Zeist het vierde symposium over de provincie Utrecht gehouden. Ditmaal wordt de aandacht gericht op de Utrechtse heuvelrug en vallei met als overkoepelend thema: het dagelijks leven door de eeuwen heen.
In een zestal lezingen worden verschillende aspecten belicht: de prehistorie, het leven van de hogere standen, religie, de rol van de natuur, economische invloeden en de toekomst van het gebied.
Nadere informatie over sprekers, kosten en aanmelding volgen op de algemene ledenvergadering van 28 mei a.s. en in komende maandbladen.

BERICHTEN

Restauratie middeleeuwse muurschildering

Vanaf maart wordt in het Centraal Museum een zeldzame, middeleeuwse muurschildering gerestaureerd.

Tijdens de restauratie wordt het publiek in de gelegenheid gesteld, de voortgang van het werk van nabij te volgen.
De muurschildering is afkomstig uit een Utrechts pand in de binnenstad: Wed 7, een claustraal huis van het kapittel van Oud-Munster, gebouwd iets na 1200. Het huis is tussen 1977 en 1979 ingrijpend ge-

restaureerd. Toen werd de schildering aangetroffen en afgenomen van een muur die op instorten stond, en vervolgens ter restauratie overgebracht naar het Centraal Museum.
Dankzij subsidie van W.V.C. en de provincie Utrecht zijn er nu voldoende middelen om het kostbare herstel te realiseren.
Datering, herkomst en formaat van de muurschildering uit Wed 7 zijn bijzonder. Het gaat om een 15de eeuwse schildering uit een niet-kerkelijk gebouw, waarvan de oorspronkelijke maten ongeveer 1,70 bij 4,00 m bedragen.
De schildering heeft vermoedelijk een religieus thema. De afbeelding is verdeeld over vier scènes. In twee ervan wordt de hoofdrol vervuld door een oudere man met lange baard en lang haar, mogelijk een bijbelse figuur. Eén accent bevat de voorstelling van een vrouw. Op alle afbeeldingen zijn geharnaste mannen op de achtergrond aanwezig. Het raadsel dat de voorstelling nu nog is, wordt mogelijk tijdens de restauratie ontrafeld. Op de schildering zijn namelijk banderollen te zien met een verklarende tekst. Nu is de tekst nog onleesbaar; straks niet meer?
De restauratie wordt uitgevoerd door Willem Haakma Wagenaar, Peter Dijkman en Judith de Vries. Zij zullen de komende maanden regelmatig te vinden zijn in het ,,muntenkabinet'' op de historische afdeling (tweede verdieping), waar de restauratie plaatsvindt.

Utrechts landschap
Naar aanleiding van het zestigjarig bestaan van de stichting ,,Het Utrechts Landschap'' in 1987 werd een boek op stapel gezet over de natuurgebieden in de provincie. In 1990 verscheen ,,Het Utrechts Landschap, natuurlijk hart van Nederland'', onder redactie van Hans Brand en Jan Brand. Zowel de geschiedenis van de stichting als die van het landschap wordt erin verteld. Koos van Zomeren vertelt over zijn ervaringen met de natuur en Bert van Holst over de aktiviteiten van de mens in het landschap: wonen, werken enz. Er staat ook een lijst met natuurgebieden en buitenplaatsen in.
Alle 14.000 ,,beschermers'' hebben een exemplaar van het boek gekregen en de overige exemplaren waren snel verkocht. Dit bericht heeft dus alleen nog maar documentaire waarde. Er staan vele prachtige kleurenfoto's in het boek. De Stichting Het Utrechts Landschap in De Bilt, gehuisvest in het buiten *Oostbroek*, gaf het zelf uit.

Kerken Kijken zoekt vrijwilligers
Dit jaar is het de negende keer dat in het kader van het project Kerken Kijken een aantal oude, Utrechtse binnenstadskerken voor het publiek wordt opengesteld. Kerken Kijken loopt van 18 juni tot en met 14 september (Open Monumentendag). De volgende kerken nemen aan dit project deel: Augustinuskerk, Ste. Gertrudiskerk (oud-katholieke kerk), Jacobikerk, Lutherse kerk en Pieterskerk. Wellicht komen de Janskerk en de Willibrorduskerk hier nog bij.

VVV Utrecht en de Stabu (Stichting Archeologie en Bouwhistorie Utrecht) zoeken vrijwilligers die als gids in de kerken willen werken. Enkele gevraagde eigenschappen zijn: enthousiasme, cultuurhistorische belangstelling voor Utrecht, een redelijke spreekvaardigheid in één der vreemde talen, goed met mensen om kunnen gaan en in teamverband kunnen werken. Ook wordt van de gids verwacht dat hij of zij gedurende de duur van het project minimaal twee maanden één dag per week beschikbaar is.

Naast een schriftelijk informatiepakket zorgt VVV Utrecht voor een introductieprogramma. Dit zal onder meer bestaan uit een aantal excursies, een cursus sociale vaardigheden en een rondleiding door de kerken. U hoeft dus geen ,,Kerkenspecialist'' te zijn om mee te doen!

Heeft u belangstelling en/of wilt u meer informatie over dit project, schrijf dan een briefje naar of neem telefonisch contact op met:

Stabu-werkgroep Kerken Kijken
Rik Sanders (coördinator)
p/a VVV Utrecht
Vredenburg 90
3511 BD Utrecht
030-33 15 44 (ma. t/m do.)

Lezing over het Duitse Huis
Op woensdag 15 mei a.s. houdt de heer Klück een *tweede lezing* over zijn onderzoek van het Duitse Huis. De lezing begint om 20.00 uur in de Doopsgezinde Kerk, Oudegracht 270.

De bouwhistorische geheimen van het Duitse Huis, voor de meeste Utrechters een onbekende plek in het hart van de stad, worden stukjes bij beetjes onthuld. Er ontstaat een beeld van wat er sinds het midden van de 14de eeuw allemaal gebouwd is en in de loop van de tijd weer veranderde. En hoe een kerk door natuurgeweld verdween maar door diezelfde natuur nu een lieflijk paradijs is.

Wie op 5 februari jl. de Van der Monde-lezing miste én diegenen, die van de sindsdien gedane ontdekkingen op de hoogte willen blijven, is er 15 mei gelegenheid alles met eigen ogen op dia te zien.

Rapport Herstel Leefbaarheid
De *Werkgroep Herstel Leefbaarheid* in Utrecht is opgericht in 1970. Ze heeft dus intussen het vierde lustrum achter de rug. Aan werk en aan creativiteit heeft het haar in die periode niet ontbroken. De lijst van publikaties laat dat overduidelijk zien.

Het twintigjarig bestaan wordt gevierd met een rapport getiteld: *Puin? Een milieu-afweging tussen sloop en hergebruik*. Zoals de titel aangeeft wordt hier vooral gewezen op de milieu-aspecten van sloop van gebouwen, vergeleken met die van renovatie. In wijken als Lombok en Pijlsweerd dreigt op grote schaal te worden gesloopt zonder dat iemand daarom heeft ge-

vraagd. *WHL* pleit voor behouden en renoveren. Centraal argument in deze nota is dat het milieu een beperking van het afval vereist met 90%. Maar er zijn natuurlijk meer argumenten te bedenken. De Werkgroep geeft ook een behoud-toptien uit haar geschiedenis, de plekken ,,waar het puin bleef zitten''. Wie dat lijstje bekijkt en op zich laat inwerken heeft geen moeite met een gelukwens aan het adres van deze anti-sloopbrigade. De herstellers leefbaarheid vormen de onmisbare luis in de pels. Wat bestuurders en managers van hen kunnen leren is een andere dan ,,kwantitatieve benadering'' oftwel: niet alles is in geld uit te drukken.

Het rapport is te bestellen door *f* 15,– te storten op postrek. 3752939 t.n.v. Esther Wessel o.v.v. *,,Puin''*. Adres van de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht: Achter Clarenburg 2, 3511 JJ Utrecht.

,,De laatste eer''

De Utrechtse uitvaartstichting *Reposa*, onderdeel van de UBO Verzekeringen, verzorgt een heruitgave van H. L. Kok, *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland* (Lochem, De Tijdstroom bv, 1970). De auteur is een toegewijd hobbyist op dit terrein, die begint bij de hunebedden en eindigt in de 20ste eeuw. Voor deze tweede editie is een hoofdstuk over de periode 1970-1990 toegevoegd. Met bibliografie, register en veel illustraties. In Lübeck opent een dode de dans met de tekst: ,,Ihr müsset einen Tanz nach meiner Pfeife wagen''. Te verkrijgen o.v. *f* 59,50 op girorekening 202939 van NV Levensverz. Mij. UBO te Utrecht o.v.v. *,,De laatste eer''*.

BOEKENSCHOUW

M. Langenbach, Onbekend talent. Leerlingen van de Utrechtse Fundatie van Renswoude 1761-1795. Zutphen, De Walburg Pers, 1991. CIP/ISBN 906011.723.9, 109 blz. m. illustr. Prijs f 22,50.

Vanaf 1761 leidde de Fundatie van Renswoude begaafde kinderen uit zeer eenvoudige Utrechtse milieus op tot hoog gekwalificeerde beroepen, gelijkstaande aan die waarvoor nu een HBO-opleiding nodig zou zijn.
Dat gaf hun grote mogelijkheden om in de wereld vooruit te komen maar sociaal gezien kwamen ze in een soort niemandsland terecht. Ze hoorden niet meer bij het milieu waaruit ze afkomstig waren en ten opzichte van de heren die hun voogden en beschermers waren geweest moesten ze vooral dankbaar en bescheiden blijven. Die gespletenheid is op de soms onbeholpen maar altijd ontroerende portretten van 42 kwekelingen of *élèves* van de Fundatie te zien. Ook hun levensbeschrijvingen, samen een stukje prosopografische (groepsbiografische) geschiedschrijving uit de heffe des volks, vertonen nogal wat sporen van deze ontworteling.
Botsingen en opstandigheden resulteren soms in een spoorloos verdwijnen van een pupil, dan weer in een nederige terugkeer en het aanbieden van verontschuldigingen.
Marjan Langenbach heeft van de 42 geportretteerden zoveel mogelijk biografische gegevens bij elkaar gezocht. Ze leveren vaak een aangrijpend levensbeeld op. In de artistiek gesproken pretentieloze portretten - een welkome afwisseling bij alle arrogante 18deeeuwse regentenkoppen - wordt zo'n leven soms duidelijk weerspiegeld. Zo verbeeld ik me dat in het gezicht en de gestalte van Johannes Jacobus Marant, die eigenlijk graveur wilde worden maar de opleiding voor schrijnwerker moest volgen, de tegenzin tegen zijn vak en ook de overige ellende van zijn leven valt af te lezen (p. 91).
Op de dag dat de kleine expositie van deze portretten in het Centraal Museum werd geopend liep een groepje toeschouwers met de auteur van het boekje langs de galerij van haar ,,knullen''. Van elk van hun wist ze uit het blote hoofd hun levensverhaal op te dissen als een ware binnenmoeder. Deze geestdrift voor het onderwerp heeft tot een prachtig boekje geleid dat een stukje onderbelichte sociale geschiedenis onder de aandacht brengt. Bovendien geeft het inzicht in de procedures van regenten en leermeesters in die unieke Utrechtse inrichting. En het wekt opnieuw de nieuwsgierigheid naar de grondlegster ervan, Maria Duyst van Voorhout, de Vrijvrouwe van Renswoude.

v. S.

Ik voel me welgemoed. Boswell in Utrecht. Keuze, vertaling en commentaar door Ed van Eeden. Utrecht. Boekhandel Van der Galie, 1990. 24 blz. m. illustr. Prijs f 9,90.

James Boswell heeft in september 1763 in Utrecht dagen van diepe melancholie beleefd. Hij had ,,in het geheel niets om handen'' en er was geen ziel om tegen te praten dan de klerk van de Engelse kerk. Ten einde raad neemt hij de wijk naar Rotterdam, maar aan zijn gevoelens van verlatenheid verandert dat niet veel. Terug in Utrecht maakt hij gelukkig kennis met ,,Mademoiselle de Zuylen'' en toen was het gedaan met de verveling. Op een wat onrustige manier wordt hij verliefd op haar en gelukkig schrijft hij haar heel mooie brieven. Een tijdjelang sluit hij die in een envelop die wordt geadresseerd aan *Monsieur Spruyt, Boekhandelaar in de Koorstraat*.
De boekhandel Van der Galie in diezelfde Choorstraat werd in maart 1990 door Ben Brinkman en Evert de Wilde overgenomen. Ter gelegenheid daarvan verscheen een boekje met een keus uit de brieven van Boswell uit zijn Utrechtse periode. Aanbevolen voor

aspirant-melancholici en heren die verliefd zijn op meisjes en/of dames van het andere geslacht. En voor de minnaars (m/v) van Utrecht.

v. S.

Dick Adelaar, Jos van Asperen, Michael Roding, Willem van Leusden. Essays over een verhard romanticus. Utrecht, Kwadraat, 1990. 206 blz. m. illustr. ISBN 90 6481 080 x. Prijs f 59,50.

Langjarige lezers van dit *Maandblad* zullen zich nog de omslag van de jaargang 1983 herinneren. Die liet een gefantaseerd doorkijkje op de Dom zien van de graficus Willem van Leusden (1886-1974). We vonden het als redactie zo fascinerend dat we er een prijsvraag aan verbonden.
In het hier besproken boek, het eerste dat aandacht schenkt aan alle aspecten van Van Leusdens werk, vinden we meer Utrechtse topografie: de Buurkerk, de Jacobi, Tolsteeg en een gezicht op de stad vanaf Abstede, alle van 1909. In dat jaar staat Van Leusden aan het begin van een ontwikkeling die hem, na een studiereis door België en Frankrijk en een kennismaking met moderne stromingen als kubisme, futurisme en expressionisme tijdelijk onder de invloed brengt van *De Stijl* en tenslotte, na een constructivistisch intermezzo, doet uitkomen bij het surrealisme. De opsomming van deze -,,ismen'' geeft al aanstonds een indruk van de veelzijdigheid van Van Leusden als beeldend kunstenaar. Omdat veel van zijn werk in particuliere collecties was ondergebracht, heeft het veel tijd en intensieve naspeuringen gevergd voor die veelzijdigheid aan het licht kon komen. Dit fraaie boek over de in Utrecht geboren en gestorven kunstenaar geeft er met een zestal essays, geschreven door Dick Adelaar, Jos van Asperen en Michiel Roding, een overzicht van. Nadeel van de hier gevolgde aanpak is dat de schilder in een aantal facetten wordt opgedeeld, waardoor hij nog meer een gespleten persoonlijkheid wordt dan hij al was.
De drie laatste hoofdstukken hebben mij het meest geboeid. Het eerste daarvan heet: *Van Leusden, surrealist in Maarssen* (een mooie titel) en beslaat de jaren dertig. In Utrecht, dat een rol van betekenis speelde in het Nederlandse surrealisme, stonden Moesman, Wijmans en Wagenaar aan de wieg van deze richting. In hun schilderijen - en in die van Van L., die in 1930 kennismaakte met het werk van Dali - wordt tot uitdrukking gebracht hoe de burgerlijke moraal na Nietzsche en Freud is gestrand. Een aantal ,,wangedrochten'' uit deze periode heeft Van L. zelf vernietigd. Zo ongeveer dertig keer heeft de schilder zichzelf geportretteerd: ,,enig narcisme kan Van Leusden niet ontzegd worden''. Dit is het thema van het hoofdstuk *Zelfbespiegelingen*. Een steeds terugkerend onderwerp vanaf 1945 in het oeuvre van Van L. is dat van *Ondergang en verval* (hfdst. 7). Zijn pessimisme, wortelend in een calvinistisch gestempeld zondebesef en versterkt door het culturele doemdenken na de crisis van 1929, leidt tot soms morbide voorstellingen. De ,,verharde romanticus'' uit de ondertitel wordt eerst in dit laatste hoofdstuk voluit zichtbaar. Gelukkig worden er ook lichtere toetsen aangeslagen. Zoals in het hoofdstukje over de schoolplaten van Van L. Als didactische methode zijn ze achterhaald, maar ze blijven mooi. Hetzelfde geldt voor de resultaten die zijn voortgekomen uit de samenwerking met Gerrit Rietveld. Een rijk maar wat brokkelig boek.

v. S.

Zelfportret met ledenpop (1943).

F. A. van Lieburg, De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius.
Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta. Rotterdam, boekhandel Lindenburg, 1989. 172 blz. m. illustr. ISBN 90 70 355 183. Prijs f 34,90.

Over Voetius, Van Lodenstein en Anna Maria van Schurman weten we inmiddels al heel veel. Aan alle drie zijn min of meer uitvoerige biografieën gewijd. Maar van de gereformeerde kerkmensen in Utrecht gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw blijft het beeld vaag.
De schrijver van het hier voorliggende boek, een jonge historicus die is verbonden aan de VU in Amsterdam, licht een deel van de sluier op. Aan de hand van de acta van de kerkeraad, bewaard in het Gemeentearchief, vertelt hij heel wat over handel en wandel van ,,gewone'' Utrechters uit die periode, soms als naamloos collectief, soms met naam en toenaam en veel familiebijzonderheden. De kerk poogde haar ideologie in de praktijk op te leggen door herhaaldelijk bij het stadsbestuur op ,,reformatie der zeden'' aan te dringen. Twee desiderata keren daarbij telkens terug: de heiliging van de zondag en het weren van paapse stoutigheden. De successen waren op beide punten gering. Intern werd de reformatie der zeden nagestreefd via de kerkelijke tucht. Van belang zijn hier de categorieën waarin de censureringen worden onderverdeeld: de kerkelijke orde, huwelijk en gezin, sexualiteit, handel en beroep. Uitvoerig komen twee gevallen van tuchtoefening voor het voetlicht. Dat van de metselaar Peter Specht, woonachtig aan de Lijnmarkt en in heel de stad berucht vanwege het feit dat hij zijn kinderen op zondag met het ganzebord liet spelen en vanwege de ruzies met zijn vrouw, waarbij

hij het dreigement had geuit haar ,,op Hasenberg'' - de gevangeniskelder - te laten zetten. En verder is er de tuchtprocedure tegen Johannes Vinck, die zijn moeilijkheden met de kerkeraad op 26 kantjes folio heeft vastgelegd.
Een derde hoofdstuk handelt over het Labadisme en zijn invloed op Anna Maria van Schurman. Van belang in dit boek is de uitvoerige verantwoording van de term ,,nadere reformatie'', al dan niet met hoofdletters, en de belangrijke plaats die de stad Utrecht in deze beweging inneemt. De uitdrukking ,,nadere reformatie'' wordt in de Utrechtse kerkeraadsacta waarschijnlijk voor het eerst gemeld. Overigens bevat het boek geen weergave van de grote werken uit deze godzalige stroming, maar een zoektocht naar de ,,receptie'' ervan en de uitwerking in de dagelijkse praktijk. 1670 is daarbij het breukjaar als gevolg van de labadistischse afscheiding van de gereformeerde kerk. Het is vooral een ontnuchterende werking die van heel de geschiedenis uitgaat. Al met al is er van die reformatie der zeden maar weinig terechtgekomen. Het stadsbestuur had andere prioriteiten en bij de gemeenteleden zelf was, zoals bij iedereen, het leven sterker dan de leer.
Zondenlijsten, reformatieprogramma's en tuchtoefening hebben maar een zeer beperkte uitwerking. Wat dat betreft is het verhaal ook leerzaam als het gaat over het uitspreken van morele oordelen en het doen van politieke uitspraken door de kerk(en) vandaag de dag.

Ik licht nog een punt uit dit boek. Bij het reformatieprogram van 1665 worden de papen en cloppen vermeld, van wie de laatsten ,,begijnhofsgewijs'' (in de Mariahoek) samenwonen. Het rapport vermeldt dat voor iedereen al lang duidelijk is dat in Utrecht op dat ogenblik ,,de papen drie à vier tegen één predicant'' uitmaken. Dat zal er inderdaad niet veel naast zijn. De gereformeerden gingen blijkbaar de gangen van hun stadgenoten die bij het oude geloof gebleven waren zorgvuldig na.
Opvallend is nog dat de dronkenschap, wel als de nationale zorg in de Republiek aangeduid, onveranderlijk in de zondenlijsten terugkeert.

En de mannen met de zwarte hoeden komen wel angstig dichtbij wanneer men éérst hoort spreken over de gevaren van het nalopen van de mode ,,van kleederen, hayrlokken en dergelyke'' en pas daarna over ,,liefde en cordiale genegentheid tot malkander''. Soms moeten de heren van de kerkeraad letterlijk met de handen in het haar hebben gezeten. Zo wordt op een goede dag een gemeentelid berispt om zijn pruik (,,dragende een paruycke met seer lang haeyr, op de borst en schouderen hangende'').
De man antwoordde lakoniek dat het hem niet bekend was dat ooit aan een gereformeerde pruikenmaker verboden was om zijn beroep uit te oefenen.
Tenslotte: een ,,middeleeuws aartsbisdom Utrecht'' (57) heeft nooit bestaan. Utrecht was pas in 1559 zetel van een aartsbisschop.

v. S.

W. Thoomes, Een schaars en kostbaar goed. Het denken over Utrechts oude stad in de 50er en 60er jaren van deze eeuw. Utrecht, Stichting Het Utrechts Monumentenfonds, 1990. 28 blz. m. foto's. Prijs f 7,50 in de boekhandel. Kan ook worden besteld bij het UMF, Dorstige Hartsteeg 21, tel. 030-31 17 61.

Wat een leuk idee om iemand bij zijn 25-jarig ambtsjubileum de gelegenheid te geven om een boekje te schrijven. W. Thoomes, een kwart eeuw secretaris van het Utrechts Monumentenfonds, kreeg die kans. Hij schreef een kort relaas over de plannen vanaf 1954 (Feuchtinger, Kuiper) om tot ,,sanering'' en ,,doorbraak'' in de binnenstad te komen tot aan het keerpunt in die megalomane projecten met de nota *Kernbeeld* van 1970. Enkele kaartjes en sprekende foto's ondersteunen dit relaas.
Stadhuiswaan, minachting voor de wensen van de bevolking en gemis aan historisch besef hebben de plannenmakerij beheerst. Maar het waren niet alleen de bestuurders die verblind waren. Nog in 1969 pleitten de winkeliers in de city voor demping van de Oudegracht, een gedachte die bij het stadsbestuur nooit is opgekomen. En ook Gerrit Rietveld, de wereldberoemde architect, toonde zich voorstander van het ,,structuurplan'' van 1954. Hij dacht dat de stad zonder die doorbraken zou versuffen en doodgaan.
Laat ons tijdelijk de grachten dempen met de grootgrutters en minstens een halve eeuw van totale versuffing uitroepen.
Monumentenzorg heeft in de loop der jaren de scheldnaam ,,Kloostermoppenbrigade'' gekregen. Een geuzennaam.

v. S.

D. T. Koen, Utrecht verdedigd, fortificatie en mobilisatie 1914-1940. Utrecht, Uitgeverij Matrijs, 1990. 80 blz. ISBN 90 70482 89 4. Prijs f 19,90.

Zeven jaar geleden, in 1983 verscheen het eerste deel in de Historische Reeks Utrecht van de Stichting Matrijs. De heer Koppert beet het spits af met ,,De forten rond Utrecht''. Inmiddels is het veertiende deel van de reeks aan de beurt. Douwe Koen heeft vanuit een andere invalshoek diezelfde forten tot onderwerp gekozen. Tussentijds verscheen ook nog het boek ,,De Hollandse Waterlinie'' onder redactie van Hans en Jan Brand.
Het zal duidelijk zijn dat het onderwerp van de 19de-eeuwse verdedigingswerken in het centrum van de belangsteling staat. Recent is dat maar al te duidelijk gebleken bij de verkoop van het Fort Voordorp door Domeinen aan de huidige gebruiker, die het binnen korte tijd met winst weer doorverkocht. De ontwikkeling waarbij de forten objecten voor speculatie worden is vanuit het oogpunt van cultuurbehoud niet aantrekkelijk. Van de Rijksoverheid is kennelijk niet meer te verwachten dat er een positieve bijdrage geleverd wordt tot het behoud van cultuurhistorische monumenten. In hoeverre deze houding van de Rijksoverheid de toekomst van bijvoorbeeld het Duitse Huis zal bepalen moet in de nabije toekomst nog blijken.
Beschreef Koppert met name de forten als gebou-

wen, Douwe Koen benadert de forten vanuit de oorspronkelijke gebruiker en het gebruik: de militair en de mobilisatie. Gedetailleerd gaat hij in op het functioneren van de forten. Het boek bevat een schat aan gegevens, die hij bij zijn taak als conservator van de topografische atlas van het Utrechse rijksarchief tegenkomt.
Deze informatie verdient het om via een trefwoordenregister toegankelijk te zijn, helaas is dat niet het geval. Ondanks dat is het boek voor de geïnteresseerden in verdediging en forten een aanrader, niet in het minst vanwege de vele oorspronkelijke afbeeldingen.

E. M. K.

Hugo J. Helmer en René H.P. Proos, Langs Romeinse en Middeleeuwse wegen. Archeologische routes in Nederland en België. Utrecht/Antwerpen, Uitgeverij Kosmos, 1990. 176 pp. Prijs f 29,90.

Dit reisboek omvat 10 archeologische routes, hoofdzakelijk in Nederland, deels in België en Duitsland. De lengte van de routes varieert van 31 tot 110 kilometer. Romeinse en middeleeuwse wegen worden echter weinig bewandeld. Zij vormen zeker geen dominant onderwerp in dit boek, hoewel de titel dit suggereert. Ook is het zeker niet zo, dat alleen de romeinse en de middeleeuwse perioden belicht worden. Van de 10 routes zijn er twee voornamelijk gericht op de prehistorie, drie op de romeinse tijd en vier op de middeleeuwen. Naast het hoofdthema van elke route worden echter ook de overige zichtbare en soms onzichtbare bezienswaardigheden uit alle archeologische periodes beschreven, zoals 18e eeuwse markestenen op de Hondsrug en het castellum in Woerden.

De schrijvers hebben in de inleidingen en de routebeschrijvingen geprobeerd ,,de resultaten van het archeologisch onderzoek in een landschappelijke en cultuurhistorische context te plaatsen''. Ik ben van mening dat zij daarin goed zijn geslaagd.
De lezer krijgt een goed beeld van het ontstaan van een landschap, hetgeen weer de basis is voor een bepaalde bewoningsvorm. Zo ziet men de hunebedden vooral op de Hondsrug; deze keileemrug verschafte de grote stenen die voor de bouw van de grafmonumenten gebruikt werden. In het Noordwest-Groningse zeekleigebied en op de Zeeuwse eilanden dwingen de regelmatige overstromingen tot het aanleggen van respectievelijk terpen en vliedbergen (of kasteelbergen). Rivieren hebben soms eeuwenlang dienst gedaan als grens: de Oude Rijn als romeinse Limes en de Schelde als scheiding tussen het graafschap Vlaanderen en het Duitse Rijk.
Het cultuurhistorische aspect komt duidelijk tot uiting in (Belgisch) Zuid-Limburg. In dit gebied werd in de romeinse tijd een uitgebreid wegennet aangelegd. Delen hiervan dienen ook nu nog als wegen. Zoals gebruikelijk legde ook de geromaniseerde bevolking langs de wegen grafvelden aan. De tumuli zijn hier de laatste getuigen van. Een ander voorbeeld treft men aan in het duinlandschap van Kennemerland. Hier staan veel kerkjes, waarvan de stichtingsdata teruggaan tot in de Karolingische periode. De Franken wilden toentertijd hun nieuw verworven gebieden consolideren en stuurden daarom Angelsaksische monniken - waaronder Willibrord en Bonifatius - om de heidense bevolking te kerstenen.
In de beschrijvingen van de routes wordt op een duidelijke wijze aandacht besteed aan de landschappelijke en cultuurhistorische achtergronden. De bezienswaardigheden worden kort, maar zinvol toegelicht. Het thema van de route (herkenbaar in de titel van het hoofdstuk) wordt in de inleiding uitgebreid beschreven.

Hoewel op de achterflap van het boek staat dat de routes per fiets, auto of te voet gemaakt kunnen worden, wordt er in de tekst consequent gesproken over ,,we fietsen''. Elke route begint ook op een N.S. station, waar fietsen gehuurd kunnen worden.
Naast een inleiding en een routebeschrijving heeft elke route een routekaartje. Op dit kaartje zijn in het betreffende gebied de bezienswaardigheden aangegeven, de steden, dorpen en rivieren. Mede gezien de nadruk die door de schrijvers wordt gelegd op het landschap, had ik daar graag meer van teruggezien in de kaartjes. Het zou bovendien handiger zijn geweest deze kaartjes los bij te voegen. Nu moet er tijdens het volgen van de route steeds teruggebladerd worden.
Jammer genoeg is het boekje zo goed als ongeschikt voor gebruik onderweg. Al bij het eerste gebruik (binnenshuis) viel een groot aantal bladzijden spontaan uit de gelijmde band, zodat na lezing een vrijwel losbladig systeem overbleef. Misschien was een ringband een betere, in elk geval handiger uitvoering voor dit reisboek geweest.

Mocht u tijdens of na de tocht enthousiast of nieuwsgierig geworden zijn en meer willen weten over bepaalde bezienswaardigheden, natuurterreinen of archeologische opgravingen dan zult u tevergeefs een bibliografie zoeken. Ook een index op plaatsnamen en een verantwoording van de afbeeldingen zijn niet opgenomen. Toch jammer van dit qua inhoud en illustraties interessante reisboek.

Jaqueline Hoevenberg

Maandbladen Oud-Utrecht van 1970 t/m 1990 - compleet in één koop *f* 40,–.
Tel: 030-88 28 04.

AANGEBODEN

Maandblad Oud-Utrecht, jaargangen 1965 t/m 1990. Gratis af te halen bij F. S. L. Bracht, Huizingalaan 97, Utrecht.

Bouwen, verbouwen

vtos

Utrecht
030-627872

Onderhoud:
24 uur per dag

EEN OPBOUWEND IDEE

Van Blaricum en Vis vertelt u meer over een Perzisch tapijt dan de prijs alleen

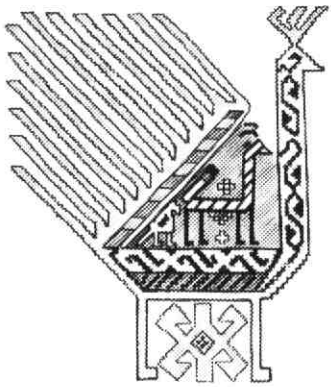

Over Perzische tapijten zijn duizend-en-één verhalen te vertellen. Van Blaricum en Vis kent als geen ander de diepere betekenissen die in een kwaliteitstapijt zijn verweven. Die bijzondere kennis gebruiken wij om de waarde van een tapijt te beoordelen. Door de jaren heen hebben wij een befaamde kollektie opgebouwd die met zorg in stand wordt gehouden.

* tevens inkoop van oude Perzische tapijten.

VAN BLARICUM EN VIS
PERZISCHE TAPIJTEN

's-Gravelandseweg 35, Hilversum
Telefoon 035-218434
(hoek Alb. Perkstraat)

maandblad oud-utrecht

64e jaargang nr. 4 - april 1991

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:
A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht

Penningmeester:
J. W. Lemaier, Postbus 85073
3508 AB Utrecht

Contributie: *f* 47,-
C.J.P.-houders: *f* 30,-; 65+ *f* 41,-.

Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw
Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssenbroek,
contributie-rekening nummer 575520.

Alle overige betalingen uitsluitend de postrekening **56066** ten name van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht.

Excursiecommissie:
Fred Vogelzang, Hunzestraat 56, 3522 EB Utrecht, tel. (030) 87 01 10

Redactie:
J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0923-5116

CIRCA TURRIM TRAIECTENSEM

In een recent verschenen artikel stelt de kunsthistoricus – inmiddels professor – dr Aart Mekking dat het initiatief voor de bouw van de Utrechtse domtoren in het jaar 1320 is uitgegaan van de bisschop. Deze zou zelf de plaats hebben bepaald waar de toren diende te verrijzen. Volgens Mekking had de bisschop ,,kennelijk grote behoefte aan een nieuw en respresentatief teken van macht''. Dit zou ,,ongetwijfeld'' te maken hebben gehad met zijn pogingen om een deel van de bisschoppelijke jurisdictie, die hij verloren had aan de aartsdiakens, te herwinnen[1]).

De gedachte dat de dom een bisschoppelijke kerk was ligt voor de hand, ook al was het tevens de kerk van het kathedraal kapittel. Zeker is in ieder geval dat de bisschop nauw betrokken was bij de stichting van een nieuwe domkerk, waarvan de bouw kort na het jaar 1250 werd begonnen. De zogeheten Domtafelen, vermoedelijk daterend uit de tweede helft van de dertiende eeuw, noemen bisschop Hendrik van Vianden (1249-1267) als bouwer van de kathedraal[2]) en volgens de *Catalogus episcoporum Trajectensium* uit de eerste helft van de veertiende eeuw had de bisschop zelf de eerste steen van de kerk gelegd[3]).

Maar was de kerkvorst ook zo nauw betrokken bij de bouw van de toren, die pas meer dan een halve eeuw later werd begonnen? En in hoeverre was het de bisschop die de plaats daarvoor bepaalde? De gegevens daarover zijn niet bepaald overvloedig. De weinige beschikbare bronnen zijn in 1982 gebruikt door oudgemeentearchivaris dr J. E. A. L. Struick in een artikel in dit maandblad over ,,De ruimtelijke voorbereiding op de bouw van de gothische domtoren te Utrecht''[4]). In deze studie werd overigens niet ingegaan op de vraag wie het initiatief tot die bouw heeft genomen en de plaats heeft bepaald waar de toren moest verrijzen.

In dit artikel wil ik de stelling van Aart Mekking dat de bisschop het initiatief tot de torenbouw nam eens toetsen aan het schriftelijk bronnenmateriaal en zal ik bovendien nog enige aandacht besteden aan de ruimtelijke indeling van de oude Sint-Maartenstoren, de voorganger van de huidige domtoren. Zowel Struick als Mekking hebben daarvan naar mijn idee een niet geheel juiste voorstelling.

Wie nam het initiatief tot de bouw?

Het eerste gegeven over de ruimtelijke voorbereiding tot de bouw van de domtoren dateert van 9 mei 1320. In een oorkonde van die datum machtigden de kapittels van de dom en Oudmunster hun dekens en een kanunnik van elk van hen om een bindende regeling te treffen over de perceelsgrens van een huis dat onmiddellijk ten noorden van de oude domtoren stond. Dit huis behoorde tot de immuniteit van Oudmunster[5]). De betreffende oorkonde is uitgevaardigd door beide kapittels; de bisschop komt er niet in voor. Ook aan de overeenkomst die tot stand kwam en waarvan ons de bepalingen eveneens op perkament zijn overgeleverd[6]), had hij geen deel.

Het volgende gegeven is een oorkonde van 26 juli 1320, waar ook Aart Mekking naar verwijst[7]). In dit stuk wordt een regeling getroffen over de bebouwing aan de zuidkant van de toren. Volgens Mekking zou de bisschop in deze oorkonde de plaats hebben bepaald ,,waar de toren diende te verrijzen''[8]). Gezien de hiervóór genoemde documenten, waarvan het eerste dateert van 9 mei 1320, dus van anderhalve maand eerder, lijkt het al tamelijk twijfelachtig dat de bisschop nog op 26 juli van dat jaar zou moeten vaststellen waar de toren moest komen te staan. En bekijken we de inhoud van deze oorkonde, dan blijkt dat daarin ook helemaal niet over dat onderwerp wordt gesproken.

De bisschop deed volgens dit document op verzoek van het domkapittel afstand van een stuk grond waarop zijn consistorie stond voor de bouw van de toren en behield zich een aantal rechten voor. Zo beloofde hij zijn consitorie te zullen afbreken en de plaats daarvan leeg en vrij aan het kapittel te zullen laten tot aan het oosteinde van de muur van zijn zaal, zoals de situatie was vóór de tijd van zijn voorganger Gwijde. Het consistorie zou daarna op eigen grond van de bisschop worden herbouwd en niet op grond van het domkapittel. De bisschop zou het sloopafval ontvangen. Hij behield zich een doorgang voor van acht voet - ruim twee meter - breed tussen de toren en zijn huis om vanuit de zaal naar de kerk te gaan. Het domkapittel moest op eigen kosten de ontstane schade herstellen en de weg voorlopig overdekken totdat de toren hoog genoeg was om de steunbalken erin te kunnen bevestigen. Dan zou de bisschop zelf de kosten voor de overdekking dragen. Het domkapittel zou geen andere erfdienstbaarheden hebben dan het recht van toegang van de bisschop tot zijn kapel in de toren, op welke kapel of altaar deze zich zijn rechten voorbehield.

Twee dagen later, op 28 juli 1320, vaardigde het kapittel een oorkonde uit waarin het beloofde om de eventuele schade die uit de bouw van de toren en de afbraak van een deel van het bisschopelijk paleis zou voortkomen te zullen herstellen op kosten van de domfabriek[9]).

Overzien we deze gegevens, dan blijkt dat het domkapittel op 9 mei 1320 of kort daarna een overeenkomst sloot met het kapittel van Oudmunster over het verwerven van de benodigde grond aan de noordkant

van de toren en anderhalve maand later, op 26 juli van dat jaar, met de bisschop over de grond aan de zuidkant. Hieruit blijkt dat niet de bisschop, maar het domkapittel het initiatief had in de onderhandelingen over de benodigde ruimte voor het leggen van het fundament. Ik sluit niet uit dat de bisschop welwillend zijn medewerking aan de bouw van de toren heeft gegeven - van verzet van zijn kant blijkt immers ook niet -, maar dat die bouw ook van hem is uitgegaan, lijkt me gezien dit alles tamelijk onwaarschijnlijk[10]). Tekenend voor zijn passieve houding is ook de omstandigheid dat de eerste steen van de toren op 26 juni 1321 niet door hem werd gelegd, maar door de domdeken Jacob van Oudshoorn en de domkanunnik Gijsbert van Everdingen[11]). Weliswaar zal de bisschop zich toen buitenslands, in Zeeland, hebben bevonden[12]), maar wanneer hij zelf het initiatief tot de bouw van de toren had genomen, zou hij zeker opdracht hebben gegeven tot zijn terugkeer te wachten alvorens met de bouw te beginnen. Op zijn laatst in september 1321 was de bisschop weer in Utrecht[13]).

De ruimtelijke indeling

Ik wil hier ook nog wat zeggen over de ruimteverdeling in de oude toren in vergelijking tot de nieuwe (zie het bijgaande plattegrondje). Uit het voorgaande is al gebleken dat de oude Sint-Maartenstoren op de plaats stond van de nieuwe. Over de omvang van het torenlichaam is waarschijnlijk vooral daarom maar weinig bekend. Toen de bebouwing ten zuiden van de nieuwe toren in 1927 gesloopt werd voor de bouw

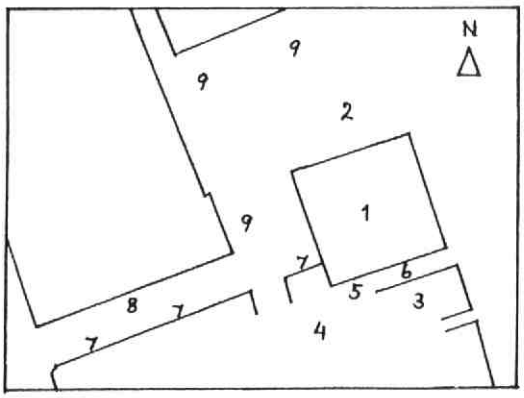

Toelichting bij de plattegrond. Omdat een precieze reconstructie van de middeleeuwse situatie problematisch is, geven de lijnen de huidige situatie weer en bepalen de cijfers - soms bij benadering - de plek van de middeleeuwse bebouwing, zowel vóór als na de bouw van de nieuwe domtoren. 1. Dom- of Sint-Maartenstoren met Sint-Michielskapel. 2. Huis van Oudmunster. 3. Bisschoppelijk consistorie. 4. Bisschoppelijke zaal met spinde en bottelarij. 5. Wenteltrap. 6. Doorgang voor de bisschop langs de toren. 7. ,,Hofsteden ende craemsteden an des bisscops huus in der borch''. 8. Borchstraat (Servetstraat). 9. Bisschopsweg.

van het tegenwoordige ontvangstgebouw, kwam onder meer het fundament van een wenteltrap tevoorschijn dat uit de twaalfde eeuw zou kunnen dateren.

Deze fundering is nog steeds zichtbaar in het poortje naast de toren. Aangenomen wordt dat de trap deel heeft uitgemaakt van de oude toren en dat er zich aan de noordzijde ook zo'n trap zal hebben bevonden. Via deze trap zou de bisschop vanuit het bisschoppelijk paleis zijn aan Sint-Michiel gewijde kapel in de toren hebben kunnen bereiken[14]).

Volgens Struick, en in zijn navolging Mekking, bevond zich in de oude toren aan de noordkant de Sint-Michielskapel en aan de zuidkant de zogeheten ,,zaal'' van de bisschop[15]). Struick kwam tot deze indeling op grond van oorkonden uit 1241 en 1243 die betrekking hebben op het hierboven genoemde perceel van Oudmunster ten noorden van de toren en verder op een uit 1297 daterende oorkonde ten aanzien van grond ten zuiden van de toren.

In de oorkonde van 1243 wordt het perceel van Oudmunster naast de Sint-Maartenstoren gesitueerd[16]). In een oorkonde van 1241 wordt echter van hetzelfde grondstuk gezegd dat het bij de Sint-Michielskapel lag[17]). Aangezien dit perceel aan de west- en noordkant grensde aan de zogenaamde Bisschopsweg[18]), moeten zowel de Sint-Maartenstoren als de Sint-Michielskapel ten zuiden ervan hebben gelegen en ligt het dus voor de hand te veronderstellen dat de Sint-Michielskapel zich in de toren bevond.
Maar in een oorkonde van 26 oktober 1297 spreekt de bisschop ook nog van *onsen sael an sunte Michiels capelle*[19]). Struick heeft daaruit geconcludeerd, en Mekking volgt hem daarin, dat ook deze ,,zaal'' zich in de toren moet hebben bevonden.

Dat mag echter niet uit deze gegevens worden afgeleid, zoals blijkt uit de oorkonde van 26 juli 1320, waarin de bisschop beloofde dat hij zijn consistorie zou afbreken en de plaats daarvan leeg en vrij aan het domkapittel zou laten tot aan het oosteinde van de muur van zijn zaal, zoals de situatie was vóór de tijd van zijn voorganger Gwijde. Mekking beweert, waarschijnlijk in navolging van dr E. J. Haslinghuis[20]), dat de zaal ook wel consistorie werd genoemd en de officiële vergaderzaal van de bisschop was[21]). Maar uit de oorkonde van 26 juli 1320 blijt duidelijk dat de zaal en het consistorie twee verschillende vertrekken waren en dat de zaal ten westen van het consistorie gelegen was. Het consistorie was het gerechtsgebouw van de bisschoppelijke officiaal. Het is nauwelijks denkbaar dat in de oude toren aan de noordkant de Sint-Michielskapel lag en ten zuiden daarvan zowel de bisschoppelijke zaal als het consistorie.

Als men echter dit gerechtsgebouw, dat voor de bouw van de nieuwe domtoren moest worden afgebroken, situeert ten zuiden van die toren, en de zaal ten westen daarvan - dus deel uitmakend van het bisschoppelijk paleis aan de zuidkant van de Ser-

vetstraat -, wordt ook duidelijk waarom de oorkonde uit 1297 spreekt van *hofsteden ende --- craemsteden die gheleghen siin an des bisscops huus in der borch, van sunte Michiels capelle totter graft*. Had de straat, waarlangs we die percelen moeten situeren, gelopen van de gracht tot aan de bisschoppelijke zaal, dan zou men toch deze zaal als begrenzing hebben vermeld en niet de Sint-Michielskapel.

Hoewel de bisschop in de oorkonde van 26 juli 1320 beloofde zijn consistorie op een andere plek te zullen herbouwen, kwam het toch weer onmiddellijk ten zuiden van de domtoren te staan, op de plaats van het tegenwoordige ontvangstgebouw[22]). Toen de bebouwing daar in 1927 gesloopt werd, kwam naast het fundament van de traptoren ook de fundering van een evenwijdig aan de toren lopende muur tevoorschijn[23]). Het zal daarbij om de noordmuur van zowel het oude als het nieuwe consistorie zijn gegaan.
Dat we de zaal en het consistorie niet in de toren moeten zoeken, blijkt overigens ook uit de hiervóór genoemde oorkonden van 1241, 1243 en 1297, die de toren simpelweg vereenzelvigen met de Sint-Michielskapel. Net als in de nieuwe domtoren zal dus deze bisschopskapel ook in de oude toren de hele oppervlakte van het torenlichaam omvat hebben.

Ik kom dus door bestudering van de beschikbare oorkonden tot de volgende conclusies ten aanzien van de ruimtelijke indeling: de zaal van de bisschop bevond zich zowel vóór als na de bouw van de nieuwe domtoren in het bisschoppelijk paleis ten zuiden van de Servetstraat. Ten oosten daarvan, ten zuiden van de toren, stond het bisschoppelijk consistorie, het gerechtsgebouw van de officiaal. Het werd afgebroken, maar nagenoeg te zelfder plaatse weer opgebouwd. In de oude toren bevond zich over het hele oppervlak de Sint-Michielskapel. Ook dit werd in de nieuwe toren herhaald. De ruimtelijke indeling na de bouw van de nieuwe toren week dus, anders dan Struick en Mekking menen, alleen in details af van de oude situatie.

Aangezien er geen aanwijzingen zijn dat het eerder de bedoeling was die toren op een andere plek neer te zetten, is er naar mijn idee ook geen reden om aan te nemen dat de plaats van de nieuwe toren plannen voor de bouw van de domkerk doorkruist heeft, zoals Aart Mekking ons, in navolging van ir Th. Haakma Wagenaar, wil doen geloven[24]).

Stadionlaan 41 *M. W. J. de Bruijn*
3583 RB Utrecht

Noten

1. A. A. J. Mekking, ,,Pro turri Trajectensi'', in: *Annus quadriga mundi. Opstellen over middeleeuwse kunst opgedragen aan prof. dr Anna C. Esmeijer* (Zutphen 1989), 129-151, ald. 138-140.
2. N. B. Tenhaeff, *Diplomatische studiën over Utrechtsche oorkonden der Xe tot XIIe eeuw* (Utrecht 1913), 55-56.
3. S. Muller Fz. (uitg.), ,,Drie Utrechtsche kroniekjes vóór Beka's tijd'', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 11 (1888), 485-496, ald. 494.
4. *Maandblad Oud-Utrecht*, 55 (1982), 130-133.
5. Rijksarchief in Utrecht (RAU), Archief van het kapittel van Oudmunster 445-1.
6. RAU, Oudmunster 445-2.
7. RAU, Archief van het domkapittel 404.
8. Mekking, ,,Pro turri Trajectensi'', 138.
9. RAU, Archief van de bisschoppen 333a.
10. Ook W. H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht* (Maarssen 1981), 293, gaat impliciet uit van het domkapittel als initiatiefnemer tot de bouw. Onjuist is zijn opmerking dat in een oorkonde van 1320 (RAU, Oudmunster 445) sprake is van een scheidsrechterlijke beslissing over de grensscheiding van een huis van de dom en een claustraal huis van Oudmunster. RAU, Dom 559, waarnaar hij in nt. 26 verwijst, heeft betrekking op het consistorie van de domproost, dat gelegen was Achter de Dom. De oorkonden onder dat nummer dateren overigens pas van 25 januari 1340.
11. Aldus bv. *De Tielse kroniek*, ed. Jan Kuys e.a. (Amsterdam 1983), 102. Zie ook: E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, *De dom van Utrecht*, De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, II, De provincie Utrecht, 1ste stuk. De gemeente Utrecht, 2 ('s-Gravenhage 1965), 413, 457-458.
12. J. W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*, Werken Historisch Genootschap, 3de serie, nr. 66 (Utrecht 1937), nrs. 464 (1320 oktober 30), 472 (1321 april 24) en 475 (1321 juli 8).
13. Berkelbach, *Regesten oorkonden bisschoppen*, nr. 483 (1321 september 23).
14. Haslinghuis, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, II, De provincie Utrecht, 1ste stuk, De gemeente Utrecht, 1 ('s-Gravenhage 1956), 86; Haslinghuis en Peeters, *De dom van Utrecht*, 167; Mekking, ,,Pro turri Trajectensi'', 141.
15. Struick, ,,Ruimtelijke voorbereiding domtoren'', 131, afb., en 132. Deze auteur maakt hier ook nog onderscheid tussen een ,,Oude vergaderzaal van de bisschop'' en een ,,Sael, Bottelarij, spinde''. De oude zaal situeert hij in het zuidelijk deel van de oude toren en de zaal, botttelarij en spinde in het achterste deel van het tegenwoordige Servetstraat 7. Mekking, ,,Pro turri Trajectensi'', 140, afb. 6, en 141.
16. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht (OSU)*, II, uitg. K. Heeringa ('s-Gravenhage 1940), nr. 995. Overigens ook al in nr. 956 (1240 oktober 30). Dat het om hetzelfde perceel gaat blijkt uit een cartularium van Oudmunster, waarin de oorkonden met de hierna genoemde in samenhang opgenomen zijn (RAU, Oudmunster 935-1, fol. 1 en 2-2v).
17. *OSU*, II, nr. 973.
18. Dit volgt onder meer uit RAU, Oudmunster 471 (1303 juli 25). In een oorkonde van die datum kreeg de kanunnik van Oudmunster Peter van Dordrecht toestemming zijn huis bij de Sint-Michielskapel aan de noord- en de westzijde te omheinen met een houten schutting.
19. *OSU*, V, uitg. F. Ketner ('s-Gravenhage 1959), nr. 2894.
20. Haslinghuis, *De Nederlandse monumenten*, 86.
21. Mekking, ,,Pro turri Trajectensi'', 141.
22. Haslinghuis, *De Nederlandse monumenten*, 86.
23. Haslinghuis en Peeters, *De dom van Utrecht*, 167.
24. Mekking, ,,Pro turri Trajectensi'', 138; Th. Haakma Wagenaar, *Memorandum domtoren* (Utrecht 1975), 22; Vroom, *Financiering kathedraalbouw*, 239-241.

HET ALTAAR VOOR DE JEZUIETENSTATIE ST. CATHARIJNE

Henri Defoer, directeur van Rijksmuseum Het Catharijneconvent, publiceerde in een aflevering van jaargang 1980 van dit *Maandblad* een artikel over een geschilderd interieur van de Sint Catharijnekerk te Utrecht uit 1843 (zie afb. 1)[1]. De schilder, A. W. Nieuwenhuizen, gaf het interieur weer, gezien vanuit het zuid-westen. Geheel rechts op het doek is in beeld gebracht hoe in het zuidtransept de mis wordt opgedragen aan een altaar. Boven het altaarstuk met de Verrijzenis van Christus is een, waarschijnlijk in hout gesneden, reliëf weergegeven. De voorstelling van dit reliëf, de Verschijning van Maria aan Ignatius van Loyola (zie afb. 2)[2], de stichter van de orde der Jezuïeten, zou men, zoals Defoer in zijn artikel opmerkt, eerder in een Jezuïetenkerk verwachten. Terecht stelt hij dat men moet bedenken dat er, voordat de St. Catharinakerk in 1840 als statiekerk aan de Rooms Katholieke Gemeente werd overgedragen, gekerkt werd in de statie in het Catharijnesteegje, een schuilkerk die tot 1767 aan de Jezuïeten behoorde.

De voorstelling van de verschijning van Maria aan Ignatius zoals we die waarnemen op het door Nieuwenhuizen geschilderde altaar, treffen we ook aan op een getekend altaarontwerp van Henricus Franciscus Verbrugghen (Antwerpen 1654-1724 Antwerpen) uit 1701 (zie afb. 3)[3]. Het altaarontwerp van deze Zuidnederlandse beeldhouwer, bouwmeester en ornamentist, is, te zamen met een ontwerptekening van het reliëf zelf (zie afb. 4), tot 10 juni 1991 te zien op de tentoonstelling ,,Jezuïeten in Nederland'' in Rijksmuseum Het Catharijneconvent. Op deze tentoonstelling hebben de tekeningen een plaats gekregen bij de afdeling schuilkerken der Jezuïeten en illustreren aldaar de Utrechtse situatie.

Het ontstaan van schuilkerken in de Noordelijke Nederlanden was het gevolg van het verbod van overheidswege om Rooms Katholieke erediensten te houden. In Utrecht kondigde de magistraat hiertoe op 18 juni 1580 een ordonnantie af ,,tegens de exercitie

Gezicht in de St. Catharinakerk vanuit het zuid-westen, A.W. Nieuwenhuizen, 1843, Olieverf op doek, 51,5 x 43 cm, Particuliere verzameling (foto: Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht).

Gezicht in de St. Catharinakerk vanuit het zuid-westen, A.W. Nieuwenhuizen, detail (foto: Rijksmuseum Het Catharijneconvent).

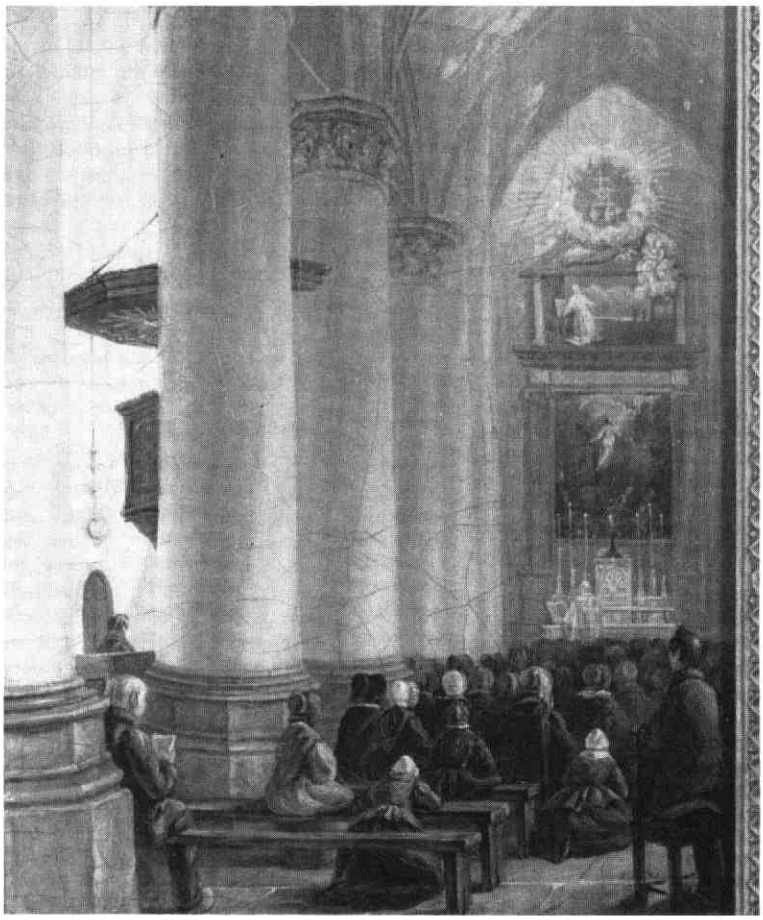

van de Roomsche Religie en het dragen van geestelijke klederen''[5]). De periode direct voorafgaand aan en volgend op dit verbod was van cruciaal belang voor de kerkelijke gezindte van de bevolking. Utrecht, dat gedurende de 17de eeuw een populatie van bij benadering 25.000 inwoners heeft gehad, telde in 1602 12.000 à 14.000 katholieken. In 1622 was het aantal communicanten geslonken tot 8.000[6]). Een afname die men kennelijk niet vermocht te keren[7]), wat niet vreemd is gezien het geringe aantal priesters dat werkzaam was in de Noordelijke Nederlanden gedurende deze periode. Rond de eeuwwisseling bijvoorbeeld waren slechts 70 priesters beschikbaar ter bediening van 1300 parochies[8]) of staties.

In het keren van het tij ten goede van de katholieke gezindte, heeft de Sociëteit van Jezus van aanvang aan een actieve rol gespeeld. Na de dood in 1580 van de eerste en laatste aartsbisschop na de reformatie, Schenk van Toutenburg, werden de Noordelijke Nederlanden door de Jezuïeten als missiegebied beschouwd. Het verzoek dat twee seculiere priesters op 20 juni 1592 aan de paus en de Vlaamse provinciaal richtten om bijstand, werd gehonoreerd met de aanstelling van vier missionarissen. Eén van hen, Willem de Leeuw, verbleef van 1592 tot zijn dood in 1612 in Utrecht en was daarmee waarschijnlijk één van de eerste missionarissen in die stad.

In de eerste decennia van de missie hadden de missionarissen geen vaste woning en kan men dan ook niet van standplaatsen spreken. Zij wisselden voortdurend van verblijf en kerkten bij particulieren die hen welgezind waren. Met de opbouw en organisatie van een statie[9]) konden de missionarissen aanvangen wanneer zij voldoende werden geruggesteund door een groep trouwe aanhangers. Een logisch vervolg hierop was het inrichten van een schuilkerk met bijbehorende pastorie.

In Utrecht stichtten en bedienden de Jezuïeten twee staties die op een steenworp afstand van elkaar lagen. De schuilkerk gewijd aan Martinus was gevestigd in de Heerestraat en werd van 1623 tot 1765 door de Jezuïeten beheerd. De andere statie, het zogenaamde Catharijnesteegkerkje, werd waarschijnlijk in het tweede decennium van de 17de eeuw gesticht en bevond zich op het terrein dat begrensd werd door de Nieuwegracht, het Catharijnesteegje en de Lange Nieuwstraat. In een document dat te dateren is in 1664/65 en dat een opsomming geeft van in Utrecht werkende ,,Mispriesters'', wordt de locatie

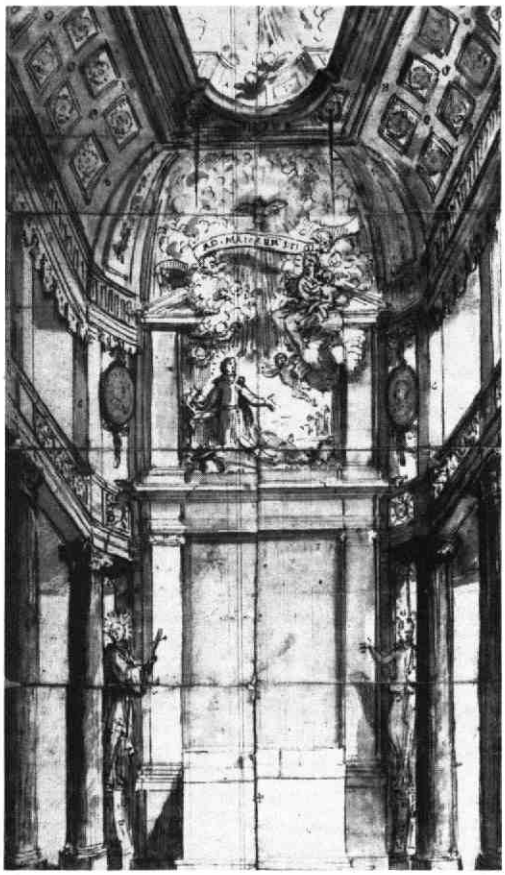

Ontwerp van een altaar voor een Jezuïetenstatie te Utrecht, Henricus Franciscus Verbrugghen, 1701, pen in bruin en aquarel op papier, 38,5 x 22 cm, Stedelijk Prentankabinet, Antwerpen (foto: Stedelijk Prentenkabinet, Antwerpen).

als volgt omschreven: ,,P. van Dillen, Jezuit, woont op de Nieuwe Graft, naest Jofr. Dierout, die oock meestresse van 't paepsche huys veynst te wezen; de kerck komt uyt aen de Nieuwe Graft, op 2 punten in 't Catharijne steechjen en in de Nieustraat''[10]). In hetzelfde document wordt ook een zekere pater Godefridus genoemd ,,die soude dienst doen in de nieuwe kerck achter Jor. Dierout, daerbij een goet getal kloppen wonen''[11]). Mogelijk moeten we uit deze laatste zinsnede opmaken dat het schuilkerkje op het terrein met de begrenzingen zoals boven omschreven, op een gegeven moment een nieuwe behuizing heeft gekregen. Op de precieze locatie van de schuilkerk krijgt men pas zicht door middel van koopakten uit het einde van de 18de en de eerste helft van de 19de eeuw. Voor de goede orde moet wel vermeld worden dat de statie reeds in 1767 niet meer door Jezuïeten werd bediend.

Aanleiding voor het verdwijnen van de Jezuïeten uit het Utrechtse stadsbeeld, is een verordening die de Utrechtse vroedschap op 15 october 1764 uitvaardigde. De strekking van deze verordening was, dat er binnen de muren van de stad slechts priesters werkzaam mochten zijn met toestemming van de vroedschap. Hiervoor kwamen alleen seculieren (wereldgeestelijken) in aanmerking die waren geboren op Staats grondgebied en die bereid waren een verklaring omtrent de pauselijke macht te tekenen, gelijk aan die, welke in Holland bij plakkaat van 21 september 1730 was voorgeschreven. Het was de opzet om de regulieren (ordegeestelijken) in de stad te doen uitsterven door bij overlijden hun plaats aan seculieren te vergeven. De laatste pastoor van de Catharijnesteegkerk, Frederik de Smet, overleed in 1767. Uit een ,,Memorie van Goud, Silver, Juwelen en verdere kerkciraden, als bevonden zijn in de Bidplaatse der Roomsch-Catholijke Gemeente binnen de Cathrijnesteeg, . . .'' van 12 maart 1768 blijkt, dat de assistent van De Smet, pater Petrus Baetens, ,,op ordere van de Ed. achtb. Heeren Borgemeesteren deeser Stad, op den 15 Febr. deeses Jaar 1768 was hier vertrokken''[12]). Na enige jaren te hebben leeggestaan werd de statie vanaf 7 juli 1774 tot 6 mei 1842 bemand door seculiere geestelijken. Na die tijd werd de schuilkerk verlaten voor de St. Catharinakerk. De Jezuïeten die uit de stad waren verjaagd bleven, waarschijnlijk tot de opheffing van de orde in 1773 door paus Clemens XIV, de hoop koesteren dat zij eens naar hun eigendommen, de schuilkerk met aangehorigheden en inventaris, terug konden keren. Echter de overname van de statie door seculiere geestelijken hield in dat goed en have aan laatstgenoemden werden toegewezen. Men kan er dus van uitgaan dat de overgang van reguliere naar seculiere bediening geen consequenties heeft gehad voor de aanwezige kerkinventaris.

Terugkomende op de koopakten en daarmee op de precieze locatie van de schuilkerk, is er het volgende te melden. Op de openbare veiling van 9 januari 1790 werd het perceel Nieuwegracht 47 verkocht. Volgens de koopakte belendde het perceel zuidelijk, dat wil zeggen aan de zijde van het pand Nieuwegracht 49, de Rooms Katholieke kerk[13]). Op 1 november 1823 werd perceel nummer 47 gekocht door Joannes Gerardus Dadelbeek, pastoor van de Catharijnesteegkerk[14]). Het pand figureerde ten derde male op een verkoping op 25 september 1841. Dit maal tezamen met twee andere percelen, te weten Nieuwegracht 49 en Catharijnesteeg 3/3 bis. Deze drie panden werden op de markt gebracht door de pastoor en de kerkmeesters van de Rooms Katholieke gemeente vergaderende in de kerk van de Catharijnesteeg. Volgens de opgestelde akte waren de panden meer dan vijftig achtereenvolgende jaren in bezit en beheer geweest van de Rooms Katholieke gemeente, zonder dat de titel of overschrijving van eigendom vereist was geweest.
Het pand Nieuwegracht 49 en het pand Catharijnesteeg 3/3 bis werden in de akte respectievelijk omschreven als:

1. Een kerkgebouw, vanouds genaamd de kerk in de

Ontwerp voor een altaardecoratie voorstellende: de Verschijning van Maria aan Ignatius van Loyola, Henricus Franciscus Verbrugghen, 1701, pen over potlood op papier, 20 x 15,5 cm, Stedelijk Prentenkabinet, Antwerpen (foto: Stedelijk Prentenkabinet, Antwerpen).

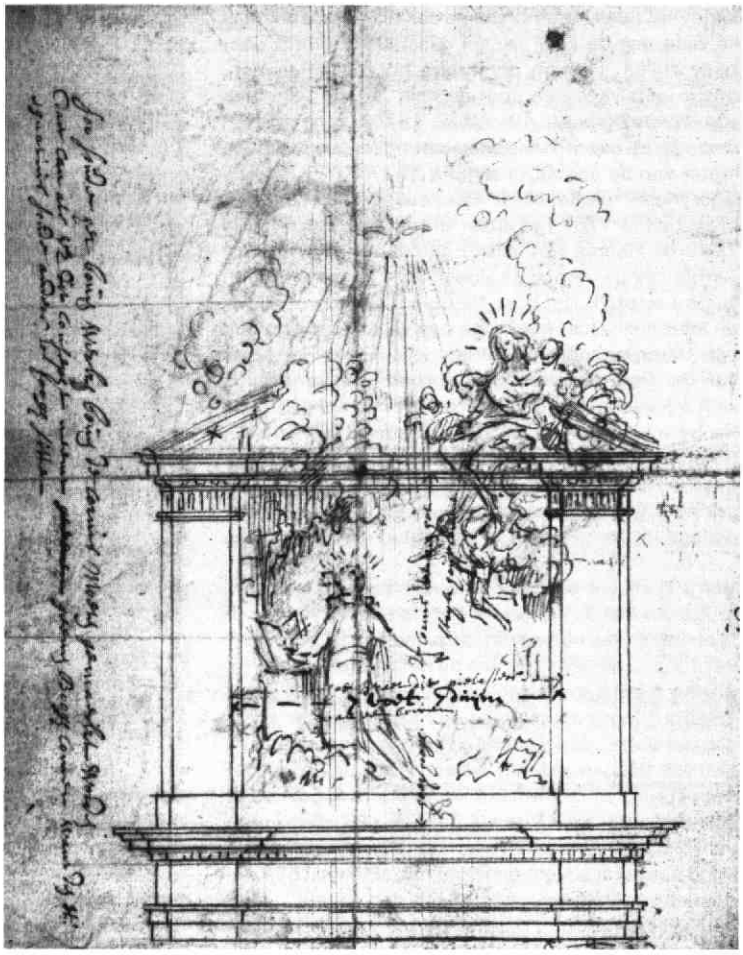

Catharijnesteeg, (waarbij) pastoriehuisinge en tuin, . . . ook een uitgang hebbende in de Catharijne-steeg door de gang- of poortweg langs de woning onder nummer twee nagemeld.

2. Een kamer of woning, zijnde de kosterswoning van het voorgaande perceel, . . . aan de noordzijde van de Catharijnesteeg . . .[15]).

Een gesprek dat Albert van Rooijen in 1915 had met de toen 94-jarige hovenier Jan Verheul brengt nog enig licht in de zaak[16]). Verheul ging in zijn jeugd in het Catharijnesteegkerkje ter catechismus en werd daar in het voorjaar van 1833 aangenomen. Uit de weergave van het gesprek blijkt, dat de kerk vanaf de Nieuwegracht via een brede, hoekige voorgang van nummer 49 te bereiken was. Een schets van de toegang tot deze voorgang, twee jaar na de koppelverkoop van de drie panden in 1841 en zoals de inscriptie op de schets aangeeft vlak vóór de verbouwing van 1843, is hierbij afgebeeld (zie afb. 5). Dat het afgebeelde huis het pand Nieuwegracht 49 is, valt af te leiden uit het feit dat de heer Alewijn en de heer J. Nijland als eigenaar worden aangeduid respectievelijk in het jaar 1843 en 1881[17]). Volgens hovenier Verheul kwam men aan het eind van de voorgang in een soort voorportaal, van waaruit men rechtdoorgaande direct in de kerk terecht kwam. Ging men echter links dan kon men via een trap de bovengalerij bereiken die zich boven de zijbeuk bevond. Deze beuk bereikte men door vanuit het voorportaal direct rechts te gaan. In de westelijke gevel, liggend tegenover de ingang, waren volgens de hovenier hoog in het muurwerk een paar grote kerkramen aangebracht.

Brengt men vandaag de dag een bezoek aan Nieuwegracht 49, dan treft men aan het einde van de brede gang, in het achterhuis, op de begane grond en de eerste verdieping, de zalen aan van danscentrum De Rijk. Ondanks de aan- en verbouw aan het pand, zijn de elementen zoals ze door Jan Verheul werden geschetst, nog enigszins herkenbaar. Denkt men de aanbouw van de begane grond en de verdiepingsvloer weg, dan houdt men een ongelede ruimte over die twee verdiepingen beslaat. Bij de toegang tot de benedenzaal bevindt zich een trap die naar de eerste verdieping leidt waar vanouds de zijbeukgalerij te vinden was. De zijbeuk en de steunende elementen van de galerij zijn op de begane grond herkenbaar aan een

ongeveer twee meter brede strook die aan de oostelijke zijde van de zaal visueel gescheiden wordt door twee zuilen. De van oorsprong houten kolommen, drie in getal, werden door de heer Nijland, eigenaar van Nieuwegracht 49 vanaf 1870, aangetroffen staande in noord-zuidelijke richting ongeveer twee meter van de oostelijke zijmuur af.
Voor deze ruimte heeft Henricus Franciscus Verbrugghen in 1701 het altaar ontworpen dat, toen in 1842 de Rooms Katholieke gemeente naar de Sint Catharinakerk verhuisde aldaar werd opgesteld in het zuidtransept[18]). Het door Nieuwenhuizen geschilderde interieur is niet het enige bewijs dat het ontwerp van Verbrugghen werd uitgevoerd. Op de keerzijde van de grote ontwerptekening geeft de kunstenaar zelf, via een inscriptie onomwonden te kennen: ,,Dit hebbe ick gemaeckt in myn Broeders kerk tot Uytrecht in het jaer 1701''. De broer waar Henricus op doelt is Hubertus Verbrugghen. Deze was zes jaar als Jezuïet-missionaris werkzaam in de Noordelijke Nederlanden. Hij overleed in Utrecht in 1702[19]).

Vergelijken we de grote ontwerptekening van Verbrugghen met de hierboven geschetste ruimte van de schuilkerk, dan valt op dat, afgaande op de schriftelijke bronnen, slechts één van de door Verbrugghen geplande zijbeuken en zijbeukgalerijen is gerealiseerd. Tevens dringt zich de vraag op naar de exacte locatie van het altaar. Jan Verheul gaf in zijn gesprek met Albert van Rooijen aan dat, wanneer men de kerk vanuit het voorportaal betrad, het altaar stond opgesteld tegen de linker- ofwel de zuidmuur[20]). Dat deze muur van oudsher de plaats was waar zich een altaar bevond, laat zich bevestigen door een akte uit 1664 met de naam: ,,Van een raam boven den autaar''. Deze akte was in 1915 in bezit bij de toenmalige eigenaar van het perceel Nieuwegracht 51[21]). Op 22 juli 1664 verklaart Joan van Blockland, overste van de missie S.J., ten overstaan van Joffr. Agatha Dierouts dat de muur waar het altaar tegenaan staat gemeen is; in het bovenste deel van de muur is ,,bij gedooge'' een raam aangebracht, zonder afbreuk te doen aan de gemeenschappelijkheid van de muur. Dit raam, of althans een spoor daarvan in de vorm van een brede boogvormige toog, werd door Van Rooijen op de bovenverdieping van het achterhuis van perceel Nieuwegracht 51 aangetroffen[22]). Mogelijk werd het raam dichtgemetseld toen in 1701 het nieuwe altaar van Verbrugghen werd geplaatst.
De ruimte die de kunstenaar bemeten kreeg voor het altaar was, afgaande op de huidige situatie, ongeveer zeven meter. Wat betreft de maten die het altaar heeft gehad, is ons alleen de breedte van het reliëf overgeleverd. Op de ontwerptekening hiervan heeft Verbrugghen een breedtemaat aangegeven van 7 voet 7 duim. Dit is bij benadering twee meter[23]). De overige inscripties op de tekening duiden aan op welke wijze de kroonlijst door de Mariavoorstelling moet worden doorbroken, en wat de optische verhouding dient te worden ten opzichte van de voorstelling van Ignatius. Het veld dat op de grote ontwerptekening open werd gelaten, bevatte waarschijnlijk het schil-

De eerste Jezuïetenstatie (Catharijnesteeg). Gezicht op de voorgevel der kerk aan de Nieuwegracht vóór de verbouwing van 1843, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Topografische Atlas Kb. 3.1. (foto: Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht).

derij met de Verrijzenis van Christus dat als altaarstuk op het interieur van Nieuwenhuizen te zien is. In de hierboven reeds vermelde ,,Memorie van Goud, Silver, Juwelen en verdere kerkciraden . . .'' uit 1768 wordt namelijk een altaarstuk met de Verrijzenis van Christus genoemd[24]).

Gemaakt voor de Jezuïetenstatie, sloot de iconografie van het altaar van Verbrugghen aan bij wat bij deze orde gangbaar was. Behalve een episode uit het leven van de stichter van de orde, uitgebeeld op het reliëf, prijkte direct onder de Heilige Geest in de vorm van de duif, het devies van Ignatius ,,Ad Maiorem Dei Gloriam''. Aan weerszijden van het altaar zijn beelden weergegeven van de ordeheiligen Franciscus Xaverius (links) en Franciscus Borgias (rechts), en medaillons met Aloysius en Stanislaus Kostka flankeren het reliëf. Deze iconografie vond men kennelijk minder goed van toepassing op de nieuwe locatie van 1842. Slechts de Verschijning van Maria aan Ignatius is behouden gebleven. Het devies van Ignatius is weggehaald en vervangen door een bekroning die volgens Defoer verband houdt met de Broederschap van het Allerheiligste Hart van Maria ter Bekering van de Zondaren (39).
In een volgend artikel ben ik voornemens dieper in te gaan op de iconografie van het altaar en van het hiermee in verband staande en in de 18de eeuw in de statie aanwezige liturgische gerei.

Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht. *Onno Helleman*

Noten:

1. H.L.M. Defoer, Een geschilderd interieur van de Sint Catharinakerk te Utrecht uit 1843, Maandblad Oud-Utrecht 53 (1980), pp. 37-39
2. L. Réau, Iconographie de l'art chrétien, I-III, Paris 1955-1959, III-2, p. 675. De heilige Maagd verscheen aan Ignatius van Loyola in de grot van Manresa alwaar zij hem de ,,Geestelijke Oefeningen'' dicteerde.
3. De heer Casper Staal van Rijksmuseum Het Catharijneconvent werd door de kunsthistorica Iris Kockelbergh middels een brief dd. 14 maart 1987 op deze tekening opmerkzaam gemaakt. De tekening bevindt zich in de collectie van het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen (inv.nr. 2.100)
4. Met dank aan de heer Carl Depauw, wetenschappelijk assistent bij het Stedelijk Prentenkabinet, Antwerpen. De tekeningbevindt zich in de collectie van bovenvermeld instituut (inv.nr. 2.101).
5. Zie voor de geschiedenis van de katholieken in Utrecht: N. Boukema, De Katholieken in Utrecht 1580-1672, Maandblad Oud-Utrecht 56 (1983), pp. 177-180; citaat: p. 177
6. N. Boukema, o.c., p. 179
7. Dit aantal schijnt zich na 1622 min of meer te stabiliseren.
8. P. Begheyn S.J., Geschiedenis van de jezuïeten in Nederland, in: Tentoonstellingscatalogus ,,Jezuïeten in Nederland'', Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht 1991, pp. 6-18, m.n. p.7
9. Een statie is een werkgebied van een priester voor de parochie-indeling van 1856.
10. J.H. Hofman, Allerlei, betreffende de stad Utrecht, Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht V (1878), pp. 180-234; nr. d.9
11. J.H. Hofman, o.c., nr. d.19
12. P. Polman, Katholiek Nederland in de achtiende eeuw, deel II: De Hollandse zending 1727-1795, Hilversum 1968, pp. 326-327
13. A. van Rooijen, Nog iets over het Catharijnesteegkerkje, Utrechtsch Jaarboekje 75 (1916), p. LXIV
14. A. van Rooijen, o.c., p. LXIV
15. A. van Rooijen, o.c., p. LXVI-LXVIII
16. A. van Rooijen, o.c., p. LXXVIII, nt. 2
17. De heer Nijland kocht het pand Nieuwegracht 49 (alsmede de woning Catharijnesteeg 3/3 bis) op 15 januari 1870 van de heer Alewijn die er vanaf 1841 woonde, samen met zijn dienstmaagd Julia: A. van Rooijen, o.c., p. LXVIII, LXXVIII, nt. 2
18. Het eerste artikel van de verkoopacte uit 1841 bepaalde dat de drie betreffende percelen werden verkocht ,,zonder iets daarvan aard- of nagelvast uit te zonderen dan hetgeen in het kerkgebouw voor de godsdienstoefening gebezigd werd, als het orgel, het altaar met aanbehoren, de preekstoel, het marmeren wijwatervat etc.''. Zie A. van Rooijen, o.c., p. LXVIII
19. C.H. van Herck, Hendrik Frans Verbrugghen. Antwerpsch beeldhouwer 1654-1724, Jaarboek van Antwerpen's Oudheidkundige Kring 16 (1940), nr. 82
20. A. van Rooijen, o.c., p. LXXVIII, nt. 2
21. A. van Rooijen, o.c.. p. LXXVII. Zie voor de redenering dat het perceel Nieuwegracht 51 deel heeft uitgemaakt van het schuilkerkcomplex: A.F.E. Kipp, Archeologisch en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1984, Maandblad Oud-Utrecht 58 (1985), pp. 133-137
22. A. van Rooijen, o.c., p. LXXIV, nt. 1
23. De Utrechtse voet was circa 26,8 cm, en er gingen 10 Utrechtse duimen in een voet. Zie: E.J. Haslinghuis, Bouwkundige termen, Utrecht/Antwerpen 1986, passim
24. Behalve van het altaarstuk met de Verrijzenis wordt in de ,,Memorie . . .'' nog melding gemaakt van twee altaarstukken, voorstellende de Geboorte van Christus en Christus aan het kruis. Zie: P. Polman, o.c., p. 327. Mogelijk waren ook dezealtaarstukken voor het altaar van Verbrugghen bedoeld en werden de drie genoemde schilderijen naar gelang de tijd van het jaar geplaatst.
25. H.L.M. Defoer, o.c., p. 39

Stadswandeling langs Utrechtse gevelstenen

Zaterdag 22 juni a.s., zal onder leiding van drs. J. W. C. van Schaik een stadswandeling plaatsvinden langs gevelstenen in de Utrechtse binnenstad.
Drs. J. W. C. van Schaik studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij is auteur van de publikatie ,,Nicolaas van der Monde en de Utrechtse gevelstenen'', die hij vorig jaar in eigen beheer uitgaf. Daarin beschrijft hij oude gevelstenen en maakt een vergelijking met de tekeningen die Nicolaas van der Monde ongeveer 150 jaar geleden maakte.
Onderzoek werd verricht naar de herkomst en de betekenis ervan.
Aan de wandeling, die circa anderhalf uur zal duren, zijn geen kosten verbonden. Om 10.00 uur wordt van start gegaan op de Pausdam. Indien de belangstelling erg groot is, zal er 's middags een extra wandeling plaatsvinden.
U kunt zich op twee manieren opgeven:

- Door middel van een opgave-formulier bij de lezingenavonden van Oud-Utrecht.
- Door een briefje met opgave van het aantal personen en voorzien van uw naam, adres en telefoonnummer te zenden aan:
  Mw. H. P. I. M. Vries
  Voorstraat 87bis
  3512 AL Utrecht

BERICHTEN

Tentoonstelling over de Willem Arntsz Stichting

Onlangs heeft de Gemeentelijke Archiefdienst met financiële steun van de Willem Arntsz Stichting de inventarisatie van het archief van deze instelling afgerond. Het archief beslaat de periode 1840-1920 en heeft een omvang van 55 m¹. Het bestaat uit ruim 1300 inventarisnummers. De kern ervan wordt gevormd door de volledig bewaard gebleven serie patiëntendossiers. Deze dossiers zijn onder bepaalde voorwaarden in de studiezaal van de Gemeentelijke Archiefdienst voor onderzoek ter inzage.

Ter gelegenheid van het verschijnen van de inventaris heeft de Gemeentelijke Archiefdienst een kleine expositie ingericht. Aan de hand van originele documenten uit het archief, afbeeldingen uit de Topografisch-Historische Atlas en enkele voorwerpen uit het Willem Arntsz Huis wordt een aantal aspecten van de geschiedenis van dit op één na oudste krankzinnigengesticht van ons land in beeld gebracht.
Enkele voorbeelden: de ,,Stichtingsakte'' van het Dolhuis, een naamlijst en het wapenboek van de regenten, stukken over de ,,Dolhuiskermis'', een portret en een rapport van prof. dr. Schroeder van der Kolk, gezichten in en op het gesticht aan de Agnietenstraat (o.a. een tekening door L. P. Serrurier uit ca. 1730 en een door een patiënt vervaardigde aquarel van de binnenplaats voor mannen uit 1850). Er worden verschillende stukken getoond, waaruit de ontwikkeling blijkt in de visie op de zorg voor de patiënten. Ook zijn er verscheidene foto's en tekeningen van de Willem Arntsz Hoeve.
De tentoonstelling is te bezoeken tot en met zaterdag 22 juni 1991.
De openingstijden zijn:
maandag: 13.30-16.30 uur
dinsdag tot en met vrijdag: 9.00-16.30 uur
zaterdag: 9.00-12.00 uur.
De toegang is gratis.

,,Utrecht uitgelicht''

,,Een lange en eindelooze stoet Utrechtenaren schuifelde de Kloostergang binnen. Politie regelde hier den toeloop practisch en afdoende. (. . .) Stil en schier geheimzinnig brandde het licht in de gangen, teere kleuren op toog en muur tooverend (. . .)''.
Dit verslag van de in Utrecht gehouden ,,feest- en lichtweek'' stond in het Utrechtsch Nieuwsblad van 11 september 1930. Het was één jaar na de viering van het vijftig-jarig bestaan van de gloeilamp. Ter gelegenheid van de herdenking van dit feit was Philips in 1929 gestart met het organiseren van een aantal lichtwerken in tal van steden. En zo werd ook Utrecht, in 1930, ,,in het licht gezet''.

Het Utrechts Nieuwsblad deed verslag van de opening.

,,De Burgemeester, dr. J. P. Fockema Andreae, omringd zijn door wethouders en raadsleden, opende het stadsfeest met een lofrede waar de burgers zeer van onder de indruk waren''. De burgemeester sprak o.a. de volgende woorden: ,,Duizenden, wier verbeeldingskracht langzamerhand in niet geringe mate geprikkeld is en die in de laatste dagen door de zichtbare toebereidselen in straten en op daken in spanning zijn gebracht, wachten met ongeduld op het ogenblik, waarop van het stadhuis de victorie van het feeërieke kunstlicht zal beginnen''.

Aan de lichtweek was ook een fotowedstrijd verbonden, georganiseerd door de vereniging Oud-Utrecht en de Vereniging voor Vreemdelingenverkeer. De voor deze wedstrijd ingezonden foto's bevinden zich, in origineel, in de Topografisch-Historische Atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht.
En deze foto's zijn nu te zien in een tentoonstelling in de Crediet en Effectenbank, die is ingericht door de Gemeentelijke Archiefdienst en de Gemeentelijke Fotodienst, in samenwerking met het Gemeentelijk Energie Bedrijf en het Universiteitsmuseum.

Ter illustratie zijn er ook nog elektrische voorwerpen uit het begin van deze eeuw te zien. Deze voorwerpen zijn in bruikleen gegeven door het G.E.B. en het Universiteitsmuseum.
De tentoonstelling is tot en met vrijdag 7 juni 1991 tijdens de normale kantooruren te bezoeken in de Crediet en Effectenbank, Kromme Nieuwegracht 4-6, Utrecht. De toegang is gratis.
Een hedendaagse kijk op de stad Utrecht in het licht wordt door het Centraal Museum verzorgd met de tentoonstelling ,,NACHT REGELS'' (27 april-15 oktober 1991).

BOEKENSCHOUW

Bettina van Santen, Architectuur en stedebouw in de gemeente Utrecht 1850-1940. Zwolle, Waanders/Zeist, Rijksd. v. d. Monumentenzorg, 1990. 180 blz. met vele foto's ISBN 90 6630 246 1. Prijs f 30,–.

Het op initiatief van het ministerie van WVC gestarte Monumenten Inventarisatie Project (MIP) gaat in de loop van de jaren 1987-1992 in heel het land straat na straat en plaats na plaats de waardevolle monumenten uit de periode 1850-1940 opsporen en beschrijven. Een heel nieuw gebied voor monumentenbeschrijvers.
De resultaten van deze onderneming zullen in een 16-delige serie worden gepubliceerd. Met dit boek bijt Utrecht het spits af en ik wed dat heel wat stadgenoten ervan zullen smullen. Het onderzoek in de stad werd verricht door E. C. (Bettina) van Santen en J. A. van der Hoeve onder het toeziend oog van E. M. Kylstra van de *afdeling Monumenten* en van het *Maandblad Oud-Utrecht*.

Door een gelukkige inconsequentie houdt het boek zich niet aan de tijdsgrenzen die op omslag en titelblad zijn afgedrukt. Zo opent het met een overzicht van de ruimtelijke ontwikkeling van de stad vanaf de Romeinse tijd tot aan de plannen *anno hodie* met betrekking tot Papendorp en Galecop. Ook wordt o.m. uitvoerig verteld over Kanaleneiland, Overvecht en Lunetten, waarmee de grens van 1940 ruimschoots wordt overschreden. De eigenlijke inventarisatie omvat alleen gebouwen en straatmeubilair uit de aangegeven periode van negentig jaar. Veel ervan heb je als Utrechter duizend keer gezien en zie je dus niet meer. Nu ze hier als ,,gebied met bijzondere waarde'' worden opgevoerd, word je gedwongen nog eens opnieuw, en deze keer aandachtiger, te kijken. Dat werkt verfrissend en inspirerend.

Handig is het alfabetisch stratenregister achterin en de lijstjes met geografische, stijl- en bouwkundige termen. Die maken het ook voor leken meer toegankelijk. Behalve architectonische informatie geven de foto's soms ook een instapje voor de sociale geschiedenis. De ene auto in de Mendelssohnstraat in de jaren dertig; ze staan er nu huis aan huis, net als in de Zeven Steegjes want het automobiel is allang geen luxe meer.
De ,,slagersjongen'' die, rond 1940, de foto's bekijkt die bij de City-bioscoop zijn opgehangen, de graffiti op het transformatorhuisje aan de Heycopstraat. Het viel mij op dat elke bronvermelding m.b.t. de foto's ontbreekt. Onderzoek leerde al snel dat ze allemaal komen van de Gemeentelijke Fotodienst en de Topografisch-Historische Atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst. De bijschriften bij die foto's zijn informatief en terzake, precies wat je erbij verwacht.

v. S.

K & W herbouwd voor de kunsten. Utrecht, Hogeschool voor de Kunsten, Faculteit Muziek, 1991. 48 blz. met illustr. in zwart-wit en kleur. Prijs f 29,50.

Toen ik bij Cees de Graaff, de samensteller van dit boekje, om een recensie-exemplaar voor het *Maandblad* vroeg, antwoordde hij dat dat moeilijk zou gaan aangezien het in eerste instantie ,,voor de sponsors'' bedoeld was. Nu het langs een andere weg toch de redactie bereikt heeft, kan een recensent alleen maar beamen dat het een typisch werkje is voor geldschieters met weinig tijd. Dat wil zeggen: een beknopte tekst, veel plaatjes en een glossy uitvoering. Alles glimt en glanst dat het een aard heeft.
E. Kylstra en Huib de Groot schrijven een korte geschiedenis van de plek en de opgravingen in het romaanse en het gotische koor van de Mariakerk, uitvoeriger te vinden in de *Arch. en Bouwhist. Kroniek* 1989, p. 54-59. Hilde de Haan en Ids Haagsma schreven het hoofdstuk ,,Een brand voor een muziekzaal'', behelzende de overdracht van het vergane gloriegebouw van K & W aan het conservatorium en de *in de brand - uit de brand* geschiedenis sinds 12 maart 1988. Carel Blotkamp besluit het tekstgedeelte met een beschouwing over de kleurpanelen van Peter Struycken in het vernieuwde gebouw. Die in de grote zaal ,,maken de hoge ruimte tot een eigentijdse equivalent van een gotische kathedraal met gekleurde ramen''.

Een vijftal los bijgevoegde op doorzichtig plastic aangebrachte plattegronden van het terrein Mariakerk/K & W geven een historisch over- en inzicht vanaf de twaalfde eeuw tot anno nu.
De kleurenfoto's van Wim Ruigrok maken van deze gelegenheidsuitgave een feestuitgave.

v.S.

Bouwen, verbouwen

vtos

Utrecht

030-627872

Onderhoud:
24 uur per dag

EEN OPBOUWEND IDEE

Van Blaricum en Vis vertelt u meer over een Perzisch tapijt dan de prijs alleen

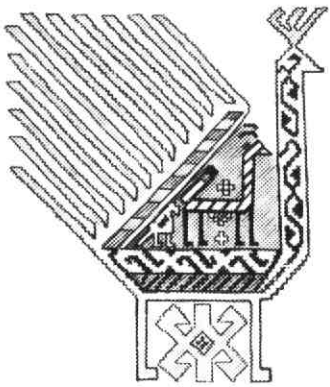

Over Perzische tapijten zijn duizend-en-één verhalen te vertellen. Van Blaricum en Vis kent als geen ander de diepere betekenissen die in een kwaliteitstapijt zijn verweven. Die bijzondere kennis gebruiken wij om de waarde van een tapijt te beoordelen. Door de jaren heen hebben wij een befaamde kollektie opgebouwd die met zorg in stand wordt gehouden.

* tevens inkoop van oude Perzische tapijten.

VAN BLARICUM EN VIS
PERZISCHE TAPIJTEN

's-Gravelandseweg 35, Hilversum
Telefoon 035-218434
(hoek Alb. Perkstraat)

maandblad oud-utrecht

64e jaargang nr. 5 - mei 1991

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:
A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht

Penningmeester:
J. W. Lemaier, Postbus 85073
3508 AB Utrecht

Contributie: *f* 47,-
C.J.P.-houders: *f* 30,-; 65+ *f* 41,-.

Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw
Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssenbroek,
tel. 03465-6 29 30,
contributie-rekening nummer 575520.

Alle overige betalingen uitsluitend de postrekening **56066** ten name van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht.

Excursiecommissie:
Fred Vogelzang, Hunzestraat 56, 3522 EB Utrecht, tel. (030) 87 01 10

Redactie:
J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0923-5116

DE MAJESTAS DOMINI VAN DE ST. PIETERSKERK TE UTRECHT

Op de halve koepel van de absis van de romaanse kapel van de St. Pieterskerk te Utrecht bevindt zich een schildering waarvan de betekenis tot nu toe niet geheel duidelijk is geweest. Het volgende artikel is een poging om aan de hand van de ontwikkeling in het uitbeelden van een bepaald thema - in dit geval het thema de ,,Majestas Domini'' (de tronende Christus) - deze voorstelling te determineren. Mijn conclusies heb ik gebaseerd op een combinatie van deze gegevens en de uitkomsten van het bouwhistorisch onderzoek dat indertijd door prof. dr ir C. L. Temminck Groll is verricht. Bovendien heeft de Duitse restaurateur van de schildering - de heer G. Goege uit Soest - mij zijn rapport ter beschikking gesteld (afb. 1).

In 1968 trof de heer Goege de reeds vrijgelegde schildering in deplorabele toestand aan. Het oppervlak was vooral aan de noordkant dicht bedekt met witte schimmelplekken en zoutafzettingen, terwijl over de middenpartij en de zuidelijke helft een wit waas lag, die vermoedelijk was veroorzaakt door afgenomen kalkoverschilderingen. Rechts en links aan de onderkant van het gewelf waren gaten, waarin zich nog vergane resten van balken bevonden. Deze hadden waarschijnlijk als dragers van een houten vloer gefungeerd. Boven de vensterboog bevond zich een tapstoelopende beschadiging van de muur die zich verder als een breuk door de middenpartij voortzette en tot aan de bovenkant van het gewelf liep. Overal was het oppervlak van de schildering beschadigd; er was een groot gat van ± 20 × 40 cm in het gezicht van de noordelijke bijfiguur, waarschijnlijk om een afvoerpijp door te laten. (Onder de schildering bevond zich namelijk de badkamer van de koster!)

Als ondergrond voor de schildering diende een 10 tot 20 cm dikke pleisterlaag van rivierzand gemengd met (schelp?) kalk die op het tufstenen muurwerk was aangebracht. Hierop kwam een tweede laag van een 0,5 tot 2 cm dikke kalkbrij vermengd met fijn zand. Dit oppervlak heeft een grove, overwegend vertikale borstelstructuur. De compositie van de schildering is gedeeltelijk met hulplijnen in de pleisterlaag geritst. De middellijn van het gewelf bij voorbeeld is nog zichtbaar evenals drie evenwijdig lopende lijnen op ongeveer 14 cm afstand van elkaar. Deze waren voor een grote mandorla gedacht. Direct op de pleisterlaag zijn geen sporen van verf waargenomen. De oudste resten schildering bevinden zich op de laag van kalkbrij, waarbij naast deze op vele plaatsen een met het penseel getrokken voortekening in rode oker te herkennen is. Uit de behouden verfresten valt op te maken dat na de voortekening een onderschildering in oxydrood, oker en zwart op de nog vochtige kalklaag is aangebracht, zodat slechts deze kleurvlakken in fresco-techniek beter behouden zijn gebleven. Ogenschijnlijk is de schildering in secco-techniek afgemaakt, wat de nu spaarzame verfresten doen vermoeden. De resten van deze secco-schildering die op een oudere foto nog zichtaar waren, zijn door zoutvorming of door schimmelgroei - die de lijmhoudende bindmiddelen heeft omgezet - van de muur af gedrukt.

In de middenpartij van de schildering zijn binnen twee elkaar snijdende ornamentcirkels twee figuren zichtbaar: een hoger in het beeldvlak aangezette, grotere figuur, waarvan de nimbus en de schouderlijn nog als duidelijk omgrensde vlakken herkenbaar zijn en een beter zichtbare, kleinere en lager geplaatste figuur, waarvan details van het gezicht en de kleding goed te zien zijn. (Zo ook de ingekraste schouderlijn.) De plaats waar de punt van de passer in de muur is gedrukt om de nimbus van de kleinere figuur te trekken is nog als putje voorhanden. In deze centrale partij bevinden zich kleurresten waarvan het de vraag is of ze tot de oorspronkelijke secco-schildering behoren of dat ze als latere toevoegingen - laat-middeleeuwse of jongere - gezien moeten worden: b.v. zwarte kleur-

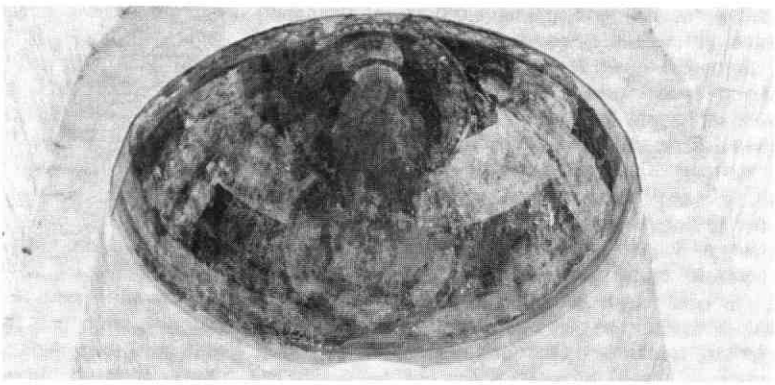

Afb. 1. Schildering na de restauratie door de heer G. Goege (opname: Theo Coolsma).

vlakken over de onderschildering van de figuren en de omgeving ervan. Gedeeltelijk is in dit gebied ook een oxydrood aangetroffen, waarvan de aanwezigheid niet verklaard kan worden. Bovendien zijn er overschilderingen - ook op de afsluitband met ruitvormige versiering, die om de voorstelling heen loopt - in aardgroen, oxydrood en zwart die over de originele kalkgrond en de later ontstane beschadigingen heen zijn aangebracht. Ze komen vooral voor binnen de dubbele cirkelband en op de brede, horizontale zwarte zône op de achtergrond van de voorstelling. Opvallend zijn nog de boogvormige afschavingen van de zwarte verflaag rechts naast de nimbus van de zuidelijke bijfiguur. Bij de noordelijke bijfiguur zijn tot op de pleisterlaag ingekraste zwarte lijnen die niet op een herkenbare vorm duiden. De op meerdere plaatsen voorhanden zijnde potloodlijnen die een reconstructie beoogden, zijn waarschijnlijk pas in deze tijd na het vrijleggen van de schildering getrokken. Aldus het rapport van de heer Goege (afb. 2).

Een schets van de hand van de heer Goege waarop vermeld staat dat de kleinere figuur een baard draagt, nemen alle twijfels omtrent de identiteit van deze figuur weg. Het gaat om een z.g. ,,Majestas Domini''. Daar de kleinere figuur met zijn nimbus het gezicht van de grotere merendeels overlapt, kan het niet anders zijn dan dat er twee Christusfiguren na elkaar en over elkaar heen zijn geschilderd. Op de ,,Majestas Domini'' die van ongeveer het midden van de XIIe eeuw tot in de loop van de volgende in zijn uiteindelijke vorm gelijktijdig in heel Europa - met kleine plaatselijke afwijkingen - in de monumentale beeldhouw- en schilderkunst in de mode is geweest, is de volgende beschrijving van toepassing. Christus wordt frontaal afgebeeld, zittende op een met een kussen bedekte troon of bank. In zijn linkerhand houdt Hij het (opengeslagen) Boek des Levens, Zijn rechterhand is in spreekgebaar opgeheven. De stand van de benen is contrapostisch, d.w.z. dat het rechterbeen iets buitenwaarts is gedraaid en het linker iets is teruggetrokken. De voeten rusten op een bankje of op de wereldbol. Het haar is op het midden van het hoofd gescheiden. Ter weerszijden van het gezicht vallen lokken tot op de schouders. Snor en korte baard ontbreken niet. Een (kruis)nimbus omstraalt het hoofd. Christus is in een (donkere) mantel gehuld waarbij de rechterschouder door een flap is bedekt. Van de linkerschouder valt de mantel loodrecht naar beneden om door een gordel te worden oversneden. Het vrije uiteinde ligt over de linkerarm of hand die het Boek vasthoudt om vervolgens in een plooi tot op de heup neer te vallen. Aan de andere kant wordt de mantel strak om de rechterheup en het been schuin naar boven getrokken. Deze schuin omhooggaande lijn wordt tussen de benen door een paar plooien onderbroken.
Over de linkerknie valt het vrije uiteinde van de mantel tenslotte opzij tot op het midden van het been. Het lange witte onderkleed neemt de schuine lijn en de plooienval tussen de benen over. Een amandelvormige stralenkrans - de mandorla - omgeeft de hele figuur.

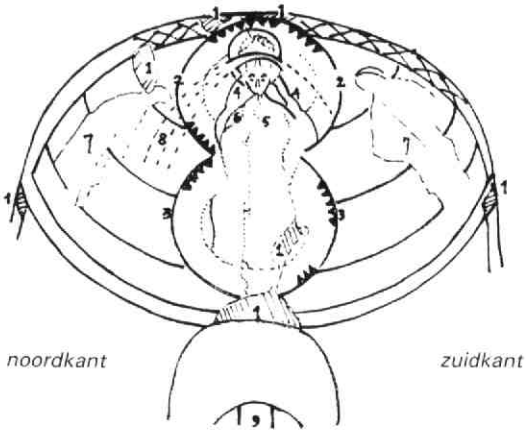

Afb. 2. Schildering van de halve koepel van de romaanse kapel in de St.-Pieterskerk te Utrecht.
1. Opgevulde beschadigingen.
2. Cirkelvormig aureool.
3. Wereldbol of regenboog.
4. Silhouet van de grotere figuur.
5. Kleinere figuur met gezicht.
6. Flap van de mantel op de rechterschouder van de kleine figuur.
7. Bijfiguren.
8. Ingekraste lijnen voor een mandorla.
9. Romaans venster.

Rechts boven naast de mandorla staat het symbool van de evangelist Mattheüs - de mens - afgebeeld, links boven de adelaar voor Johannes, rechts beneden de leeuw van Marcus en daar tegenover het rund voor Lucas. De twee laatste dieren lopen als het ware van de mandorla weg. Twee voorbeelden onder de vele zijn: de ,,Majestas Domini'' van de bovenkerk in Schwarzrheindorf (1151, afb. 3) en die van de St.-Patrocluskerk in Soest (Dld.) (XIIe eeuw, afb. 4).
Op de schildering in de Pieterskerk is geen spoor te bekennen van de vier evangelistensymbolen. Wel zijn er in het bovenste deel van de noordelijke helft de drie evenwijdige lijnen die in de mortellaag zijn gekrast, wat betekent dat men van plan was een Majestasvoorstelling in een mandorla te maken. Op een detailfoto zijn deze lijnen inderdaad in de vorm van een mandorla te volgen en wel zodanig dat de top van de mandorla het gezicht van de grotere figuur doorsnijdt. Die figuur hoort dus bij de grote cirkelvormige aureool. De dubbele ronde omraming van de Christus komt naast de ovale voor, maar nauwelijks nog in de XIIe eeuw, wanneer de ovale vorm de overhand krijgt. Van de twee cirkels is de onderste de wereldbol of de regenboog waarop de Heiland zetelt. Zijn voeten steunen òf op een voetenbankje òf op een kleine regenboog of wereldbol, soms ook op de zon en de maan, de leeuw en de basilisk of op de personificaties van de aarde en de zee. Voorstellingen gevat in een dubbele omraming stammen uit de XIe eeuw of zijn van nog vroegere datum[1]). Een Duits voorbeeld uit de XIe eeuw is de ,,Majestas Domini'' uit het Evangeliari-

*Afb. 3. De ,,Majestas Domini'' van de bovenkerk in Schwarzrheindorf. (Tafel XXI uit: P. Clemen, **Die romanische Monumentalmalerei in den Rheinlanden,** Band III, Düsseldorf 1916).*

um van het Keulse Priesterseminarium (afb. 5). Het lijkt mij waarschijnlijk dat de grotere figuur in de twee cirkels uit de XIe eeuw stamt - de eeuw waarin het koorgedeelte van de Pieterskerk tot stand kwam (1048) - en dat deze voorstelling tot de originele versiering van deze romaanse kerk hoort.

In de monumentale schilder- en beeldhouwkunst, maar ook in de decoratieve kunsten is de ,,Majestas Domini'' eigenlijk een onderdeel van een groter geheel. De oudste ervan is de Wets- en Sleuteloverhandiging. Al naar gelang de verering voor Petrus groter is dan voor Paulus - wat in West-Europa het geval is - komt hij aan de rechterkant van Christus te staan. Bij een dergelijke voorstelling steken de armen van de Heiland meestal buiten het lichaam uit om respectievelijk de sleutels aan Petrus en de wetsrollen aan Paulus te overhandigen.

Bij de schildering in de Pieterskerk is dit niet het geval en blijven de armen binnen het lichaamssilhouet. Een

*Afb. 4. De ,,Majestas Domini'' van de St.-Pieterskerk in Soest. (Afb. 12 uit: Dr R. Berger, **Die Darstellung des thronenden Christus in der romanischen Kunst,** Reutlingen 1926.*

andere mogelijkheid die hier echter uitgesloten is, is de Hemelvaart. Zo'n voorstelling is in twee zones verdeeld: in de bovenste zit of staat de Heiland in een krans van licht, onder dit schouwspel kijken Maria en de apostelen Hem na. Voor dit tafereel is de halve koepel echter te klein, evenals voor het drama van het Laatste Oordeel. De ,,Majestas Domini'' komt een enkele keer voor in het Pinkstergebeuren, wanneer de Heilige Geest wordt uitgestort over de apostelen. Ook dit laatste is hier niet van toepassing. Wat rest is de weergave van een z.g. ,,Deesis'', de tronende Christus tussen Maria en Johannes de Doper als oranten.

Volgens dr R. Berger toont de Rijnlands-Westfaalse school een voorliefde voor dit thema als muurschildering[3]). Voorbeelden hiervan zijn te vinden in de absis van de parochiekerk te Nideggen, van de St.-Nikolaikapel en van de St.-Patrocluskerk te Soest (afb. 3), alsmede op het altaarantependium van het stift St.-Walpurgis in Soest, dat in de ,,Gemäldegalerie'' Dahlem te Berlijn wordt bewaard. Maria treedt hierin op als vertegenwoordigers van de kerk van het Nieuwe Testament, Johannes de Doper staat voor de gelovigen van het Oude Verbond.

In de Duitse portaalbeeldhouwkunst echter neemt Petrus vaak de plaats van de Doper in omdat hij in dat land een grote verering geniet. Hij is immers degene die toegang tot de hemel kan verschaffen[4]). Aangezien het bisdom Utrecht - waartoe de Pieterskerk heeft behoord - toentertijd suffragaan was van het aartsbisdom Keulen, is het aannemelijk dat hier sprake is van een ,,Deesis'' met Maria en Petrus in plaats van de Doper omdat Petrus de schutsheilige is van deze kerk.

Zouden de twee figuren inderdaad Maria en Petrus voorstellen, dan bevindt Maria zich vanzelfsprekend rechts van haar Zoon. Zij horen in dit geval tot de XIe eeuwse ,,Majestas Domini''.

Rond het midden van de XIIe eeuw ontstond er in

Afb. 5. De „Majestas Domini" uit het Evangeliarium van het Keulse priesterseminarium, midden XIe eeuw. (Afb. 39 uit: Dr R. Berger, ***Die Darstellung des thronenden Christus in der romanischen Kunst,*** *Reutlingen 1926.*

Europa een nieuw gevoel voor waarden. in de bouwkunst uitte die zich door de constructie van de gewelven van de kooromgang van St.-Denis te Parijs in 1130, waarmee de Gotiek een aanvang nam. In de Franse beeldhouwkunst bereikte de voorstelling van de „Majestas Domini" haar uiteindelijke compacte verschijningsvorm zoals eerder in dit artikel is beschreven.

Kerken van enige importantie in heel West-Europa volgden het Franse voorbeeld en wensten zich zulke tympanen of muurschilderingen volgens de laatste mode. Een voorbeeld van een dergelijk tympaan in Nederland is het tympaan boven de oostelijke vleugel van de kruisgang van de St.-Servaaskerk te Maastricht. Ik veronderstel dat er in de St.-Pieterskerk iets dergelijks heeft plaats gevonden. Men heeft de schildering in de romaanse kapel willen aanpassen aan de nieuwe trend. De lijnen voor een mandorla zijn getrokken, een kleinere Christusfiguur die in de mandorla zou passen is geschilderd, maar verder is men niet gekomen. De oorzaak van het plotselinge afbreken van de werkzaamheden moet mijns inziens gezocht worden in het feit dat er in 1148 een brand in de kerk heeft gewoed. Na de brand werd de ruimte van de kapel door middel van een houten vloer verdeeld in een onder- en bovenruimte[5]).

Hierdoor verviel de noodzaak om de schildering af te maken. Men kon haar immers vanuit de kapel en de kerk niet meer zien, te meer daar de bovenruimte van de kapel door een muur van het dwarsschip werd afgesloten. Mijn conclusie luidt dan ook dat de oudste „Majestas Domini" dateert uit de beginjaren van de St.-Pieterskerk, omtrent 1050, dat met de werkzaamheden aan de jongere versie vlak voor 1148 is begonnen en dat deze in 1148 vanwege een brand zijn gestaakt om niet meer opgenomen te worden.

Utrecht *E. L. Hoffman-Klerkx*

Noten

1. Voorbeelden: afb. 27, 32, 38 en 90 uit: Dr R. Berger, *Die Darstellung des thronenden Christus in der romanischen Kunst,* Reutlingen 1926.
2. Idem, ibidem, afb. 39.
3. Idem, ibidem, p. 158. Ook andere heiligen kunnen mede afgebeeld zijn.
4. Idem, ibidem, p. 158.
5. Prof. dr ir Temminck Groll. De St.-Pieterskerk te Utrecht in: *Bulletin KNOB* 2/3 jg. 81, oktober 1982, p. 90, 91.

DE MOORD OP DE BISSCHOP

De berichten

De moord op bisschop Koenraad van Utrecht (1074-1099) was groot nieuws: het bericht is doorgegeven in een aantal kronieken die verder niets over Utrecht meedelen. Zoals gewoonlijk schrijven ze van elkaar af, maar van het begin worden er verschillende berichten gegeven, soms met ongelijke gegevens, en soms met tegenstrijdige. In moderne werken is men het eigenlijk maar over één ding eens: de dader was een Fries.

De berichten van de tijdgenoten kan men in drie groepen verdelen. Slechts een paar zijn de bisschop slecht gezind: in Konstanz zowel als in het land van Stedingen vertelt men, dat Koenraad - geen bisschop, maar een scheurmaker - smadelijk is vermoord door iemand die hij wilde beroven. Dat laatste kan op van alles slaan, bv. dat hij hem van zijn geloof afvallig wilde maken, maar lateren hebben het bericht letterlijk genomen.

Een tweede groep berichten zegt, dat bisschop Koen-

raad is gedood op paaswoensdag door een Friese koopman. Hieronder vallen zeer oude berichten, sedert 1102. Men spreekt niet van smadelijk (turpiter), maar wreed (crudeliter); dat laatste woord bedoelt het misdrijf met verzwarende omstandigheden te omhullen.
Een derde groep geeft een andere lezing. Als eerste is er de zeer verspreide Chronographia van Sigebert van Gembloux die tot 1112 (het jaar van zijn dood) loopt: ,,In 1099 is bisschop Cuonradus van Utrecht in zijn eigen woning op woensdag na pasen, nadat hij de mis had opgedragen, door een van de zijnen vermoord''. Hier is een plaatsaanduiding, terwijl de dader geen Fries blijkt te zijn: niet een van buiten, maar een van binnen.
De kroniek van Sigebert was zeer verbreid (er zijn 43 handschriften over) en men heeft in de abdij Egmond zeker één en misschien wel twee exemplaren gehad[1]).
De tekst van Sigebertus is vrijwel letterlijk door de Egmondse Annalen overgenomen. Alleen de aanduiding ,,van Utrecht'' is weggelaten: in de wereldkroniek van Sigebert is zij natuurlijk noodzakelijk, terwijl in Egmond maar één bisschop van belang is, en die hoeft niet nader te worden aangeduid. Hierna volgt de Egmondse tekst in vertaling en gecursiveerd is, wat er later aan is toegevoegd[2]).

In 1099 is bisschop Cuonradus in zijn eigen woning op woensdag na pasen, nadat hij de mis had opgedragen, *met een mes* vermoord, *en in de Sint-Mariakerk, die hij zelf met veel kosten had gebouwd, begraven.*

Dat de aanduiding ,,door de zijnen'' (a quodam suorum) is weggelaten, zal wel alleen stilistische redenen hebben, maar de toevoeging wijst op een Utrechtse bron, waarvan meer sporen in de Annalen zijn te vinden. Men veronderstelt dat het gaat om een verloren Utrechts geschiedwerk dat met de Annales Sancte Marie[3] samenhangt. Vaststaat dat in Egmond de tekst van Sigebert is overgenomen en uit een Utrechtse bron is aangevuld.

De Annales zijn omgewerkt tot het Chronicon Egmundanum[4]) en dit is weer gebruikt door Melis Stoke omstreeks 1305. Deze geeft een vrij goede vertaling, met enige aanvullingen[5]).

95 Dusent was't ons Heren jaer
Ende 99, dat's waer -
Was biscop Coenraat van Utrecht
Vermort van enen Vrieschen knecht
In sijn huis na mistijt.
100 Ende ontran wech sonder strijt.
Men groevene in onser Vrouwen kerke,
Die van harde sconen ghewerke
Selve maken dede twaren
Ende setter in provendenaren[6]).

Het mes is hier weggelaten, evenals de datering, maar de Fries, die in andere bronnen opduikt, vinden we ook hier. Dat bisschop Koenraad een prebende stichtte, is uit andere bronnen bekend, maar het is

Bisschop Koenraad met model van de Mariakerk in de handen. Kussenovertrek uit Mariakerk eind 15e eeuw (ABM t. 2191). Rijksmuseum Het Catharijneconvent/Ruben de Heer.

niet duidelijk, hoe de dichter aan die bijzonderheid is gekomen.
Uit dezelfde bron put Jacob van Maerlant[7]), die wat heeft bekort, maar toch duidelijk dezelfde bron als Stoke gebruikt[8]). Hij vertelt:

67 In dit jaer ghevielt t'Utrecht
Des woensdags na Pascen recht,
Dat bisscop Coenraat messe dede
70 Ende in sinen pallaise mede
Wart hi van enen Vriese vermort
Die ontginc al uter port.
t'Onser Vrouwen wart hi begraven,
In den coer, dien hi van haven
75 Rike maecte ende stichte de kerke,
Die noch es van dieren werke.

Het vermelden dat het graf in het koor lag, moet wel op eigen aanschouwing berusten en het lijkt erop, dat Maerlant het zelf heeft toegevoegd. Opvallend is, dat de datering bij Stoke is verdwenen. Maar we hebben hier een vertaling van het Chronicon Egmundanum, die is opgesierd met enkele berichten uit andere bronnen, die wel in Utrecht gezocht moeten worden.

De datering
Fama crescit eundo, het verhaal groeit bij het doorvertellen. Vóór we de ontwikkeling van het verhaal verder onderzoeken, willen we bij een feitelijke aangelegenheid stilstaan: wat is de sterfdag van Koenraad? In de Egmondse bronnen[9]) lezen we: ,,De juiste sterfdag is XVIII kal. maii, dat is 14 April'', maar daar-

na: ,,Chron. Egm . . . . 13 April''. Pijnacker Hordijk, *Lijsten van Utrechtsche Prelaten* in: Ned. Archievenblad X (1911-12), blz. 89, kent alleen de datum 14 april, maar Strubbe en Voet, *De Chronologie van de Middeleeuwen* (1960), blz. 309, geven op: ,,13/14 april''. In de laatste bisschopslijst[10]) staat op blz. 193 de datum ,,1099 apr. 13'', maar op de volgende bladzij noot 371 staat de datum 14 april ook vermeld. De kroniek van Beke vermeldt 14 april[11]) en dat vinden we in alle van hem afhankelijke kronieken. Dat wordt bevestigd door een necrologium van Sint Pieter[12]), waar bij 18 kal. maii bisschop Koenraad wordt vermeld en ten overvloede: Tiburtii et Valeriani. Deze heiligen werden vereerd op 14 april, dus dat klopt.
Het is echter niet duidelijk, hoe we de andere datum woensdag na pasen moeten verklaren. Pasen viel in 1099 op zondag 10 april, en rekent u het zelf maar uit: de woensdag erna is 13 april. En tot overmaat van ramp staat in het Chronicon Hildeshemense[13]) op f°34 een lijst van sterfdata van bisschoppen met daaronder: Koenraad, bisschop van Utrecht, vermoord 1099 id. apr. De idus is de 13e van de maand; het zal wel een omrekening zijn van de woensdag na pasen.
Hoewel een datering met een weekdag beter gefundeerd is dan een met een getal, lijkt ons toch de datering op 14 april de beste. Maar we zijn niet overtuigd en troosten ons met de gedachte dat het verschil gering is.
Voor de overlevering is van belang dat de datering op paaswoensdag verbonden is met de mis, de woning van de bisschop (blijkbaar van de kerk gescheiden) en de beschuldiging van ,,een der zijnen'' (quidam suorum of ook wel a suis). Het lijkt op een verslag van een verre toeschouwer, terwijl het andere verhaal wijst naar een Friese koopman. Ik voel een verschil tussen de beschuldiger van verre en de verdediger van dichtbij.

Wat zal er gebeurd zijn?

De bisschop ging vóór in de mis en trok zich terug. Dat zal in een lokaal in de kerk zijn geweest. Daarna begaf hij zich volgens sommige berichten naar zijn woning, blijkbaar ergens anders. Het kan worden aangeduid als het bisschoppelijk paleis. Daar wordt hij vermoord. Waren er dan geen dienaren in de buurt? De dader kon ontkomen, maar men weet dat het een Friese koopman was. Ligt het niet voor de hand, dat de in het paleis aanwezigen medeplichtig waren, de dader hebben gedekt en de schuld hebben geworpen op iemand die niet te vinden is? Een koopman was daar wel het meest geschikt voor en dat was vaak een Fries.
Pas bij Maerlant en Stoke wordt alleen de Fries genoemd, zonder functie.
Het is mogelijk, dat in de eerste jaren na 1100 met een Fries een Hollander is bedoeld, want juist in die jaren gaat men de naam Holland gebruiken[14]), maar zo hebben Maerlant noch Stoke het opgevat. Feit is echter dat na de dood van Floris I diens weduwe trouwt met een Vlaamse gravenzoon, die wegens dit huwelijk de bijnaam ,,de Fries'' heeft gekregen.
De schuld wordt blijkbaar op een onvindbare Fries geworpen, maar een deel van de berichten heeft een andere verdenking: een van zijn mannen, of ,,de zijnen''.

De Utrechtse berichten

Wij hebben berichten die in tijd dicht bij de gebeurtenis staan, maar we willen nu de berichten bekijken die er in plaats dicht bij staan. Na biografieën van heilige bisschoppen en missionarissen en na het alleenstaande meesterwerkje van Alpertus van Metz[15]) verschijnt het eerste Utrechtse annalenwerk: de Annales Sancte Marie, volgens Romein ,,het eenige bewaard gebleven voorbeeld in hun soort van de Utrechtsche historiografie''[16]).
In deze annalen van 1138 staat op het jaar 1099: Cuonradus episcopus interfectus est (bisschop Koenraad is vermoord)[17]) (zie afbeelding).
Neutraler kan het niet en dat nog wel in de annalen van de kerk die door de bisschop is gesticht en waar hij is vermoord. Maar een gelijktijdige hand voegt daar aan toe:
a quodam plebejo cultello miserabiliter, eodem momento postquam missam cantaverat et ad domum vix venerat.
(door een volksman met een mes op misdadige wijze op het moment dat hij de mis had gelezen en net in zijn woning was aangekomen.)

Dit zal een officieuze toelichting zijn geweest. ,,Iemand uit het volk''. Een officiële toelichting hebben we in het martyrologium Usuardi[18]), dat op 14 april vermeldt: ,,In 1099 overleed bisschop Cuonradus, waardiger nagedachtenis, die onze kerk (d.i. de Sint-Mariekerk) stichtte en een prebende voor de broeders vestigde''.
Geen Utrechter was Johannes de Beke, die omstreeks 1346 te Egmond zijn kroniek schreef, maar hij

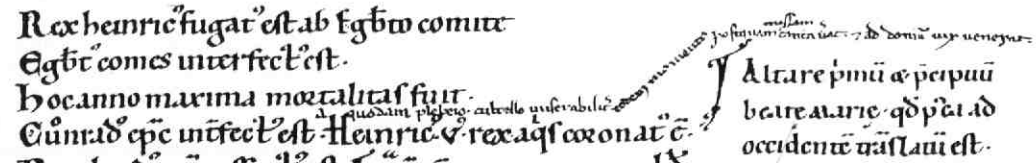

Uit: de Annales Sancte Marie van 1133.

was wel in Utrechtse geschriften thuis. Hij heeft gebruik gemaakt van het Chronicon Egmundanum, zowel als van Melis Stoke (Maerlant vermoedelijk niet), maar zeker wel van het bericht dat wij zo juist vermeldden.

De ,,plebejer'' wordt bij Beke tot een eigennaam, Pleberus, en wij blijven in het onzekere, of Beke zich op naïeve wijze vergist dan wel of hij de zaak zeer bewust opsiert, als men wil: fantaseert. Hij levert graag een compleet verhaal en zijn vertelling over het omkopen van des bouwmeesters zoon kan wel zijn geïnspireerd door het bovenvermelde bericht, dat de bisschop vermoord is door iemand die hij wilde beroven. We weten geen bron voor het verhaal over de modderige grond en dat heeft juist het meest op de fantasie gewerkt: later vertelt men dat de palen op ossehuiden zijn geplaatst, maar dat is weerlegd door onderzoek bij de afbraak van de kerk in 1813[19]). Maar het verhaal gaat van Beke[20]) via de Divisiekroniek en Goudhoeven verder tot bij Van Lennep[21]). In een artikel uit 1902 wijdt S. Muller Fz aandacht aan opschriften die zich in de kerk hebben bevonden[22]) en hij geeft de tekst volledig weer. Wel zegt hij ,,dat de sceptische 19e eeuw over de gehele legende der St. Mariekerk de schouders moet ophalen'', maar wat er van de legende moet worden afgedaan, vermeldt hij niet. Het opschrift in de kerk is een verdere opsiering van het verhaal van Beke en dat geeft Halbertsma de conclusie, dat er eigenlijk alleen overblijft ,,de daadwerkelijke steun door bisschop Koenraad van keizer Hendrik IV bij de bouw van de St. Mariekerk te Utrecht ondervonden enerzijds, de moeilijkheden bij de fundering ondervonden anderzijds, uitlopend op de moord op bisschop Koenraad door een Fries''. Ik meen dat die moeilijkheden door Beke zijn gefantaseerd, dat de moord niets met de kerkbouw te maken heeft en dat de Fries een denkbeeldige persoon is geweest. De legende begint al bij de eerste berichten en is duidelijk zichtbaar bij wat Maerlant en Stoke vertellen. Maar reeds de eerste berichten tonen een tegenstrijdigheid die er op wijst dat men een rookgordijn heeft gelegd.

Nog een Utrechts werk moet besproken worden. Het wordt door Halbertsma nogal uitvoerig behandeld[23]): de Catalogus episcoporum Ultrajectinorum[24]). Hij zoekt niet naar de samenhang van de kronieken[25]), waaruit zou kunnen blijken dat de Catalogus zijn best doet om de gegevens van Beke zo veel mogelijk door andere te vervangen, tot in de datering. Hij legt een verband tussen de verwoesting van een kerk te Milaan (niet aan Maria maar aan Ambrosius gewijd, maar dat weet hij niet) en ik meen dat Halbertsma in de roos schiet, wanneer hij wijst op een verwarring met een andere keizer (Frederik Barbarossa) en een andere bisschop, Godfried (1156-77). We vinden de Fries en zijn ontsnapping ook hier, maar het eindigt met een dissonant: de bisschop, die het Sticht bestuurde van 1076 tot 1099, regeerde volgens de Catalogus 16 jaar. Maar het geschrift leert ons, dat 2½ eeuw na de feiten de legende alles heeft overwoekerd. Er blijft slechts: in 1099 is op 13 of 14 april bisschop Koenraad van Utrecht vermoord, vermoedelijk door mensen uit zijn omgeving.

Bisschop Frederik

Van 815 tot omstreeks 835 was Frederik bisschop, van wie de Annales S. Marie vertellen dat hij in 828 in een oorkonde wordt genoemd[26]) en niets meer, maar de Catalogus vermeldt dat hij is vermoord[27]); dit bericht is afkomstig uit de Passio Frederici, zijn levensgeschiedenis. Dat is een vervalsing, waarvan hoogstens de datering omstreden is (de Annales S. Marie dateren van 1138), maar Van Buijtenen[28]) acht 11e à 12e eeuw wel mogelijk. Dan zou er een herinnering aan de moord op Koenraad in kunnen zitten: de moordenaars worden door de bisschop zonder getuigen ontvangen en hij zegt, dat ze hun opdracht moeten vervullen. Ze trekken hun messen en als ze zijn vertrokken, kan de bisschp nog juist aan zijn getrouwen zeggen wie de opdrachtgevers zijn: de keizer en zijn vrouw, Lotharius en Judith. Die worden afgeschilderd als een sukkel en een stoere vrouw. We gaan dan denken aan een Fries als dader, die ook wel een Hollander zou kunnen zijn, met het echtpaar Floris II en Petronilla als aanstokers. Hun huwelijk is omstreeks 1100 gesloten[29]), maar het is dan toch niet duidelijk, wanneer we de Passio Frederici moeten plaatsen; kort na de moord of pas toen tussen Utrecht en Holland moeilijkheden ontstonden. Onder bisschop Godebold (1112-1127), kwam keizer Hendrik V via Friesland in Utrecht en bedreigde Holland. Dit gevaar is in 1125 afgewend, doordat de keizer te Utrecht stierf. Het beeld is dan echter anders geworden, want Floris was reeds in 1121 gestorven. Ik heb daarom de gedachte wel moeten opperen, dat de moord op bisschop Frederik is verteld met de geschiedenis van Koenraad op de achtergrond, maar meen dat er voor de ware feiten geen grote helderheid uit komt.

Politieke motieven

Pas zeer laat wordt verondersteld, dat er wel eens een politieke kwestie aan de grond van de moord op bisschop Koenraad zou kunnen liggen. Heda, 400 jaar na dato, zegt na een aantal andere mogelijkheden, dat hij gelooft, dat de moord is gepleegd door aanhangers van de in 1090 vermoorde Egbert II van Brunswijk. Het is ver gezocht, maar Niermeyer heeft de mogelijkheid opnieuw betoogd (in de Alg. Gesch. der Nederlanden), maar in de tweede druk is dat verdwenen. En Halbertsma heeft in een stelling bij zijn dissertatie juist uitgesproken, dat er geen Fries-nationale motieven achter zouden zitten.

Gezien de Friese houding, dat men het eigen grondgebied verdedigt, maar niet op andermans land optreedt, lijkt het erg onwaarschijnlijk dat een Fries na tien jaar naar Utrecht zou reizen om met de bisschop af te rekenen. Van graaf Arnulf zijn de omstandigheden waaronder hij sneuvelde niet bekend, maar Egbert (1090) en Hendrik de Vette, zijn verwant. Ze sneuvelen in Friesland (1101), evenals later graaf Willem II en Willem IV. Een Friese moord op bisschop Koenraad valt daardoor geheel uit de toon. Eerder zou men nog kunnen denken aan de moord op Godfried met de Bult (1075) door een dienaar van graaf Dirk V, maar deze wist de vrede met Utrecht te bewaren, en

het is niet waarschijnlijk dat zijn zoon Floris II reden heeft gehad om een complot tegen Koenraad te smeden. Hoogstens kan men beweren, dat men het Hollandse hof ervan zou kunnen beschuldigen.

Als Koenraad, naar wij menen, door iemand uit zijn eigen omgeving is vermoord, wordt een Friese koopman als de dader aangemerkt, waarmee men wel een Hollander zou kunnen hebben bedoeld.
Door Stoke en Maerlant wordt een Fries (geen koopman) als dader genoemd en sedertdien kan de legende zich opsieren, waarbij Beke een groot aandeel heeft. Hij heeft de Fries tot ambachtsman omgebouwd en sindsdien blijft het zo. Ik meen te hebben aangetoond, dat de dader helemaal geen Fries hoeft geweest te zijn, en dat ten onrechte nog steeds de Fries voor ongeveer het enige juiste uit de overlevering wordt gehouden.
Wil men een politieke achtergrond veronderstellen, dan is alleen de kerkelijke zinvol: bisschop Koenraad was, zoals sommige berichten zeggen, schismaticus, de paus vijandig gezind, en het is wel degelijk mogelijk dat er onder de kanunniken van Sint-Marie waren, die een andere partij aanhingen, zodat het bericht dat hij is gedood door de zijnen, of één der zijnen, ook zo kan worden uitgelegd. De werkelijke dader blijft geheim.

Conclusie

Wij hebben er een soort detective van gemaakt en alle feiten en omstandigheden bekeken. We kunnen de moord op Koenraad vergelijken met die op Godfried met de Bult (1075), waar het een sluipmoord betreft, waarvan de dader ook nog genoemd wordt. We denken ook aan de moord op Karel de Goede van Vlaanderen (1127), openlijk bij de mis, gelijkend op die van Thomas van Canterbury (1170), beide met zwaarden en in het laatste geval met een opdrachtgever. Bij Koenraad was er geen opdrachtgever, maar werd de moord aan een particulier toegeschreven, en bij een kerkdienst. Het meest op de moord op Koenraad lijkt het verhaal over bisschop Frederik, ongeveer in dezelfde tijd geschreven. Daar is wel een opdrachtgever, keizerin Judith, en de daders komen met messen.

De bisschop ontvangt hen zonder getuigen en zegt dat ze hun werk moeten doen. Als ze vertrokken zijn, kan hij aan zijn getrouwen nog juist vertellen wat is gebeurd. Men zou kunnen zeggen: dit is een geïdealiseerde moord op Koenraad. Dan zou men kunnen denken aan een verwijzing naar gravin Petronilla van Holland. Misschien zoek ik er teveel achter, maar in ieder geval lijkt de beschuldiging ten onrechte geuit.
De schrijver van een detective mag zijn dader zelf uitzoeken. Dat mag een historicus niet, maar ik zou zeggen: iemand uit 's bisschops omgeving, gedekt door de anderen. Het motief en wat er verder kan worden gevraagd blijft verborgen onder de verhalen die kwistig zijn rondgestrooid om de daders elders te zoeken.

Heemstede, Narcissenlaan 14 *Dr H. Bruch*

Noten

1. Bruch, *Chronographia Johannis de Beke* Rijks Geschiedk. Publ. n° 113 's-Grav. 1973, blz. XL.
2. *Fontes Egmundenses (1933)*, blz. 134. Het Chronicon Egmundanum heeft letterlijk dezelfde tekst.
3. *Annales S. Marie Trajectenses*, uitg. S. Muller Fz, Bijdr. Med. Hist. Gen. XI (1888), blz. 475.
4. Het Chronicon Egmundanum heeft de Annales vooral aan het begin bijgewerkt, uitweidingen over buiten-Hollandse zaken (niet zeer consequent) weggelaten. Het geheel heb ik getypeerd als een publicatie (vier hss!) van het als klad gebruikte hs van de Annales. Hierover uitputtend J. A. Gumbert in: *Heiligen, Annalen en Kronieken; Geschiedschrijving in middeleeuws Egmond (1990)*. Blz. 55-69. Het Chron. Egm. is in 1620, 1700 en 1738 nogal slordig uitgegeven en daarna voortreffelijk door A. Kluit, *Historia critica comitatus Hollandiae*, I, 1, Middelburg 1777, blz. 1-215. Hoe voortreffelijk ook, het is niet op de hoogte van de moderne eisen van een dergelijke uitgave, en het is bovendien niet meer verkrijgbaar.
5. F. W. N. Hugenholtz, *Wat Stoke wegliet uit het Chronicon Egmundanum* in: Ned. Archievenblad 54 (1980). Men heeft nog nooit een lijst gemaakt van wat Stoke toevoegde aan het Chron. Egm. Wij hebben hiervan enige voorbeelden en hopen dat men ze aanvult.
6. *Rijmkroniek van Melis Stoke*, uitg. W. G. Britt (1885), boek II, vs 95-105.
7. Jacob van Maerlant, *Spiegel Historiael*, uitg. J. de Vries en E. Verwijs, Leiden 1863, 4e partie boek III kap. 9 (blz. 393).
8. Bruch, *De kroniek van Melis Stoke*, Tijdschr. Ned. Taal en Lett. 106 (1990), blz. 85-106. Daar wordt een anonieme vertaling van het Chronicon Egm. verondersteld, die bij Stoke vollediger is bewaard dan bij Maerlant.
9. Oppermann, *Fontes Egmundenses*, p. 108.
10. *Series episcoporum ecclesiae Catholicae occidentalis, series V Germania, tomus I archiep. Coloniae*, p. 167 *Traiectum/Utrecht*, door W. Jappe Alberts en Stefan Weinfurter.
11. Door een copiefout is dat 24 april geworden, maar dat verbeteren we stilzwijgend, zie in noot 1) a.w., blz. 95 noot 15.
12. Rijksarchief Utrecht inv. n° 741, volgens opgave van 1309-1311, maar ik houd het stuk voor later, want er komen citaten uit Beke in voor.
13. *Monumenta Germaniae Historica Scriptores* VII p. 845.
14. Met nauwkeurige documentatie D. P. Blok, *Holland und Westfriesland* in: Frühmittelalterliche Studien III (1969), 347-361. Ook Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland* 1971) I blz. 6 noot 6. Alles kort samengevat bij Cordfunke, *Gravinnen van Holland* (1987), blz. 57. Een Vlaamse gravenzoon die met de weduwe van Floris I trouwde, kreeg de bijnaam Robert de Fries. Het is mogelijk dat de naam Holland in 1100 nog niet was ingeburgerd, zodat ,,Hollands'' en ,,Fries'' nog verwisselbaar waren.
15. Alpertus van Metz, *Gebeurtenissen van deze tijd*, uitg. H. van Rij (1980). Het werk staat geheel geïsoleerd in de historiografische traditie van Utrecht.
16. J. M. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche Geschiedschrijving in de Middeleeuwen* (1932), blz. 38. Bruch, *Supplement* daarop (1956), blz. 6-7. Aan de Domannalen geloof ik niet meer.
17. In noot 3 a.w., blz. 475.
18. Terz. pl., blz. 475 noot 1.
19. Halbertsma, *De zogenaamde afgodsbeeldjes van St. Marie te Utrecht*, Berichten Rijks Oudheidk. Bureau XII-XIII (1962-63), blz. 269 noot 22.

20. *Chronographia* Joh. de Beke, uitg. Bruch, RGP n° 143 (1973), c. 49b (blz. 95) en in Ned. vertaling Croniken, RGP n° 180 (1982), c.XLVI (blz. 66) reg. 8-27.
21. In noot 19 a.w., blz. 271. Het artikel is belangrijk wegens de afbeeldingen van de kerk, maar het gaat niet over de moord, maar over de relatie tussen Koenraad en keizer Hendrik IV, op zich zelf wèl belangrijk.
22. S. Muller Fz, *Utrecht's Mariekerk* Oud-Holland jg 20 (1902), blz. 191.
23. In noot 19 a.w., blz. 270 noot 25, 26 en 27. In de laatste noot worden enkele van de vele oudste bronnen aangehaald. Eigenlijk is een volledig overzicht van de ong. 20 berichten nodig, maar wij menen dat de lezer ze niet missen zal. Strikt genomen is een heruitgave van de twee besproken Utrechtse werken geboden.
24. Uitg. in noot 3 a.w., blz. 492.
25. De gangbare mening is, dat de Catalogus wordt beschouwd als een ouder werk dan Beke, dat echter niet door hem is gebruikt. Ik beschouw hem als een Utrechts werk dat tot doel had, het werk van de Hollander Beke te vervangen. Gezien het aantal handschriften, Beke met 21 latijnse, 20 Nederlandse en 7 Franse en de Catalogus met 0 latijnse (1 in de oorlog vernietigd) en 1 Nederlandse rijmbewerking), is dat niet gelukt.
26. In noot 3 a.w. blz. 473.
27. ,,In de Salvatorkerk (= de Dom) vóór het altaar vermoord'', blz. 488.
28. *Langs de heiligenweg,* Verh. Kon. Akad. v. Wet. afd. Letterkunde Nieuwe Reeks deel 94 (1977), blz. 56. Eigenlijk is de tijd van vervaardiging nogal onzeker.
29. Cordfunke en Hugenholtz, *Gravin Petronilla van Holland* (1990), blz. 38. Kluit stelde het huwelijk op 1113, Cordfunke op ,,kort voor 1108'', maar nu op ,,omstreeks 1100''. Het hangt samen met de meerderjarigheid van graaf Dirk VI: pas in 1125 of eerder. 1100 past in onze redenering, maar meer kunnen we er ook niet van zeggen.

DE IJSKELDER VAN HUIS DOORN

Het IJskelderbos te Doorn ontleent er zijn naam aan: de ijskelder van het Huis Doorn. Het betreft hier een kelder van steen die geheel met zand is omgeven zodat er een heuvel ontstond. In deze kelder die bereikbaar was door een ongeveer zeven meter lange gang, wed het ijs opgeslagen. Dat was in de winter uit de wateren rondom Huis Doorn, waartoe de kelder behoorde tot 1921, gezaagd en in de kelder gestort. Op een bed van zaagsel, dat samen met de beplante zandheuvel, voor de zo noodzakelijke isolatie zorgde, smolt het ijs niet. 's Zomers was het beschikbaar om spijzen en dranken te koelen en kon het voor medische doeleinden worden aangewend.

De Doornse ijskelder verkeert nu in een slechte staat, reden voor een groep mensen in de gemeente Doorn,

Reconstructie van de ijskelder van Doorn
Schaal 1 : 100

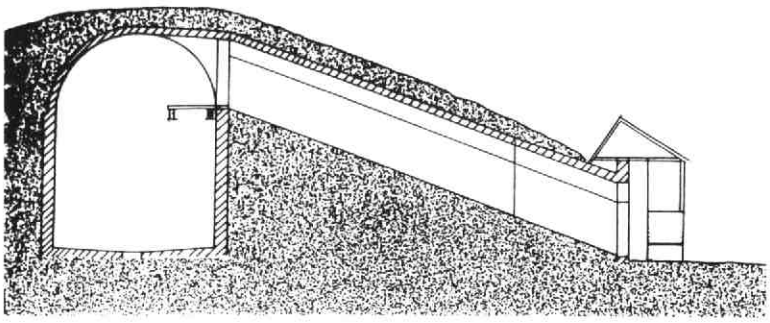

Vertikale doorsnede

Horizontale doorsnede

Architectenbureau Van Asbeck ,,Leeuwenbergh'', Langbroekerdijk 39, Driebergen

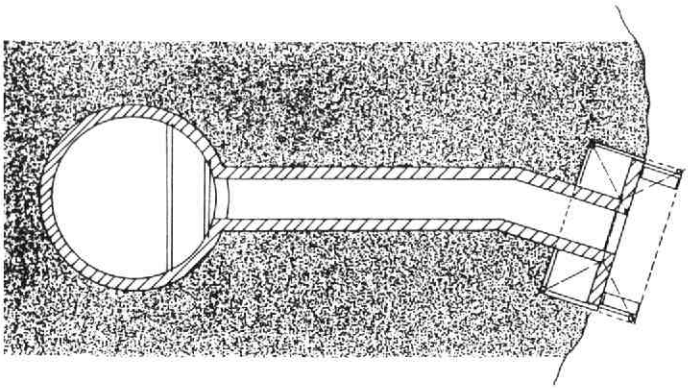

om tot een restauratieplan te komen. Immers: ijskelders vormen een geheel eigen type bouwwerken. Voor het nageslacht is het interessant als deze kelder niet verder in verval raakt. Zij vormt een cultuurhistorisch monument en kan naar analogie met andere bestaande ijskelders natuurhistorisch waardevol worden als vleermuizen ook deze kelder ontdekken als overwinteringsplaats.
Het restauratieplan omvat o.a. het herstel van de koepel.
Hoe oud is de Doornse ijskelder? Onderzoek bracht aan het licht dat de kelder van een uitzonderlijk steenformaat gemetseld is: 30 × 14 × 6, exact hetzelfde steenformaat dat gebezigd is in het poortgebouw van kasteel Rijnesteyn te Cothen Nauwelijks afwijkende maten worden in de omgeving aangetroffen in Huis Doorn zelf (33 × 15 × 8), het sousterain van kasteel Amerongen (30,5 × 14,5 × 7,5), de woontoren van Rijnesteyn (30 × 14 × 7,5), de kerk van Wijk bij Duurstede (30 × 15 × 6,5) en de Rummolenpoort in dezelfde plaats (29 × 14 × 7,5). De onderzoekers concluderen voorzichtig dat deze stenen afkomstig lijken uit een en dezelfde veldoven, en dat zij als 14de-eeuws te dateren zijn. Daarmee zou de kelder de oudste nog bestaande ijskelder van ons land kunnen zijn want er zijn geen duidelijke aanwijzingen dat de moppen uit hergebruik afkomstig zijn. Omdat echter niets bekend is omtrent ijskelders uit de middeleeuwen, blijven de onderzoekers zeer voorzichtig in hun conclusies: ,,De mogelijkheid bestaat dat de kelder in de 17de eeuw gebouwd werd van materiaal van een van de torens van Huis Doorn''.
De *Commissie IJskelder* maakte een restauratieplan waarvoor thans de middelen worden vergaard. De totale kosten zijn begroot op *f* 73.000,-.
Van dit bedrag was begin 1991 reeds *f* 25.000,- aan toezeggingen binnen.
Nadere inlichtingen: Mr A. J. M. J. Werners (Commissie IJskelder), Dorpsstraat 13, 3941 JJ Doorn; jhr ir D. L. Six, Bureau voor Architectuur en Stedebouw en ir J. B. Baron van Asbeck, ,,Leeuwenburgh'', Langbroekerdijk 39, 3972 NC Driebergen. *C. S.*

BOEKENSCHOUW

J. J. Dankers en J. Verheul, Als een groot particulier huisgezin. Opvoeden in het Utrechtse Burgerweeshuis tussen caritas en staatszorg 1813-1991. Zutphen, Walburg Pers, 1991. 311 blz. m. illustr. ISBN 906011 724 7. Prijs f 65, –.

Burgerwezen in Utrecht. 500 jaar stichting Evert Zoudenbalch. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling gehouden van 13 januari-17 maart 1991. Utrecht, C.M.U.-Gem. Archiefdienst, 1991. 118 blz. m. illustr. ISBN 90 73285 046. Prijs f 15, –.

Op zaterdagmiddag 12 januari 1991 werd in de Nicolaïkerk met hooggestemde redevoeringen, gewijde muziek en een theepauze de tentoonstelling ,,Burgerwezen van Utrecht - 500 jaar Stichting Evert Zoudenbalch'' geopend. De kanunnik en Dom-thesaurier wiens stichting een half millenium bestaat, leeft in het Utrechtse stadsbeeld voort in het naar hem genoemde Evert Zoudenbalchhuis aan het einde van de Nieuwegracht. De rol van deze machtige stichter wordt in het eerste hoofdstuk van het grote gedenkboek *Als een groot particulier huisgezin* met enige uitvoerigheid geschetst. En met wat meer nuancering dan de stadsredacteur van de regionale krant die wist te melden dat de man, had hij nu geleefd, wegens machtsmisbruik in de gevangenis zou zijn beland. Allicht, want dan zou de plaatselijke pers, die ons allen zo betrokken houdt, deze laat-middeleeuwse projectontwikkelaar ongetwijfeld als een terrier hebben achtervolgd. Nu wordt 's mans naam met ere herdacht.
De regenten die de stichting beheerden waren aanzienlijken in de stad en ze zijn dat nog. Zoudenbalchs initiatief getuigde van durf en visie, en dat het begrip *weeskinderen* in onze dagen uit het taalgebruik zou zijn verdwenen kon in zijn tijd wel niemand voorzien. Bij gebrek aan wezen werd het huis in 1963 als zodanig gesloten. De foto op p. 235 toont het gezelschap van bewoners, oud-bewoners, medewerkers en oudmedewerkers, op het gazon van de Nieuwegracht gefotografeerd vanaf een hogere standplaats. De ideale gezinssfeer die altijd was nagestreefd leek nagenoeg bereikt op het moment dat de laatste bewoners het huis verlieten.

De ontwikkelingen van 1491 tot 1813 worden in vogelvlucht behandeld, het verhaal begint pas echt bij het laatst genoemde jaartal. Het Weeshuis van de kanunnik werd na de Reformatie tot ,,Gereformeerd Burgerweeshuis'' en kreeg vanaf 1582 de beschikking over het uitgestrekte terrein van het voormalige Regulierenklooster tussen Oudegracht en Springweg. Daar zou het, bij de ,,Weesbrug'', tot 1926 gehuisvest blijven. In het begin van deze eeuw bood een van de regenten, mr J. F. de Beaufort, het pand Nieuwegracht 98 te koop aan, waarnaar de wezen tenslotte verhuisden, de oude plek overlatend aan de Spoorwegmannen die er hun ,,NV Huis'' van maakten, waarna het nog *Tivoli* zou gaan heten. In de oorlog van 1940-1945 werd het weeshuis ,,beschlagnahmt'' en vanaf 1963 konden er enkele instellingen voor jeugdzorg worden ondergebracht.

De voornaamste en uiterst interessante invalshoek van het omvangrijke gedenkboek is die van de sociale positie van de pupillen, die werd uitgemaakt door het opnamebeleid van de regenten. Het pedagogische klimaat, het onderwijs en de sfeer in huis gedurende de negentiende en de twintigste eeuw krijgen eveneens

uitvoerige aandacht. Opvallend daarin is het gewicht dat de Verlichtingsidealen in dit christelijke milieu krijgen.

Na de Eerste Wereldoorlog is het met de charitas op het gebied van de wezenzorg geleidelijk aan afgelopen. De door de Staat gefinancierde instellingen voor de jeugd die na 1945 van de grond kwamen voltooiden dit proces. Vanaf 1955 maakt het ,,weeshuis'' de omvorming door tot ,,kindertehuis''. De kinderbescherming stelde echter heel andere eisen dan de traditioneel nagestreefde gezinssfeer in het weeshuis en zo ging het huis aan zijn succes ten onder. Een ware geschiedenis dus van ,,opkomst, bloei en verval''. En een fenix-achtig nieuw leven na de sluitingsdag.

Het boek van Dankers en Verheul laat zich geboeid lezen al vormen de bladspiegel en de regellengte geen prikkel tot het fameuze ,,in één adem''.

Een enkele kritische opmerking mogen de auteurs mij vergeven. De ondertekening van de stichtingsbrief van het weeshuis vond plaats op ,,St. Pontiaansavond 1491'', dat wil zeggen op de vooravond van het heiligenfeest dat op 14 januari werd gevierd. Nu is onze Utrechtse Pontianus niet de bisschop van Rome zoals hier op p. 11 wordt verteld, maar de patriciër uit Spoleto. De paus-martelaar stierf in 235, de Spoletaan getuigde voor Christus omstreeks 170. Hier worden beiden kennelijk door elkaar gehaald. Deze bijzonderheid en het ,,mysterieuze'' van zijn verering hadden kunnen worden ontraadseld door kennis te nemen van P. Polmans artikel ,,Sint Ponciaen van Utrecht'' in *Archief voor de Gesch. v. d. kath. kerk in Nederland''* 9 (1967) 213-220.

Dit in menig opzicht imponerende boek zou niet geschreven kunnen zijn zonder de bescheiden titanenarbeid van een drietal noeste werkers op het Gemeentearchief dat de 55 strekkende meter archivalia heeft geïnventariseerd. De naam van de heer A. Graafhuis, die het laatste en meest omvangrijke deel van deze operatie voor zijn rekening nam, mag hier met ere worden genoemd.

De tentoonstelling die de herdenking opluisterde werd begeleid door de voortreffelijk uitgevoerde catalogus *Burgerwezen van Utrecht*. Eindredacteuren: Arend Pietersma en Ludger Smit. Hier worden namen tot mensen van vlees en bloed: de regenten, de binnenhuisvader en -moeder en de kinderen om wie het allemaal begonnen was. De zorg voor hun gezondheid naar ziel en lichaam, de opvoedingsidealen, de strenge straffen en de tot op vandaag voortlevende feodaal aandoende folklore van de regenten worden er sprekend in belicht. In de inleidende artikelen wordt de geschiedenis van het weeshuis die in het gedenkboek uitvoerig aan de orde komt, nog eens beknopt samengevat. De laatste lichting ,,wezen'' kan er nog over vertellen. In het *UN* van 29 december 1990 kwam een van hen aan het woord, mevrouw Dicky van Oostenbrugge, bewoonster van 1938 tot 1947. Ze heeft eigenlijk alleen maar goeds te melden. Zij was het eerste meisje dat zich in huis verloofde en dat daar ook vierde. De weg naar een gebeurtenis als deze is een lange geweest. Beide publicaties doen daar op een boeiende wijze verslag van. *v. S.*

AGENDA

Symposium: De Utrechtse Heuvelrug en Vallei

Op zaterdag 26 oktober 1991 vindt het vierde en laatste symposium in de serie over de provincie Utrecht plaats in Slot Zeist te Zeist. Na de symposia over het Kromme Rijngebied, de Vechtstreek en de Zuid-West hoek staat dit keer de Utrechtse Heuvelrug en de Vallei in het middelpunt van de belangstelling. Overkoepelend thema van dit eendaags gebeuren is: ,,het dagelijks leven door de eeuwen heen''. Middels een aantal lezingen worden verschillende aspecen van het dagelijkse leven op de Heuvelrug en in de Vallei aan de orde gesteld. Het programma valt uiteen in een ochtend- en een middaggedeelte en ziet er (onder voorbehoud) aldus uit:

9.00- 9.30 u.	ontvangst met koffie en levende muziek
9.30- 9.40 u.	opening door H. W. Kernkamp, voorzitter vereniging Oud-Utrecht
9.40-10.00 u.	E. J. M. Hooymayers: een korte geschiedenis van de bewoners van Slot Zeist
10.00-10.45 u.	R. Isarin: de vroegste bewoners van de Heuvelrug en Vallei
10.45-11.00 u.	koffiepauze
11.00-12.00 u.	R. Blijdenstein: het dagelijks leven in de landhuizen: heren en knechten
12.00-13.00 u.	gezamenlijke lunch met levende muziek
13.00-14.00 u.	C. Broers: economische aspecten. Abdijen en hun middeleeuwse ontginningen op de Heuvelrug
14.00-15.00 u.	C. Vernooij: de rol van de religie vanaf het begin van onze jaartelling
15.00-15.15 u.	theepauze met levende muziek
15.15-16.15 u.	D. Prins: de veranderende rol van de natuur in het dagelijks bestaan
16.15-17.00 u.	P. A. C. Beelaerts van Blokland: de toekomst van de Utrechtse Heuvelrug en Vallei
17.00 u.	Afsluiting

Tijdens het symposium zal de Van der Pollstichting in samenwerking met Oud-Utrecht een kleine expositie in het Slot houden van historische voorwerpen uit het dagelijks leven van de bewoners van de Heuvelrug en Vallei.

De toegangsprijzen zijn als volgt:

- leden en introducés	*f* 39,–
- jongeren tot 26 jaar	*f* 25,–
- alleen het ochtend- of middagprogramma (excl. lunch)	*f* 20,–

U kunt zich opgeven door het juiste bedrag over te maken op girorekening 3436241 t.n.v. R. W. Fokkema te Utrecht, o.v.v. symposium Heuvelrug.

Excursie in augustus

Op 31 augustus 1991 organiseert de activiteitencommissie een boswandeling door Amelisweerd onder leiding van Ad Vianen. Voordat we echter de natuur in gaan is er de mogelijkheid om het huis Oud-Amelisweerd en dan met name het prachtige Chinese behang te bezichtigen.

Het programma ziet er als volgt uit:

10.00 u.	verzamelen voor de deur van Oud-Amelisweerd
10.00-10.30 u.	gelegenheid tot het bezichtigen van het behang
10.30-12.30 u.	boswandeling

Leden en introducés zijn van harte welkom.

Bouwen of verbouwen?

- Renovatie, restauratie,
- utiliteits- woningbouw,
- bouwkundig onderhoud 24 uur per dag.

vtos
B.V. Bouw- en Aannemersbedrijf

Californiëdreef 28-32 3565 BM Utrecht Telefoon 030-627872 - Fax 030-627852

Van Blaricum en Vis vertelt u meer over een Perzisch tapijt dan de prijs alleen

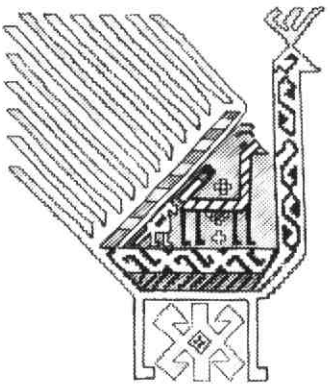

Over Perzische tapijten zijn duizend-en-één verhalen te vertellen. Van Blaricum en Vis kent als geen ander de diepere betekenissen die in een kwaliteitstapijt zijn verweven. Die bijzondere kennis gebruiken wij om de waarde van een tapijt te beoordelen. Door de jaren heen hebben wij een befaamde kollektie opgebouwd die met zorg in stand wordt gehouden.

* tevens inkoop van oude Perzische tapijten.

VAN BLARICUM EN VIS
PERZISCHE TAPIJTEN

's-Gravelandseweg 35, Hilversum
Telefoon 035-218434
(hoek Alb. Perkstraat)

maandblad oud-utrecht

64e jaargang nr. 6 - juni 1991

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:
A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht

Penningmeester:
J. W. Lemaier, Postbus 85073
3508 AB Utrecht

Contributie: *f* 47,-
C.J.P.-houders: *f* 30,-; 65+ *f* 41,-.

Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw
Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssenbroek,
tel. 03465-6 29 30,
contributie-rekening nummer 575520.

Alle overige betalingen uitsluitend de postrekening **56066** ten name van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht.

Excursiecommissie:
Fred Vogelzang, Hunzestraat 56, 3522 EB Utrecht, tel. (030) 87 01 10

Redactie:
J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0923-5116

DE UTRECHTSE HEUVELRUG EN VALLEI

Op zaterdag 26 oktober 1991 vindt het vierde en laatste symposium in de serie over de provincie Utrecht plaats in Slot Zeist te Zeist. Na de symposia over het Kromme Rijngebied, de Vechtstreek en de Zuidwesthoek staan dit keer de Utrechtse Heuvelrug en de Vallei in het middelpunt van de belangstelling. Overkoepelend thema van dit eendaags gebeuren is: ,,het dagelijks leven door de eeuwen heen''. Middels een aantal lezingen worden verschillende aspekten van het dagelijkse leven op de Heuvelrug en in de Vallei aan de orde gesteld. Het programma valt uiteen in een ochtend- en een middaggedeelte en ziet er (onder voorbehoud) aldus uit:

9.00- 9.30 u. ontvangst met koffie en levende muziek

9.30- 9.40 u. opening door H. H. W. Kernkamp, voorzitter vereniging Oud-Utrecht

9.40-10.00 u. E. J. M. Hooymayers: een korte geschiedenis van de bewoners van Slot Zeist

10.00-10.45 u. R. Isarin: de wordingsgeschiedenis van de Utrechtse Heuvelrug en Vallei. Veel van de unieke ontstaanswijze van Nederland vinden we terug in de Utrechtse Heuvelrug en Vallei. Het landschap is ontstaan door een wisselwerking van rivieren, landijs, de zee en de wind. Vanaf het moment dat de mens zijn intrede deed in dit gebied, zo'n 150.000 jaar geleden, is hij een steeds belangrijker rol gaan spelen in de ontwikkeling van het landschap.

10.45-11.00 u. koffiepauze

11.00-12.00 u. R. Blijdenstein en B. Olde Meierink: Kastelen en buitenplaatsen op de Heuvelrug en in de Vallei.
De bisschoppen van Utrecht bouwen in de middeleeuwen een aantal kastelen om het Sticht aan de oostzijde te beschermen. Later ontstaan er in de nieuwe ontginningen adellijke huizen, waarvan slechts enkele als ridderhofstad worden erkend. De geestelijkheid bezit versterkte huizen en landgoederen op de Heuvelrug. In de zeventiende eeuw geven de Nassaus opdracht tot de bouw van grote landhuizen omringd door formele tuinen.
In de 19e eeuw krijgt de Heuvelrug bekendheid door de aanleg van de Stichtse Lustwarande, een gordel van buitenplaatsen waar door rijk geworden stedelingen grote en kleinere landschapsparken worden aangelegd. Vooral sinds de Tweede Wereldoorlog zijn vele van deze buitens in handen van bedrijven gekomen, terwijl ook de verstedelijking sterk oprukt.

12.00-13.00 u. gezamenlijke lunch met levende muziek

13.00-14.00 u. C. Broer: Abdijen en hun middeleeuwse ontginningen op de Heuvelrug
Sinds de 10e eeuw worden vooral in het Eemland grote gebieden ontgonnen. Dit gebeurt vooral vanuit de abdij Hohorst te Amersfoort. Later is het vooral de Paulusabdij in Utrecht die in deze streken grote bezittingen heeft en het gebied via ontbossing en ontvening bruikbaar maakt. De latere ontginningen vinden meer plaats binnen de gewone agrarische structuren en nederzettingen.

14.00-15.00 u. C. Vernooij: De verwevenheid van godsdienst en politiek op de Heuvelrug en in de Vallei.
Godsdienst en politiek spelen een belangrijke rol in het leven van de mensen in dit gebied. Vanaf het begin van de kerstening tot de Hervorming is het de bisschop van Utrecht die kerkelijk en wereldlijk vorst is, iets dat veel overlast (oorlogen) met zich meebrengt. De Hervorming verloopt in dit dunbevolkte gebied moeizaam en de afname van het katholieke volksdeel moet ook in belangrijke mate worden toegeschreven aan de 18e-eeuwse immigratie van protestantse groepen. Door afsplitsingen binnen de Hervormde Kerk ontstaan in de 19e eeuw weer verschillende groeperingen binnen deze protestanten, iets dat nog steeds duidelijk aanwijsbaar is. Sinds 1945 is door een sterke migratie het inwonertal van de streek verdubbeld, waardoor de autochtone bevolking een minderheid gaat vormen.

15.00-15.15 u. Theepauze met levende muziek

15.15-16.15 u. D. Prins: de veranderingen in de relaties tussen mens, natuur en landschap.
Tot de middeleeuwen zijn alleen de hoger gelegen delen (bosranden) in trek als woon- en werkgebied. De mens heeft slechts marginale invloed op de natuur door zijn geringe aantal en het extensieve karakter van de landbouw. In de 11e eeuw verandert dit door ontginningen, waardoor vorming van heide en stuifzanden optreedt. Sinds meer dan een eeuw wordt dit tegengegaan door de beplanting met bomen, maar de invloed van intensieve landbouw, stads- en industrie-uitbreidingen doet zich voelen.
In de Vallei is het na de turfwinning en de ontwatering vooral de bio-industrie die een ongunstige invloed uitoefent op de natuur. Veel planten en dieren worden in hun bestaan bedreigd, hoewel het milieu- en natuurbesef gelukkig toeneemt.

16.15-17.00 u. P. A. C. Beelaerts van Blokland: de toekomst van de Utrechtse Heuvelrug en Vallei.

17.00 u. Afsluiting

Tijdens het symposium zal de Van der Pollstichting in samenwerking met Oud-Utrecht een kleine expositie in het slot houden van historische voorwerpen uit het dagelijks leven van de Heuvelrug en de Vallei.
De toegangsprijzen zijn als volgt:

- leden en introducés	*f* 39,–
- jongeren tot 26 jaar	*f* 25,–
- alleen het ochtend- of middagprogramma (excl. lunch)	*f* 20,–

U kunt zich opgeven door het juiste bedrag over te maken op girorekening 3436241 t.n.v. R. W. Fokkema te Utrecht, o.v.v. symposium Heuvelrug.

Over de sprekers:
R. (René) Isarin heeft fysische geografie gestudeerd aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Zijn bijzondere belangstelling gaat uit naar het landschap en de prehistorie van Nederland.
R. K. M. (Roland) Blijdenstein studeerde kunstgeschiedenis en werkte tussen 1980 en 1983 bij de gemeente Zeist t.b.v. een monumenteninventarisatie. Sindsdien is hij verbonden aan de provincie Utrecht, vanaf 1987 als leider van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) alsmede eindredacteur van een gelijknamige publicatiereeks.
B. (Ben) Olde Meierink studeerde kunstgeschiedenis en is sinds 1989 werkzaam bij de provincie Utrecht in het kader van het MIP. Hij publiceerde over kastelen en buitenplaatsen in Nederland en is momenteel bezig met een dissertatie over de receptie van het Hollands-Classicisme bij de Adel in de Republiek 1625-1675.
C. (Lotte) Broer studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is vanaf 1987 als Assistent in Opleiding verbonden aan de vakgroep Middeleeuwse geschiedenis van dezelfde universiteit. Zij bereidt een proefschrift voor over de St. Paulusabdij te Utrecht en de St. Laurensabdij te De Bilt als voorbeelden van 11e- en 12e-eeuwse Benediktijner abdijen die door de bisschop van Utrecht zijn gesticht.
C. (Kees) Vernooy studeerde na de kweekschool pedagogiek en psychologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Promoveerde in 1988 op het proefschrift ,,Boerengezinnen in beweging. Een sociaal-pedagogisch onderzoek naar het functioneren van katholieke boerengezinnen uit het Kromme Rijngebied 1930-1985''. Verder onderzoek op dit terrein volgde. Vernooy is als onderwijskundige verbonden aan het Christelijk Pedagogisch Studiecentrum te Hoevelaken.
D. (Dirk) Prins is landbouwkundig ingenieur en werkzaam als docent biologie aan een avondschool. Houdt zich daarnaast intensief bezig met milieu- en natuurorganisaties, het geven van kursussen en lezingen over de natuur. Studeert momenteel psychologie aan de Open Universiteit.
Jhr. P. A. C. (Pieter) Beelaerts van Blokland studeerde sociale geografie en administratief recht. Was achtereenvolgens burgemeester van Wolphaartsdijk, Vianen en Amstelveen. Werd in 1977 Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Na een periode als burgemeester van Apeldoorn werd hij in 1985 Commissaris van de Koningin in de Provincie Utrecht.

DE SCHUILKERK VAN ST. GERTRUDIS

De Gertrudiskapel[1]) is ontstaan in de eerste helft van de 17de eeuw als zogenaamde 'schuilkerk' voor de parochie-gemeente van Ste. Gertrudis, die aan 't eind van de zestiende eeuw verdreven was uit de Geertekerk. Het voormalige claustrale huis waarin deze gemeente haar toevlucht zocht behoorde oorspronkelijk tot de immuniteit van Ste. Marie en bestond waarschijnlijk uit meerdere bouwdelen[2]). Voor de nieuwe kerkelijke functie heeft men indertijd de bouwkundige situatie ingrijpend veranderd. De verdiepingsbalklagen werden doorgezaagd, waarbij de resterende delen ter weerszijden van de hiermee ontstane hoge middenruimte als galerijen konden worden benut. Voor de plaatsing van een balustradeorgel[3]) is deze galerij aan de westzijde doorgetrokken. Ten behoeve van de stabiliteit van het gebouw bracht men een ijzeren trekstangconstructie aan die uiteindelijk constructief ontoereikend zou blijken te zijn. De zeventiende-eeuwse verbouwing waarbij eigenlijk het dwarsverband tussen de buitenmuren werd verwijderd, had een gevaarlijke scheefstand tot gevolg, hetgeen mede aanleiding was voor de huidige restauratie.
Eeuwenlang heeft deze kapel dienst gedaan als kerk voor de katholieke en later Oud-Katholieke parochie van Ste. Gertrudis. Bouwkundige wijzigingen onderging het gebouw bijna niet. Het interieur daarentegen werd meermalen gewijzigd. Tijdens restauratie werd een kleuronderzoek uitgevoerd, waaruit nieuwe informatie is voortgekomen ten aanzien van de oorspronkelijke en gewijzigde situaties van het interieur.
In 1829[4]) onderging de kapel een grote opknapbeurt: onder de galerijen werden ter ondersteuning kolommen geplaatst met rijkversierde kapitelen; het interieur werd gewit, afgewisseld met goudkleurige accenten en vermoedelijk dateren ook de huidige spitsboog-vensters uit deze tijd, waarmee het kerkelijk karakter ook naar buiten toe als zodanig herkenbaar

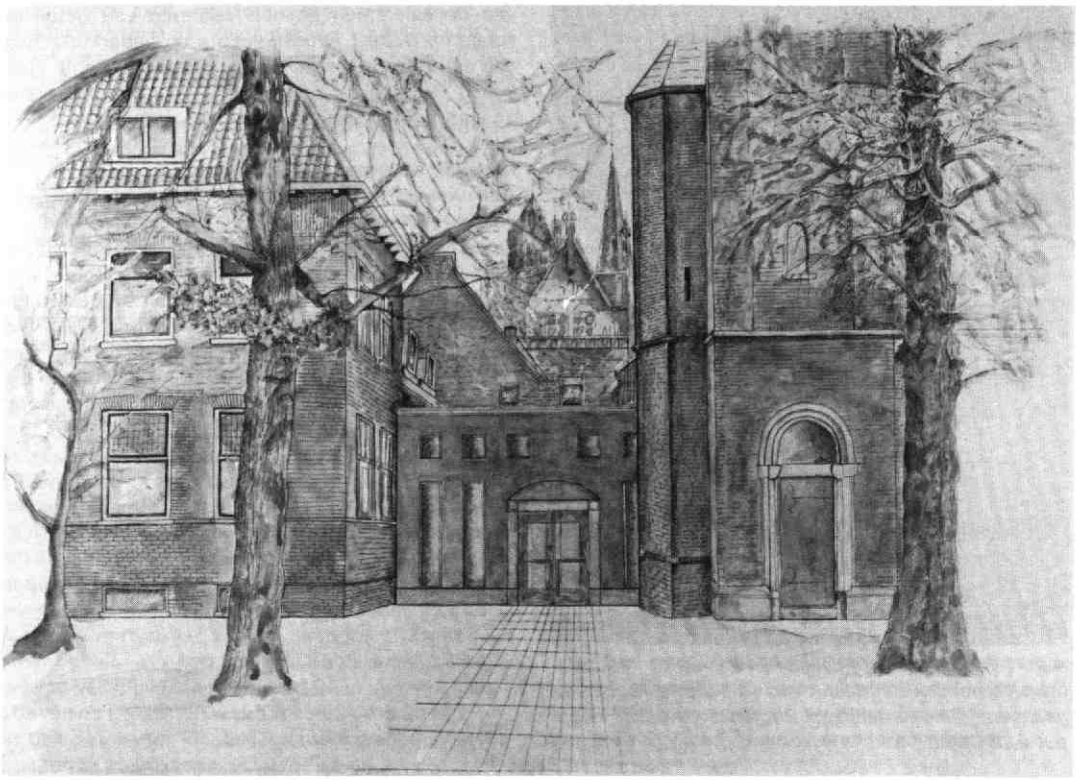

Aquarel met in het midden de gevel van het nieuw te bouwen kerkelijk centrum. Aquarel: C.C. van Hoogevest. Gemeentelijke Fotodienst Utrecht, negatiefnr. K 2034.

werd. In 1914 is de kapel grotendeels ontruimd[5]). De Oud-Katholieke gemeente betrok toen de in 1912 - 1914 gebouwde nieuwe kerk gelegen aan de Catharijnesingel ten zuiden van de Gertrudiskapel; de huidige Ste. Gertrudiskerk. Vanaf 1926 werd in de kapel tijdelijk het Oud-Katholiek museum gevestigd dat in 1968 overging naar het Catharijneconvent. In de jaren tachtig ontstond de gedachte om de resterende Utrechtse Oud-Katholieke parochies[6]) te fuseren en onder te brengen in één gemeenschappelijk kerkgebouw. De keuze viel op de kathedrale kerk van Ste. Gertrudis, die tezamen met de kapel en een nieuw te bouwen verbinding tussen beide bouwdelen, uitstekend dienst zou kunnen doen als kerkelijk centrum voor de Oud-Katholieke gemeente. Daartoe vond in 1989 een met name technische restauratie van de Gertrudiskerk plaats en wordt momenteel de kapel gerestaureerd. Ook de eerste aanzetten tot de bouw van een nieuw kerkelijk centrum (afb. 1) zijn reeds gedaan. Het ligt in de bedoeling om het gehele project af te ronden in het voorjaar van 1992.

Restauratie Gertrudiskapel (1990 - 1992)

De restauratie, uitgevoerd onder leiding van het Architectenbureau ir. T. van Hoogevest[7]), betreft met name een consolidatie van de bestaande bouwkundige toestand. De scheefstand is inmiddels gefixeerd door middel van een moderne staalconstructie, die onzichtbaar weggewerkt kon worden in de vloeren van de galerijen. Bij vernieuwing van de in zeer slechte staat verkerende pleisterwerken (binnen en buiten) zijn vele bouwsporen tevoorschijn gekomen die in een later stadium geëvalueerd kunnen worden. In de zuidoosthoek van de kapel werd onder andere een restant teruggevonden van een middeleeuwse piscinanis met aan de onderzijde van de spitsboog-vormige opening een gebeeldhouwd kopje.

Het in kunsthistorisch opzicht meest belangwekkende aspect van deze restauratie betreft het resultaat dat voortkwam uit het kleuronderzoek[8]).

Na onderzoek bleek onder andere dat vele barokke houten ornamenten, zoals engeltjes, lof- en lijstwerk, niet behoren tot de oorspronkelijke betimmering. Het geringe aantal aangetroffen verflagen in vergelijking met andere onderdelen spreekt voor zich. Ook op het houten gewelf bevinden zich minder verflagen en men kan er vrijwel zeker van uitgaan dat de huidige overwelving niet dateert uit de zeventiende-eeuwse verbouwingstijd. Deze conclusie kan alleen getrokken worden omdat op andere onderdelen onder een groter aantal verflagen wél de oorspronkelijke polychromie tevoorschijn kwam: op de betimmeringen van de wanden en op een deel van de balustrade[9]), alsmede op de moer- en kinderbinten van de plafonds boven de galerijen, werd een oorspronkelijke kleurrijke marmer-imitatie-beschildering teruggevonden. Bovendien bevinden zich op de houten panelen tus-

Aan 't werk: Marianne Deelen, één van de restaurateurs bij het schoonmaken van de plafonds boven de gelerijen. Gemeentelijke Fotodienst Utrecht, negatiefnr. B 10353-B.

sen moer- en kinderbinten van de plafonds geschilderde medaillons met rijkversierde luchtpartijen en guirlandes.
Momenteel worden deze plafonds schoongemaakt (afb. 2) en komt de beschildering er vrijwel gaaf onder vandaan. Afhankelijk van de technische staat en het beschikbare budget zal bekeken worden in hoeverre ook de andere houten onderdelen schoongemaakt kunnen worden. In ieder geval zal de westwand[10] - waarop nog een in goede staat verkerende marmerimitatie-beschildering aanwezig is - met de daarin opgenomen, veelhoekig uitgebouwde doopkapel, in de oorspronkelijk staat worden teruggebracht.
Onder de galerijen bevinden zich vijftien schilderijen die vermoedelijk uit de eerste helft van de zeventiende eeuw dateren. Hierop zijn afgebeeld de apostelen[11] en de vier evangelisten. Stylistisch gezien zijn deze te plaatsen binnen het kader van de Utrechtse School en kunnen verschillende handen onderscheiden worden in de behandeling van fysiognomie en compositie. De schilderijen bevonden zich in zeer slechte staat en worden nu gerestaureerd in het atelier van E.J. Tjebbes te Bussum. De restauratie richt zich met name op een consolidatie van de bestaande toestand. Met uitzondering van eerder uitgevoerde randverdoekingen en twee gehele verdoekingen, waren de schilderijen in technische zin vrijwel onaangetast gebleven. Een opmerkelijk gegeven dat aanleiding was voor een uiterst behoedzame werkwijze. Naast consolidatie van de bestaande toestand en reparatie van technische gebreken, die voornamelijk de vernieuwing van randverdoekingen, het herstel van de spieramen en het repareren van gaten en scheuren betreft, wordt slechts op beperkte schaal een esthetische restauratie uitgevoerd; slechte plekken[12] worden bijgewerkt en waar mogelijk later aangebrachte storende retouches verwijderd.

Kerkelijk centrum

Het nieuw te bouwen kerkelijk centrum vormt een verbindende schakel tussen kerk, kapel en de twee bij het centrum betrokken woningen (nrs. 8/8bis en een deel van 12) aan de Mariahoek. De gepleisterde voorgevel ligt terug ten opzichte van de bestaande rooilijn (afb. 1). Uitgangspunt voor het ontwerp was onder andere de wens om de binnenruimte te blijven ervaren als een overdekte buitenruimte. Eén en ander zal worden gerealiseerd door middel van detaillering, afwerking van vloeren en wanden en een ruime toevoer van daglicht via in het platte dak verwerkte lichtkoepels. De lengteas, alsmede de gehanteerde maatvoeringen zijn gerelateerd aan de gevelstramienen van de Ste. Gertrudiskerk.

Architectenbureau drs. C.C. van Hoogevest
ir. T. van Hoogevest bv.
Westsingel 9
3811 BA Amersfoort

Noten:

1. De oorspronkelijke naamgeving in de zeventiende eeuw luidde „Ste. Gertrudis in den Hoeck"; later aangeduid als kerk van de parochie van Ste. Gertrudis; sinds 1914 Gertrudiskapel.
2. De tijdens restauratie gevonden bouwsporen kunnen na evaluatie vermoedelijk een nader licht werpen op de oorspronkelijke indeling en begrenzing van deze claustrale bebouwing.
3. In 1884 is dit orgel vervangen door een nieuw orgel dat in 1914 verplaatst werd naar de Ste. Gertrudiskerk en in 1968 verkocht werd aan de gemeente van Kockengen. Ten behoeve van dit 19de-eeuwse orgel werd de balustrade-constructie gewijzigd, alsmede de plafond- en wandafwerking, getuige de afwijkende vormgeving en de resultaten van het kleuronderzoek.
4. Dr A. J. van de Ven, „De Driehoek van Sint Marie te Utrecht", overdruk uit het *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1955, p. 51.
5. In 1914 werden onder andere het grootste gedeelte van het kerkmeubilair verkocht: altaaropstand, preekstoel, communiebank, luchtkronen enz.: E. Lagerwey, *Geschiedenis der Gemeente van de Heilige Gertrudis te Utrecht*, 1932 (De Ploeg) Utrecht, p. 20.
6. In 1818 was reeds de gemeente Soli Deo Gloria „gefuseerd" met de gemeente van Ste. Gertrudis: E. Lagerwey, a.w. (noot 5) p. 18. Iets over de besluitvorming bij: Ton van Schaik, „Oud-Katholieken in Utrecht voor belangrijke beslissingen. Drie historische kerkgebouwen in het geding." In: *Maandblad Oud-Utrecht* 56 (1983) 194-196. De daarin vermelde optie van afbraak van de O.K. Kathedraal van 1914 verdween gelukkig van tafel.
7. Ook de nieuwbouw voor het Kerkelijk Centrum Ste. Gertrudis vindt plaats onder leiding van het Architectenbureau ir. T. van Hoogevest bv. te Utrecht/Amersfoort.
8. Het kleuronderzoek en de huidige restauratie van de schilderingen wordt uitgevoerd onder leiding van restaurateur E. J. Tjebbes te Bussum. Resultaat van het kleur-

onderzoek werd vastgelegd in een interne rapportage: *Kleuronderzoek Ste. Gertrudiskapel*, november 1990.

9. De opengewerkte delen van de balustrade dateren waarschijnlijk uit een latere periode. Hiervoor spreken niet alleen bouwkundige aanwijzingen, maar ook het feit dat tijdens het kleuronderzoek op de opengewerkte delen een geringer aantal verflagen werd gevonden en de 17de-eeuwse marmer-imitatiebeschildering ontbreekt.
10. In de Gertrudiskerk bevinden zich twee zeventiende-eeuwse schilderijen die van oorsprong thuishoren in de westwand van de kapel. Hierop zijn respectievelijk afgebeeld: de ,,Doop van een Ethiopiër door Philippus'' en de ,,Doop van hoveling Cornelius door Petrus''. Beide schilderijen worden gerestaureerd in het atelier van E. J. Tjebbes te Bussum en zullen na restauratie teruggeplaatst worden in de westwand van de kapel.
11. In het totaal zijn 11 apostelen (Jacobus de Mindere ontbreekt) en vier evangelisten uitgebeeld.
12. Deze slechte plekken betreffen met name onderdelen van het schilderij die door eerdere onoordeelkundige restauraties zijn ontstaan.

EEN REIZIGER IN UTRECHT. THOMAS PENNANT OP DE GRAND TOUR 1765

Reizen

Het maken van lange reizen over het Europese vasteland nam na de val van het Romeinse rijk behoorlijk in populariteit af. Hadden de Romeinse heerscharen er voor gezorgd, dat de uithoeken van het Rijk door goede wegen met elkaar werden verbonden en gaf de aanwezigheid van garnizoenen de reizigers een gevoel van veiligheid, na het uiteenvallen van de organisatie van de Romeinen was het vonnis van dit wegennet ook getekend. Plaatselijke machthebbers, sterk op autarkie en politieke zelfstandigheid gericht, hadden geen baat bij een goed onderhouden wegenstelsel, dat het concurrenten maar gemakkelijk zou maken om huis en haard te bedreigen. De wegen vervielen en werden onveilig: rondzwervende roversbenden maakten lange reizen tot een hachelijke zaak.
Gereisd werd er dus voornamelijk door mensen die een noodzaak daartoe hadden: marskramers, kooplieden, monniken, studenten, soldaten, pelgrims en vogelvrijen.
De mentaliteit veranderde mee: de bevolking richtte zich sterk op de eigen directe omgeving en alles wat van daarbuiten kwam was op zijn minst vreemd en vaak bedreigend. Reizigers stonden dan ook niet in hoog aanzien.
Pas bij de opkomst van de steden en het groeien van de handel werd reizen weer een dagelijks fenomeen. Uiteraard bleef het gros van de bevolking nog binnen de eigen gemeenschap, maar diplomaten, kooplieden met hun gevolg en geleerden reisden door heel Europa. Vaak nog onder erbarmelijke omstandigheden, want de wegen werden nauwelijks verzorgd.
Koningin Elisabeth I van Engeland zag als een van de eersten de positieve kanten van reizen. Zij liet op eigen kosten jonge edellieden naar het buitenland gaan, waardoor ze verwachtte de beschikking te krijgen over een corps diplomaten dat veel van de wereld had gezien, zich gemakkelijk bewoog in gezelschap van vreemden en die goed de taal en zeden kenden van de buitenlandse gezanten en vorsten met wie er werd onderhandeld.
Toch bleef reizen een gevaarlijke zaak: sommigen zoals Fynes Moryson verkleedden zich vaak als boerenknecht, om zo geen rovers aan te trekken. Hij verstopte zijn geld in zijn schoenen, wat hem vooral blaren opleverde. Rijke kooplieden gingen altijd onder bescherming van een uitgebreid escorte op weg.
Oorlogen en epidemieën maakten het de reizigers niet gemakkelijk: een rondreis over het continent duurde vaak jaren en in de tussentijd kon het aanvankelijke reisdoel onbereikbaar blijken. Ondanks dat werd het maken van langere reizen over het Europese vasteland in de 16e en17e eeuw steeds populairder.

Grand tour

In 1639 verrijkte Richard Lassals het vocabulaire met de term ,,grand tour''. Lassals was afkomstig uit Yorkshire, waar veel katholieke families woonden. Ook hij stamde uit zo'n geslacht en vertrok naar het seminarie in Douay om er een opleiding tot priester te ontvangen. Dit betekende effectief een verbanning, aangezien katholieke priesters in het protestantse Engeland vogelvrij verklaard waren. Sommigen van de in Douay opgeleide priesters trokken toch naar Engeland om missiewerk te verrichten, maar de meesten bleven op het continent werkzaam. Deze priesters maakten in dienst van de kerk vaak lange reizen, vooral uiteraard naar Rome. Ook Lassals maakte diverse lange trips door Frankrijk en Italië. Hij was daardoor een ideale mentor voor de jonge Engelse edellieden die als onderdeel van hun opvoeding een reis maakten over het continent, een reis die bekend raakte met de typering van Lassals, als ,,Grand Tour''.
In Engeland was het steeds meer mode geworden om jongelieden uit de gegoede stand na hun scholing, zo tussen hun 15e en 20ste jaar een reis door Europa te laten maken.
De bedoeling van deze reis was de blik van de jongeman te verruimen, zijn talenkennis te vervolmaken en zijn algemene kennis te verbreden. Na de ervaringen van een dergelijke reis zou de jongeman zich gemakkelijk bewegen in allerlei kringen en een hoop levenswijsheid hebben opgedaan. Een bijkomend effect was dat de wilde streken die men in deze leeftijd van de jongens kon verwachten ver van het eigen nest plaatsvonden.

Maar de ouderlijke autoriteit was ver weg en om nu te zorgen dat de knullen zich niet alleen in bordelen en speelholen ophielden, was het van het grootste belang dat er een mentor meeging, een ouder ervaren iemand, die er op toezag dat de pupil zijn dagelijkse lessen in spraakkunst, dans, paardrijden volgde, regelmatig verpoosde in musea en kabinetten, ateliers van handwerkslieden en kunstenaars bezocht en zijn opwachting maakte bij de plaatselijke adel. Dat dit geen gemakkelijke taak was bljkt wel uit de bijnaam die deze mentoren kregen: ,,bear-leaders''.
Vele katholieke Engelse priesters zoals Richard Lassals waren daarvoor uitermate geschikt. En ondanks hun katholieke achtergrond waren ze zeer gezocht als mentor voor adellijke jongelieden op hun ,,grand tour''.
In de loop van de zeventiende maar nog sterker in de achttiende eeuw werd het maken van de ,,grand tour'' zo'n wijd verbreid fenomeen, dat niet-Engelse reizigers zwaar klaagden over de duizenden Engelsen die ze op hun weg ontmoetten. Lang niet alle jongelieden gedroegen zich, zo ver van de ouderlijke macht, altijd even beschaafd. Niet alleen maakten ze door hun luidruchtigheid en geruzie de andere gasten in de herbergen het leven zuur, ze smeten ook met geld. Het maken van de tour was een ,,once in a lifetime''-gebeurtenis en er werd niet op een cent gekeken. Dat betekende dat daar waar de Engelse toeristen verschenen, de prijzen gigantisch omhoog gingen.

THOMAS PENNANT, F.R.S.
By Thomas Gainsborough, R.A.

De route
Het uiteindelijke doel van de grand tour was een bezoek aan Italië, dat gezien werd als de bakermat van de beschaving. Hoewel het onder de puriteinse regering van Cromwell verboden was voor Engelse onderdanen om Rome (de zetel van de anti-christ tenslotte) te bezoeken, ontvingen diverse kardinalen in de pauselijke stad jaarlijks tientallen Engelse gasten. Toen in de achttiende eeuw de Engelse koningen een tolerante houding hadden aangenomen, werd Rome een belangrijke halte in de grand tour.
De tour begon meestal in Calais of een andere Kanaalstad. Met koetsen van diverse omvang en snelheid reisde men dan via Lyon door Frankrijk, over Basel en Zwitserland door de Alpen om dan door Noord-Italië te geraken. Bezoeken aan Genua, Pisa, Rome, Florence en Venetië lagen dan in het verschiet. Zuidelijker dan Napels kwamen de toeristen nauwelijks: men was het er algemeen over eens dat daar de beschaving ophield. Ook de Pyreneeën vormden zo'n grens.
Na een periode in Italië begon men de terugreis. Vaak reisde men via Wenen en Zuid-Duitsland, om dan vervolgens de Rijn af te zakken richting de Lage Landen. Sommigen maakten nog reizen door Noord-Duitsland, naar Berlijn, Dresden en Hamburg.
De laatste etappe in de grand tour ging meestal over het grondgebied van de lage landen. Een hele verademing, zo blijkt uit de reisverslagen.

De lage landen
Na de slechte wegen en de ontelbare douaneposten van Frankrijk, de nog slechtere paden van Italië en het door rondtrekkende roversbenden onveilig gemaakte Duitsland, had de reiziger het gevoel in een andere wereld terecht te komen, zodra de grens met de lage landen werd overschreden. De wegen waren er goed, de rijtuigen en diligences stukken beter en een vervoermiddel als de trekschuit vervulde hem met bewondering. Vooral de hygiëne, het landschap en het weer kon zijn goedkeuring wegdragen. Over de trekschuit werd het volgende gemeld:
,,Het is precies een herberg, verdeeld in verscheidene ruimtes. Je kunt er een goede maaltijd van zes of zeven gangen bestellen, met een goed glas wijn en dat alles niet te duur. In de winter wordt er aan boord gestookt en de boot vaart zo rustig, dat je het gevoel hebt in een gewoon huis te verblijven.''

Ook de Nederlandse herbergen hadden een goede reputatie. De kamers waren schoon, droog en goedkoop, de bedden fris opgemaakt en zacht en het eten was overvloedig. Nadelen waren het vele roken van de Hollanders, de bedsteden die met enige argwaan werden bekeken (men verwachtte er 's nachts uit te rollen en een vervaarlijke smak te maken) en de gewoonte van de kok vogels en vissen met kop en al op te dienen. Ook werd gewaarschuwd voor de herbergier: gasten moesten het niet in hun hoofd halen te protesteren tegen de rekening. Zodra een klant over het bedrag begon te klagen, werd de rekening onmiddellijk flink verhoogd. Had de bezoeker dan nog niet door hoe het in Nederland toe ging, dan werd een ma-

gistraat gehaald en moest alsnog de verhoogde rekening worden voldaan.
Trekpleisters in Nederland waren uiteraard Amsterdam met zijn enorm drukke haven en de Leidse universiteit. Toch werd ook Utrecht regelmatig bezocht. De beroemde Engelse auteur James Boswell bezocht gedurende de jaren 1763-64 de Utrechtse universiteit. Hoewel de Leidse beroemder was, werd het leven in Utrecht veel gezelliger gevonden. In 1765 bezocht een andere Engelsman, Thomas Pennant onze stad. Hij heeft hierover een verslag nagelaten.

Thomas Pennant

James Boswell beschreef Thomas Pennant als ,,de beste reiziger die ik ooit gelezen heb. Hij ziet meer dingen dan wie ook.'' Pennant was één van die jongelieden die op de grand tour waren geweest en de smaak van het reizen te pakken hadden gekregen. Op zijn reis maakte hij kennis met beroemde wetenschappers en kunstenaars. De vragenlijsten die sommige toeristen meekregen om hun nieuwsgierigheid wat op gang te brengen waren voor hem overbodig: hij had een brede belangstelling, variërend van het maken van tapijten, de dierentuinen in Frankrijk, de kleding van de vrouwen tot het werk van schilders en graveurs.
Op zijn reis door Frankrijk bezocht hij Buffon en hij sliep in een herberg die Jean-Jacques Rousseau één dag tevoren verlaten had. Op de tocht door Zwitserland ontmoette hij Haller en Voltaire. Merkwaardigerwijs bezocht hij Italië niet: zijn interesse ging in de eerste plaats uit naar wetenschappers en die ontmoette hij vooral in Frankrijk, Zwitserland en Duitsland.
Op de terugtocht naar zijn vaderland kwam hij ook door de lage landen, waar hij logeerde in Nijmegen en zijn weg via Arnhem vervolgde. Ook hij was zeer te spreken over het landschap, de steden en de kwaliteit van de wegen.

Uit zijn reisverslag:
,,(8 juli 1765) Ging om acht uur op weg; het landschap heuvelachtige heidevelden, zwart en kaal zoals de heide in Staffordshire. De weg werd op veel plaatsen omzoomd door bomen. Na het verlaten van deze heuvels reden we door Wageningen, een kleine nette stad in zeer vlak gebied. Gegeten in een alleenstaand huis in een dorpje Kirp(? F. V.) geheten, in de nabijheid waarvan sterke verdedigingswerken de overgang naar het vlakke land bewaken. Zag grote tabakplantages. Langs de dijken stonden vele wilgen.
Bereikte Utrecht, een grote en prachtige stad. De straten zijn breed, vele hebben een gracht in het midden en zijn aan beide zijden met bomen beplant. Onder aan de straten langs de grachten zijn vele woningen die er uitzien als kelders, maar de rook die eruit opstijgt hindert de huizen erboven sterk.
De kerktoren is erg hoog en kan van grote afstand worden gezien. De kerk is onafgebouwd gelaten; volgens een oude legende vertellen de inwoners dat de halve kerk weggeblazen is en nooit meer is teruggevonden. De maliebaan vlak buiten de stad lijkt veel op die van St. James (in Londen) en hoewel hij niet zo lang is, zijn de bomen erlangs veel mooier. Bovendien zijn er zes smallere wandelpaden naast de maliebaan. De hele omgeving van Utrecht is erg mooi, prachtig begroeid en voorzien van goede afwatering. Heb overnacht in ,,Het Kasteel van Antwerpen'', een uitstekende herberg.

Tijdens een tweede bezoek aan Utrecht, op 28 juli heb ik de tuinen gezien van de heer Van Mollem, eigenaar van de zijdespinnerijen. Ze zijn enorm groot en een perfecte uitdrukking van de Nederlandse smaak. Er staan twee grote koepels die met schelpen in verschillende patronen zijn bedekt. Deze zijn zo prachtig als dit soort dingen maar kunnen zijn.
Heb de kerktoren beklommen: het bovenste gedeelte is precies als een lantaarn gebouwd. Van daaruit heb je een enorm uitzicht naar alle kanten over dit zeer vlakke land. Ik zag Amersfoort, Amsterdam, Haarlem en Rotterdam liggen.''

Deze laatste observatie maakt de karakterisering van Boswell wel heel treffend. Hierna vertrok Pennant voor een bezoek aan Overijssel, Gouda en Rotterdam. Via Amsterdam, Den Haag, Antwerpen en de Vlaamse steden reisde Pennant terug naar Calais, waar hij op 18 augustus overstak naar Engeland. Hij was toen bijna een jaar onderweg geweest. Dit was korter dan veel grand tours duurden. Sommigen namen wel vier jaar in beslag.
Reizigers die de grand tour achter de rug hadden, ontmoetten elkaar jaarlijks in Londen, in Societies of Dilettanti. Daar werden herinneringen aan die goede oude tijd opgehaald en verhalen van nieuwkomers beluisterd.
Ondanks dat er veel kritiek kwam op de grand tour - hij zou zeer kostbaar zijn en het leereffect gering - heeft dit fenomeen veel invloed gehad op het Engelse dagelijkse leven. Vele Italiëgangers bouwden hun buitenplaatsen in een Italiaanse stijl, velen kochten kunstwerken uit Frankrijk en Italië of lieten buitenlandse kunstenaars overkomen. De gewoonte was om in Italië tijdens de reis een groepsportret te laten schilderen, als tastbaar bewijs van de aanwezigheid. Dit portret kreeg dan een prominente plaats in huis.
Door de Franse Revolutie en de oorlogen tussen Napoleon en Engeland kwamen de reizen over het continent tot een abrupt einde. In de negentiende eeuw bezochten de Engelsen opnieuw in grote getalen het continent, maar de komst van de spoorwegen en de stoomschepen hadden intussen het karakter van de tocht ingrijpend gewijzigd.

Fred Vogelzang

Literatuur:
Chaney, E. The Grand Tour and the Great Rebellion. Richard Lassals and ,,The voyage of Italy'' in the seventeenth century (Genève, 1985).
Hibbert, C. The Grand Tour (London 1969).
Beer, G. R. de Tour on the continent 1765 by Thomas Pennant Esq. (London 1948).

Jaarrekening 1990

	Jaarrekening 1989	Begroting 1990	Jaarrekening 1990	Begroting 1991
Baten				
Kontributies	81.573,–	80.920,–	79.796,–	82.000,–
Advertenties	4.620,–	4.620,–	4.950,–	11.000,–
Verkopen	2.675,–	3.800,–	4.605,–	3.000,–
Donaties	11.500,–	12.000,–	12.999,–	12.000,–
Rente	10.460,–	8.200,–	11.134,–	10.000,–
Diversen	–,–	–,–	423,–	–,–
	110.828,–	109.540,–	113.907,–	118.000,–
Lasten				
MOU	52.099,–	48.000,–	53.892,–	55.000,–
JOU	37.348,–	39.000,–	37.933,–	38.000,–
Archeologische Kroniek	10.000,–	10.000,–	10.000,–	10.000,–
Activiteiten en werving	4.187,–	7.000,–	3.650,–	4.000,–
Kosten van beheer	6.936,–	6.000,–	7.638,–	7.000,–
Algemene kosten	–,–	5.000,–	5.811,–	5.000,–
Afschrijvingen	–,–	–,–	1.173,–	–,–
	110.570,–	115.000,–	120.097,–	119.000,–
Kapitaal mutatie	+ 258,–	- 5.460,–	- 6.190,–	- 1.000,–
Kapitaal per jaarultimo	83.712,–		77.522,–	

Toelichting bij staat van baten en lasten uit jaarrekening 1990
De staat van baten en lasten geeft een overzicht in vier kolommen. De begroting 1990, welke is opgesteld door de vorige penningmeester, gaf een begroot tekort aan van f 5.460,–. De realiteitswaarde van deze begroting moge blijken uit het uiteindelijk gerealiseerde tekort ad f 6.190,–. Het nadelige saldo wordt afgeboekt van de kapitaalrekening van de vereniging.

Relatie opbrengsten en kosten
Bij de presentatie van de begroting 1991 merkte ik reeds op, dat het lidmaatschapsgeld onvoldoende is om daaruit de directe kosten te bestrijden. Het lukt het bestuur van de vereniging nog steeds om de kosten van het Maandblad, Jaarboek en Archeologische Kroniek te betalen dankzij subsidies en giften van derden en de renteopbrengst van het kapitaal van de vereniging.
In 1990 heeft de omslag plaatsgevonden van een marginale positieve opbrengst naar een, in mijn opvatting, stevig verlies. In 1990 is dit verlies, uitgedrukt in een percentage van het vermogen per ultimo 1989, te berekenen op 7%. Dit verlies is van het vermogen van de vereniging afgeboekt.
Omdat het noodzakelijk is nieuwe leden te werven, niet alleen om ledenverlies te compenseren, maar tevens om het draagvlak van de vereniging te vergroten, vindt thans overleg binnen het bestuur plaats met betrekking tot de hoogte en, eventuele verdere, differentiatie van de contributieregeling.
In de najaarsledenvergadering zal verdere informatie volgen.

Utrecht, 28 mei 1991. *J.W. Lemaier, penningmeester.*

UIT DE TIJDSCHRIFTEN

Het middeleeuwse Utrecht is een kunststad. Kunstenaars konden er goed leven omdat de kerk en de stedelijke overheid opdrachtgevers waren die een permanente stroom werk creëerden.
Over al die kunstwerkplaatsen zijn we maar matig ingelicht omdat het toch niet zo eenvoudig blijkt concrete gegevens te voorschijn te halen uit de archieven. Maar noeste arbeid en vooral doorzettingsvermogen laten zien dat die archieven meer bevatten dan wel eens gedacht wordt. Ik herinner aan de dissertatie van Louise van den Bergh-Hoogterp. Zij hield zich bezig met de edelsmeden van het middeleeuwse Utrecht in *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen,* 's-Gravenhage/Maarssen, 1990.
In *Oud Holland* 105 (1991), p. 1-31 publiceerde Saskia de Bodt haar bevindingen met de Utrechtse borduurwerkers in het laat-middeleeuwse Utrecht. Ook zij moest in de archieven duiken want er mag dan wel het nodige borduurwerk uit deze periode zijn overgebleven, m.n. in de collectie van het Catharijneconvent, bij deze kunstwerken moet in bijna alle gevallen geconstateerd worden dat het werk niet gesigneerd is. Slechts op uitvoerig stilistisch en technisch onderzoek kon iets ,,Utrechts'' genoemd worden.
Saskia de Bodt doorbreekt de anonimiteit van de *acupictores,* schilders-met-de-naald. In haar artikel ,,Borduurwerkers aan het werk voor de Utrechtse kapittel- en parochiekerken 1500-1580'' komt zij met vele namen, de oogst van het rekeningen lezen. In een voetnoot somt zij er 28 op. De een blijft een vermelding maar de ander krijgt meer contouren.
In de 16de eeuw blijken de borduurwerkers en hun ateliers een uiterst prominente rol te spelen. In het eerste kwart van die eeuw is de belangrijkste borduurder Jacob van Malborch, die waarschijnlijk in 1525 overleed. De schrijfster weet van hem concreet nog bestaande borduursels aan te wijzen bijv. de mouwstukken aan de twee dalmatieken die het kapittel van St. Jan liet vervaardigen van een gift van bisschop David van Bourgondië. Jacobs atelier dat een groot aantal importante werken kreeg uit te voeren, werd overgenomen door zijn zoon Reyer Jacobszoon, die we van 1535 tot 1568 produktief zien zijn. Diens zoon, Peter Reyers, nam de zaak op zijn beurt over, maar hij raakte overvleugeld door Sebastiaen de Laet, die in het tweede kwart van de 16e eeuw de grote werken van o.a. de kapittel- en parochiekerken in zijn orderportefeuille kreeg.
Naast deze speurtocht naar borduurders gunt de auteur ons middels de archivalia ook een blik op de ontstaansgeschiedenis van de karmozijnrode misgewaden van de Buurkerk. De rekeningen van deze kerk laten zien wie de borduursels vervaardigen, wie de gelden voor het werk schonken, dat een Gouwenaar - Hein de Swert - de ontwerpen leverde, en dat de karmozijnrode stof in Antwerpen werd gekocht toen de te appliceren borduurwerken gereed waren. Bruyn de Snyder zette de gewaden in elkaar en toen de paramenten in de Buurkerk voor het eerst werden gedragen, waren de gelovigen zo enthousiast dat zij ook nog een duit in het zakje deden door extra de collecte te gedenken.
Dat de gewaden niet alleen door borduurwerkers en snijders werden vervaardigd, blijkt ook uit de rekeningen. De edelsmeden waren er ook bij betrokken want zij leverden het gouddraad en het ,,hang- en sluitwerk'', dat in de kostbare gevallen van metaal was. In voetnoot 28 schrijft de auteur daarover: ,,De bellen bedoeld voor koorkappen vormen voorlopig een probleem. Ze komen in de 15de en 16de eeuw herhaaldelijk voor in de Utrechtse rekeningen, soms in grote aantallen. Men ziet ze echter niet op afbeeldingen en vooralsnog zijn er ook geen exemplaren teruggevonden.''
Dit lezend dacht ik aan het zilveren klokje, 22 mm hoog met een diameter van 13 mm, in de collectie van het Catharijneconvent (inv.nr. RMCC m 221). Het

Agenda

zaterdag 31 augustus 1991. Vereniging Oud-Utrecht. Excursie naar Oud-Amelisweerd en een boswandeling door Amelisweerd. Plaats: Oud-Amelisweerd. Tijd: 10.00-12.30 uur.

t/m 1 september. Tentoonstelling ,,Pronken met Oosters Porselein''. Plaats: Slot Zuylen. Geopend van 14.00-17.00 uur (maandag en vrijdag gesloten).

zaterdag 12 oktober 1991. ,,Open Archievendag''. Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Koninklijke Vereniging van Archivarissen in Nederland houdt een groot aantal openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland ,,open huis''. Zo ook de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht en het Rijksarchief Utrecht. Plaats: Alex.Numankade 199-201, Utrecht. Tijd: 10.00-17.00 uur.

zaterdag 26 oktober 1991. Vereniging Oud-Utrecht. Symposium ,,De Utrechtse Heuvelrug en Vallei''. Het vierde en laatste symposium over de geschiedenis van de provincie Utrecht. Plaats: Slot Zeist te Zeist. Tijd: 9.00-17.00 uur.

woensdag 27 november 1991. Alliance Française d'Utrecht. Voordracht door Lucien Bély, Professeur d'histoire à l'Université de Lille, over ,,Le Traîté d'Utrecht. Espions et Ambassadeurs à Utrecht''. Plaats: Academiegebouw, Domplein 29, Utrecht. Tijd: 19.30 uur.

staat geïnventariseerd als ,,pelgrimsklokje''. Daarbij wordt dan een verbinding gelegd met de klokjes van een lood-tin legering die bij opgravingen te voorschijn zijn gekomen. Eveneens wordt verwezen naar de zgn. *Canterbury bells,* belletjes die het paardetoom versierden van degenen die naar Canterbury ter bedevaart gingen. Maar waarom zou een dergelijk zilveren belletje niet van een koorkap afkomstig kunnen zijn? Dat dit soort klokjes niet meer aan de bewaard gebleven koorkappen zitten, mag geen verbazing wekken. Immers eraf geknipt, zijn de klokjes van een edelmetaal dat te gelde gemaakt kan worden, zonder dat de koorkap vernield wordt. Zonder belletjesversiering is de koorkap als kledingstuk even bruikbaar als met de belletjes. Wellicht raakte dit klokje verloren te Nieuwelande (Zeeland) en bleef het in de bodem bewaard. Saskia de Bodt roept haar lezers op systematisch de vermeldingen van textillia en borduurwerk in rekeningen van kerken en steden te verzamelen. Haar ,,proefboring'' in Utrecht bewijst dat deze methode ook elders meer licht op het gouddraad en de zijde kan werpen dan tot nu toe het geval was.

Casper Staal

BOEKENSCHOUW

Hilde Vries en Puck Nijenhuis, Oudmunstertrans. Het verhaal over verbouwing en gebruik door kapittel, burgerij en universiteit. Utrecht, 1990. 91 blz. m. illustr. ISBN 90 73446 08 2. Prijs f 12,50

Wie over de Trans wandelt is dicht bij het oudste stuk van Utrecht. Immers, deze lange en nog altijd deftige straat die de verbinding vormt van de Korte Nieuwstraat naar Pausdam, grenst direct aan het castellum dat de Romeinen bij het *trajectum* in de Rijn bouwden.

Met deze vaststelling begint dit boekje dat nog vóór er een woord tekst aan te pas komt de lezer al met een duidelijk kaartje op het spoor van de geschiedenis heeft gezet. Voor het overige kun je zeggen dat het werkstuk past in de reeks over de gebouwen van de universiteit zoals die door Samuel Muller is begonnen en door J. W. Smit is voortgezet. In de academische omzwervingen sinds de jaren zestig is een deel van de letterenfaculteit weer teruggekomen in de oude stad, en wel aan de Trans. Voor deze twee studenten kunstgeschiedenis was dat de aanleiding om de omgeving van hun *Transcluster* aan een nauwkeurig bouwhistorisch onderzoek te onderwerpen. Men moet dus wel al enigermate met de locatie vertrouwd zijn om volop door het boekje geboeid te worden. Pand voor pand wordt door de onderzoekers beschreven, terwijl en passant ook een stukje sociale geschiedenis van deze welgestelde buurt in het hart van de stad wordt vastgelegd. Veel oude maar ook nieuwe illustraties laten zien waar het verhaal over gaat.

De bewoners waren vooral personen of instellingen van een zekere respectabiliteit: adel, academici, zakenlieden in goeden doen. Je zou de Trans moeten aflopen met dit boekje in de hand.

De optiek van de schrijvers is vooral die van de universitaire behuizing. Heel wat studenten, die jarenlang in dat universitaire *claustrum* colleges hebben gevolgd, hebben er nooit de weg leren vinden. Ik herinner mij dat rond 1965 de didactiek-colleges van Perquin SJ ergens aan de Trans werden gegeven. Waar precies zou ik niet meer kunnen zeggen. Dat komt waarschijnlijk door de overvolle, muffe zaal waarin vogels van diverse pluimage uit heel de letterenfaculteit bij elkaar waren gebracht. En bovendien werden die colleges op vrijdagmiddag gegeven.

v. S.

Night lines. Nachtregels. Gids bij de gelijknamige tentoonstelling in de binnenstad van Utrecht en in het Centraal Museum, zomer 1991. Redactie: Claudine Hellweg. Utrecht, CMU, 1991.
ISBN 90 73 285 08 9. Prijs f 7,50.

Het schijnt dat in elk zomerseizoen een opzienbarendheid in de stad te beleven moet zijn. In 1986 (is dat al weer zo lang geleden?) stond de raket van Chriet Titulaer tegen de Domtoren geërigeerd en vanaf eind april dit jaar zijn in heel het gebied binnen de singels de ,,Nachtregels'' te lezen. Waarmee de stad in één keer tot de grootste expositie-ruimte ter wereld is gepromoveerd. In de *U en Cultuur*bijlage van het *UN* van vrijdag 26 april 1991 is een aantal fascinerende foto's van deze lichtende teksten of sprekende lichten gepubliceerd. (Is het geen idee daar ansichtkaarten van op de markt te brengen?) Het evenement heeft ook veel landelijke publiciteit gekregen en er meldden zich zelfs reporters van de *Frankfurter Allgemeine* en de *New York Times*. Op de avond dat de minister van WVC de tentoonstelling opende door de laserteksten op de Dom leesbaar te maken, trok vervolgens een allesbehalve stille omgang door de stad om de kunstwerken af te lopen. Alleen ,,A shadow of a doubt'' in de Nieuwegracht ter hoogte van de Brigittebrug weigerde op te lichten. Maar dat hoeft geen twijfel te wekken aan het bijzondere karakter van deze Utrechtse lichtzomer, een idee dat is opgekomen in het brein van CMU-directeur Sjarel Ex.

Het museum heeft een leuke en handzame gids met stadsplattegrond uitgegeven die in het Nederlands en in het Engels langs de tweeëntwintig kunstwerken voert. Teksten die te denken geven, zoals de rebus boven de ingang van het *Riagg* in de Lange Nieuwstraat. Uitgevoerd in licht van fakkels tot laserstralen en alles daartussenin. *From sunset to sunrise.*

v. S.

Laan, B. M. Rietveld route Utrecht: fietstochten in de gemeenten Utrecht, Zeist en De Bilt langs de gebouwen van G. Th. Rietveld. Utrecht, DVH-gemeente Utrecht, sector Monumenten, 1990. Geïll., 32 blz. ISBN 90 73448 01 8. Prijs f 10,–.
Santen, Bettina van. Kijk op de wijk: fietstochten langs de jongere bouwkunst van Utrecht. Utrecht, DVH-gemeente Utrecht, sector Monumenten, 1991. Geïll., 80 blz. ISBN 90 73448 03 4. Prijs f 14,50.

De Dienst Volkshuisvesting van de gemeente Utrecht probeert op haar manier een steentje bij te dragen aan de vermindering van het autoverkeer. Door het samenstellen van fietstochten in de stad wordt de geïnteresseerde burger duidelijk gemaakt dat per fiets meer te zien is dan per auto, en bovendien dat bij het rijden van de tochten de auto toch een lastige medeweggebruiker kan zijn.
De Rietveldroute die in 1990 werd uitgegeven eiste wel enige kilometerervaring van de gebruiker, immers er zijn toch ook weer niet zoveel Rietveldobjecten per kilometer in Utrecht en omgeving.
De nieuwe fietstochten die in Kijk op de Wijk zijn gepubliceerd hebben een grotere ,,kijkdichtheid'': veel meer objecten zijn in aanmerking gekomen voor vermelding in de gids. Hierdoor konden de routes korter worden dan bij de voorgaande gids. De gebruiker moet wel een biatlon-beoefenaar zijn, aangezien fietsen en lopen elkaar afwisselen. Bij de begraafplaatsen moet de fiets even geparkeerd worden. Ligt in eerste instantie de nadruk op de jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), ook oudere en jongere perioden worden niet vergeten.
De vijf routes beslaan gebieden die voor vrijwel alle Utrechters bekend zijn. Ze voeren door ogenschijnlijk ,,gewone'' straten, die echter vrijwel altijd meer te vertellen hebben dan men denkt. De jongere bouwkunst heeft voor vrijwel iedereen raakvlakken: een huis dat de bewoner zelf heeft laten bouwen vertoont toch wel heel interessante architectonische details, of een stadswijk die men heeft zien bouwen is gebaseerd op uitgebalanceerde ontwerpprincipes. Kijk op de Wijk laat de mensen kijken naar wat altijd als ,,gewoon'' werd opgevat. Op deze manier gaan de bewoners misschien hun omgeving meer waarderen en koesteren. Mogelijk hoeft de wijk of de bebouwing niet altijd in ,,bescherming'' genomen te worden om de kwaliteiten en karakteristieken te bewaren.

E. M. K.

Verschenen

J.A.C. Mathijssen en C.A.J.M. Mathijssen-Penders, Registers op het Jaarboek Oud-Utrecht 1954-1983.

Nu de intekenperiode is afgesloten bedraagt de prijs voor leden *f* 25,– en voor niet-leden *f* 35,–
Bestellingen uitsluitend schriftelijk bij de secretaris van de Vereniging Oud-Utrecht, Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, onder bijvoeging van een ingevulde en ondertekende giro- of bankcheque ter waarde van *f* 25,– cq. *f* 35,– + *f* 5,50 voor de verzending van het register.

BERICHTEN

Zomerrondleidingen in het Catharijneconvent
In de maanden juli en augustus van dit jaar zullen in Museum Het Catharijneconvent RONDLEIDINGEN worden aangeboden op vaste tijdstippen en in vijf talen (Nederlands, Engels, Duits, Frans en Italiaans). Op dinsdag, donderdag, zaterdag en zondag om 11.00 uur, 12.00 uur, 14.00 uur en 15.00 uur zijn er rondleidingen in een op het rooster aangegeven taal. Op al deze tijdstippen zullen bij voldoende belangstelling extra rondleidingen gegeven worden in het Nederlands of Engels. Een rondleiding kost *f* 2,50 per persoon, aanvullend op het entree. Folders met het rooster van de rondleidingen in de vijf talen zijn bij het museum verkrijgbaar.

Oud-Leidenprijs 1992
De Vereniging ,,Oud-Leiden'' heeft voor 1992 opnieuw een prijsvraag uitgeschreven voor studies op het gebied van de geschiedenis van de stad Leiden of zijn omgeving in de ruimste zin. Ook artikelen over Leidse kunst en letteren in het verleden komen voor bekroning in aanmerking.
De winnaar van de prijsvraag ontvangt naast een oorkonde een bedrag van 2.000 gulden.
Het bekroonde artikel, dat niet meer dan 6.000 woorden mag tellen, zal in principe worden geplaatst in het Leids jaarboekje 1992.
Inzendingen moeten uiterlijk 1 januari 1992 in bezit zijn van de jury.
Nadere inlichtingen verstrekt de secretaris van de Vereniging, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Jaarverslag

Zoals bekend wordt het jaarverslag van de Vereniging Oud-Utrecht niet meer in het Jaarboek opgenomen. Voor het laatst is dit in 1988 gebeurd. Bij dit nummer van het Maandblad ingesloten treft u het jaarverslag over 1989 aan, door onvoorziene omstandigheden helaas veel later dan het bestuur van plan was.
Met de redactie van het Maandblad is afgesproken dat de volgende jaarverslagen in het Maandblad zullen worden gepubliceerd. Het bestuur vertrouwt dat de continuïteit hiermee hersteld zal zijn.

Namens het bestuur,

A. Pietersma, secretaris.

Bouwen of verbouwen?

- Renovatie, restauratie,
- utiliteits- woningbouw,
- bouwkundig onderhoud 24 uur per dag.

vtos
B.V. Bouw- en Aannemersbedrijf

Californiëdreef 28-32 3565 BM Utrecht Telefoon 030-627872 - Fax 030-627852

Van Blaricum en Vis vertelt u meer over een Perzisch tapijt dan de prijs alleen

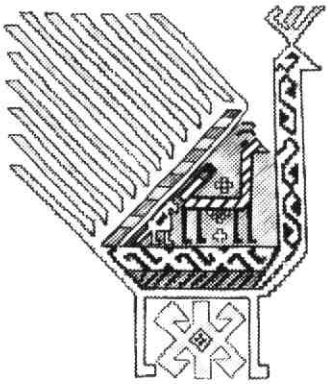

Over Perzische tapijten zijn duizend-en-één verhalen te vertellen. Van Blaricum en Vis kent als geen ander de diepere betekenissen die in een kwaliteitstapijt zijn verweven. Die bijzondere kennis gebruiken wij om de waarde van een tapijt te beoordelen. Door de jaren heen hebben wij een befaamde kollektie opgebouwd die met zorg in stand wordt gehouden.

* tevens inkoop van oude Perzische tapijten.

VAN BLARICUM EN VIS
PERZISCHE TAPIJTEN

's-Gravelandseweg 35, Hilversum
Telefoon 035-218434
(hoek Alb. Perkstraat)

maandblad oud-utrecht

64e jaargang nr. 7/8 - juli/augustus 1991

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:
A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht

Penningmeester:
J. W. Lemaier, Postbus 85073
3508 AB Utrecht

Contributie: *f* 47,-
C.J.P.-houders: *f* 30,-; 65+ *f* 41,-.

Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw
Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssenbroek,
tel. 03465-6 29 30,
contributie-rekening nummer 575520.

Alle overige betalingen uitsluitend de postrekening **56066** ten name van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht.

Excursiecommissie:
Fred Vogelzang, Hunzestraat 56, 3522 EB Utrecht, tel. (030) 87 01 10

Redactie:
J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0923-5116

UTRECHTSE GRACHTPROFIELEN REVISITED

De aanleiding tot het opnieuw publiceren van deze tekeningen is gelegen in het feit, dat indertijd verzuimd is ze consequent in dezelfde - verkleinde - schaal te reproduceren, waardoor een onderlinge vergelijking onmogelijk wordt gemaakt. In de laatste druk van het boek ,,Reliëfs in Blauw'' werden de grachtprofielen namelijk voor het eerst opgenomen, bedoeld als een illustratie van de geschiedkundige beschrijving van de vijf grachten in de Utrechtse binnenstad.

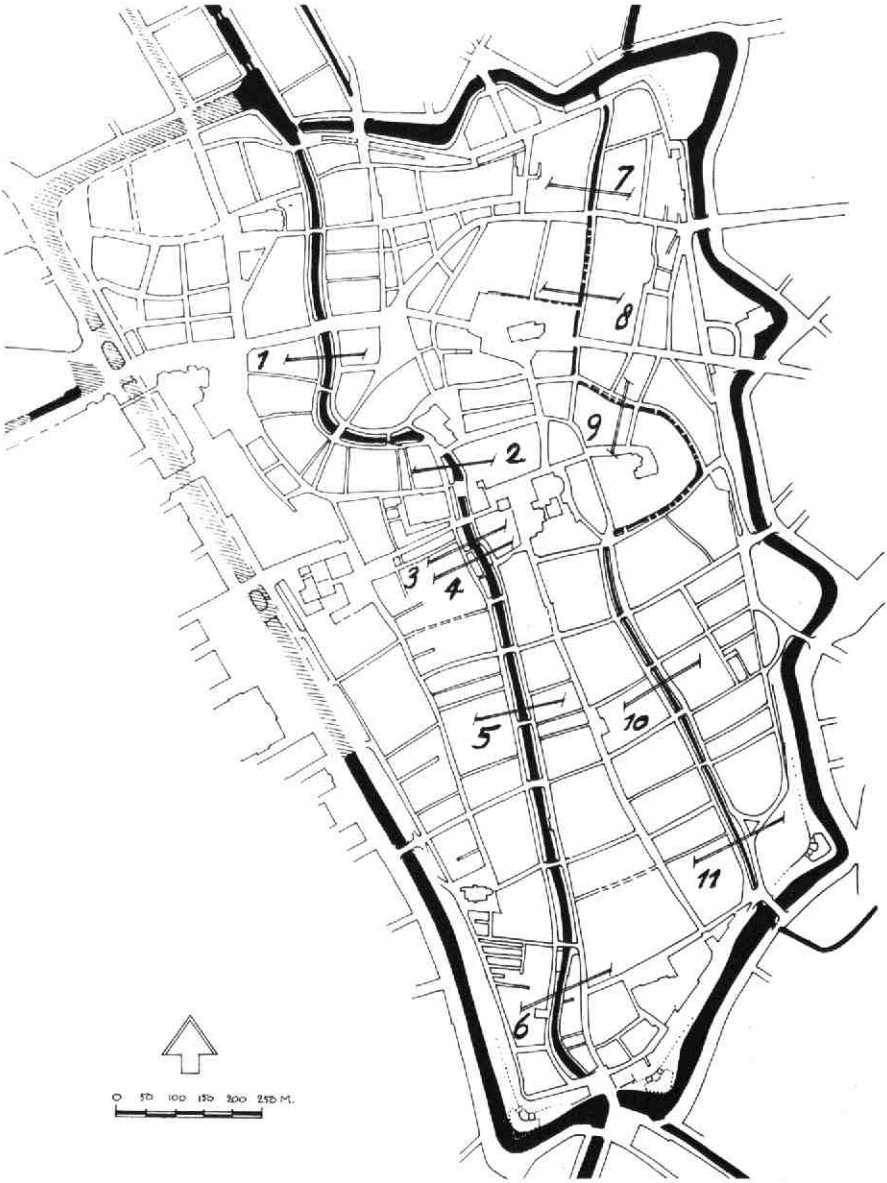

Grachtprofielen zijn dwarsdoorsneden over de voornaamste stedelijke waterlopen met hun direct aansluitende gebieden. Zij geven enerzijds inzicht in de historische ontwikkelingen, en anderzijds maken zij de verschillen van karakter duidelijk, welke de grachten kenmerken, waardoor men ze goed van elkaar kan onderscheiden.
Concreet gezegd, ziet men hier in het algemeen genomen, wat de Oudegracht en de Nieuwegracht betreft, een doorsnede over de gracht met daarbij in volgorde de walmuur als lage grondkering langs het water, de werf met zijn bestrating, de werfmuur met zijn deuren en vensters, die aan de bovenzijde wordt afgesloten, met een balie van gietijzeren balusters, verbonden door horizontale staven rondijzer, en verder de geplaveide straten boven de werfkelders, de particuliere stoepen en de daarbij aansluitende gevels en kappen van de bebouwing met hun kelders en daarboven gelegen verdiepingen. Ofwel, wat de Kromme Nieuwegracht, de Drift en de Plompetorengracht betreft, volgt de doorsnede achtereenvolgens de gracht, de direct uit het water oprijzende grachtmuur als verticale afsluiting van de kelders onder de straat, en daarna weer de stoepen met de aansluitende bebouwing. Het zijn de ruimtelijke verhoudingen van het stadsbeeld ter plaatse, hier vastgelegd in horizontale en verticale maten, die mede het karakter van de verschillende grachten bepalen. De plaatsen waar deze profielen werden getrokken, zijn met de nummers in bijgaande stadsplattegrond aangegeven.

Twee van de elf grachtprofielen vragen wellicht nog enige nadere explicatie, en wel de nummers 6 en 9. Met name de doorsnede Oudegracht-Twijnstraat (no. 6) is genomen ter plaatse van de Rondpoort, een steegje dat de straat met de werf verbindt. De bebouwing aan de westzijde van de straat dateert ongeveer uit de 14e eeuw, op een terrein dat aanvankelijk met een glooiend talud van de Twijnstraat naar de gracht afhelde. Reeds in de middeleeuwen was er ook aan de werf langs de gracht sprake van een rij zeer bescheiden huizen, terwijl hier in de 18e en 19e eeuw een bebouwing ontstond van hoofdzakelijk pakhuizen en bedrijfsgebouwen, die soms in verbinding stonden met de huizen aan de Twijnstraat. Door ophoging veranderde daarmee ook het grondprofiel, zoals de tekening aangeeft.

De doorsnede over de Kromme Nieuwegracht (no. 9) is getrokken even ten westen van de Pieterstraat. Het gebied tussen de gracht en het Pieterskerkhof behoorde tot de immuniteit van Sint Pieter. In de middeleeuwen bevonden zich hier enkele claustrale huizen, waarin de Kapittelheren woonden. De tekening laat een doorsnede zien van het claustrale pand Kromme Nieuwegracht 11, terwijl de aansluitende bebouwing, waarvan de voorgevel direct uit het water van de gracht oprijst, voornamelijk uit de 17e eeuw dateert. Het was in dezelfde periode, dat deze huizen toegankelijk werden gemaakt door middel van bruggen over de gracht. De doorsnede strekt zich aan de

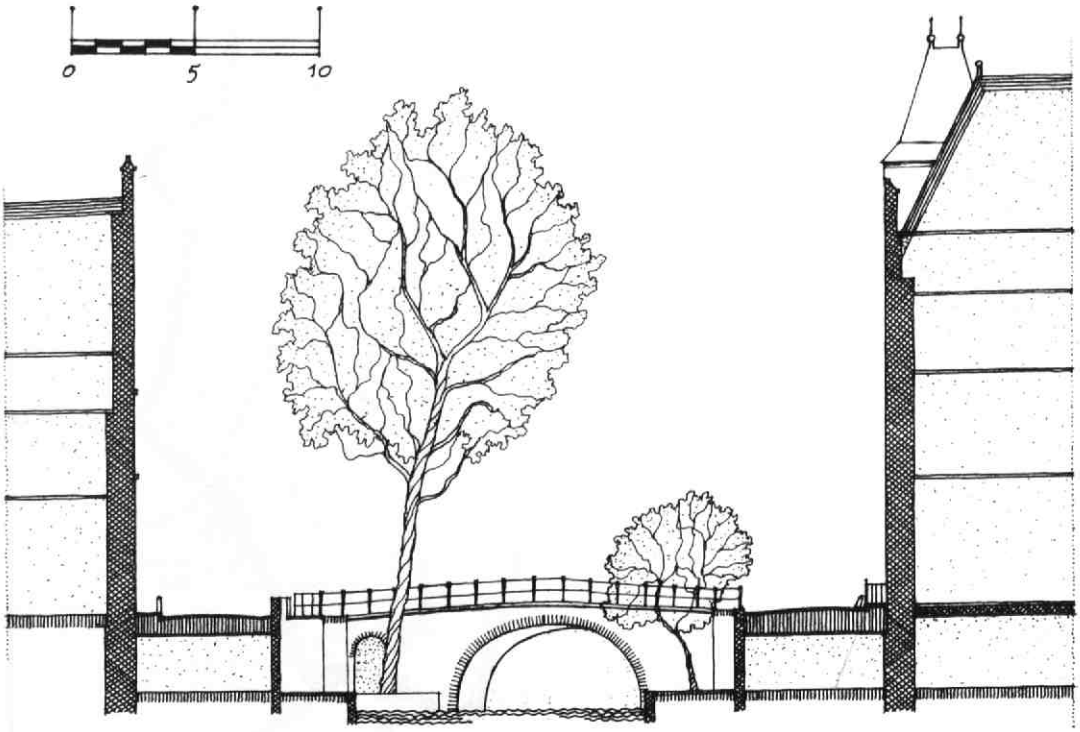

1 Oude gracht met Jansbrug.

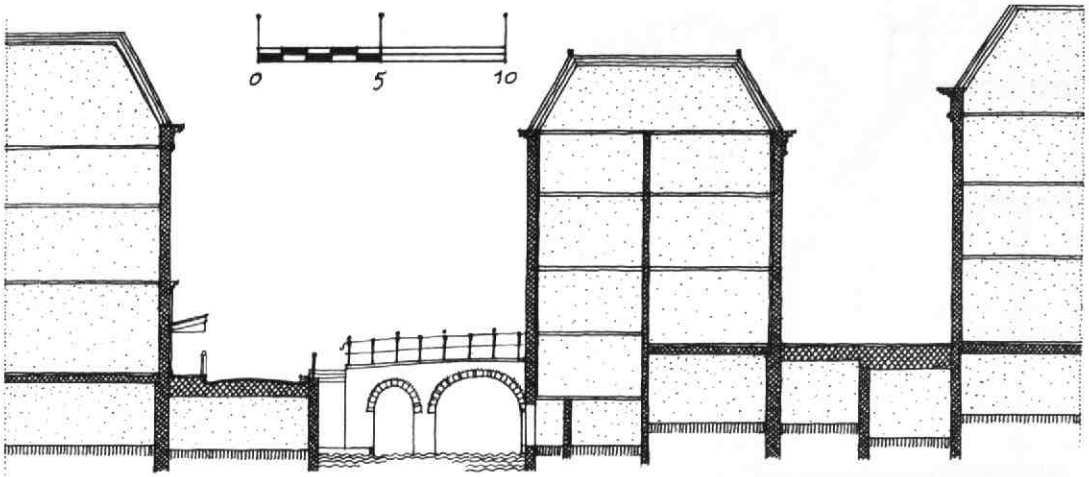

2 Vismarkt met Kalisbrug en Choorstraat.

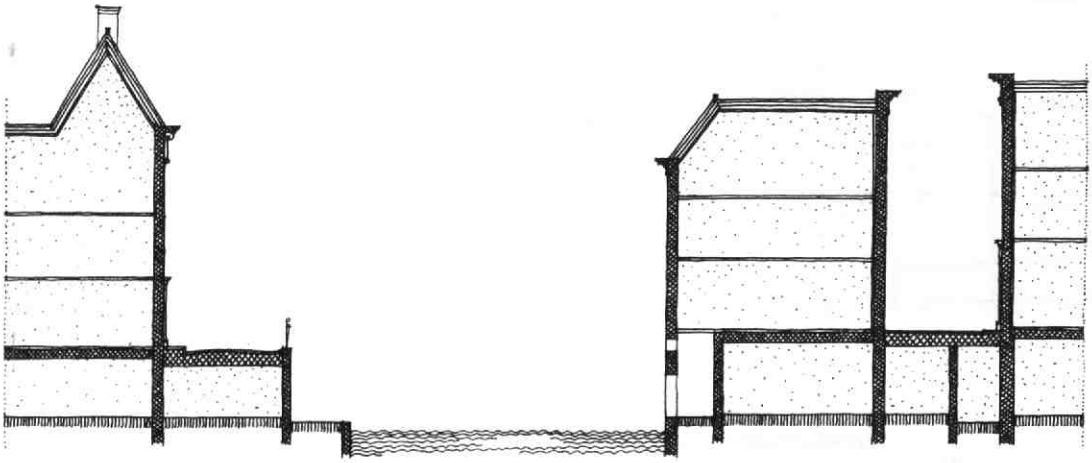

3 Lichtegaard en Lijnmarkt.

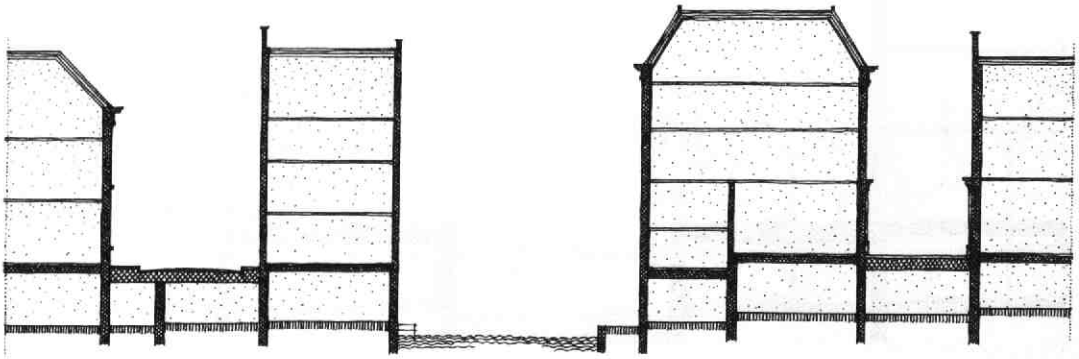

4 Donkere gaard en Lijnmarkt.

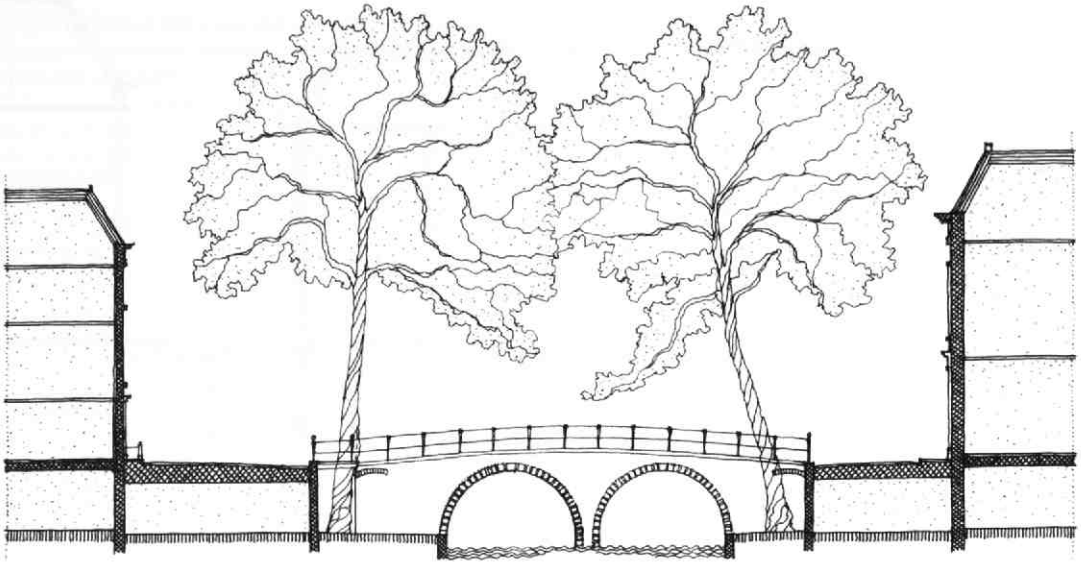

5 Oudegracht met Weesbrug.

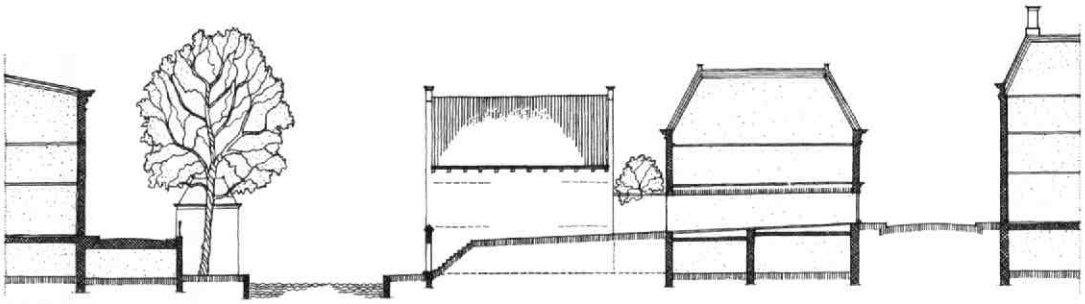

6 Oudegracht - Twijnstraat a.d. Werf - Twijnstraat en Rondpoort.

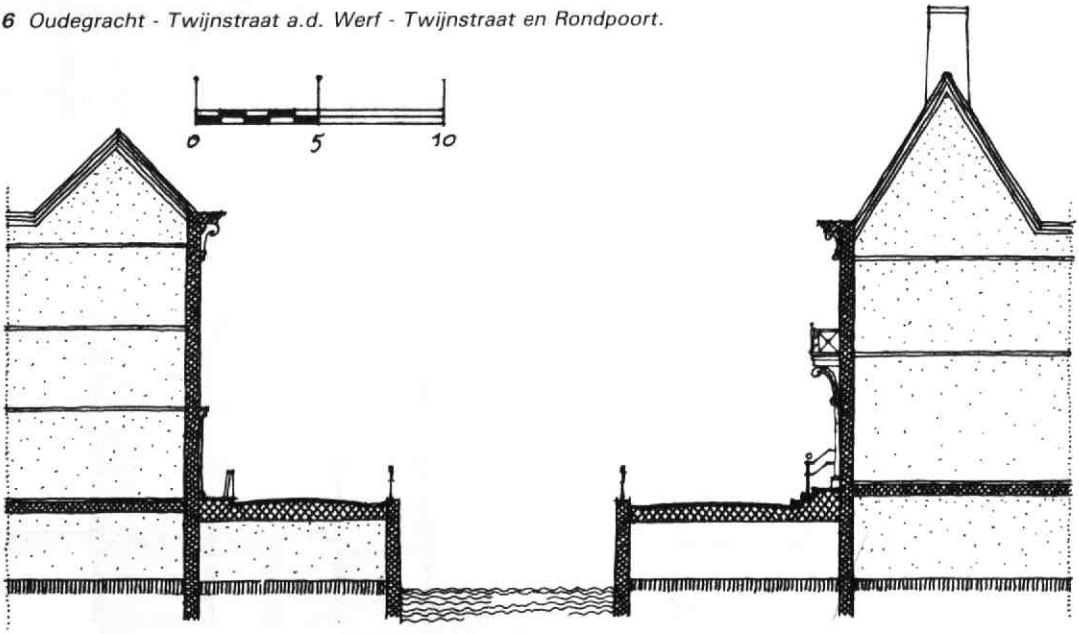

7 Plompetorengracht.

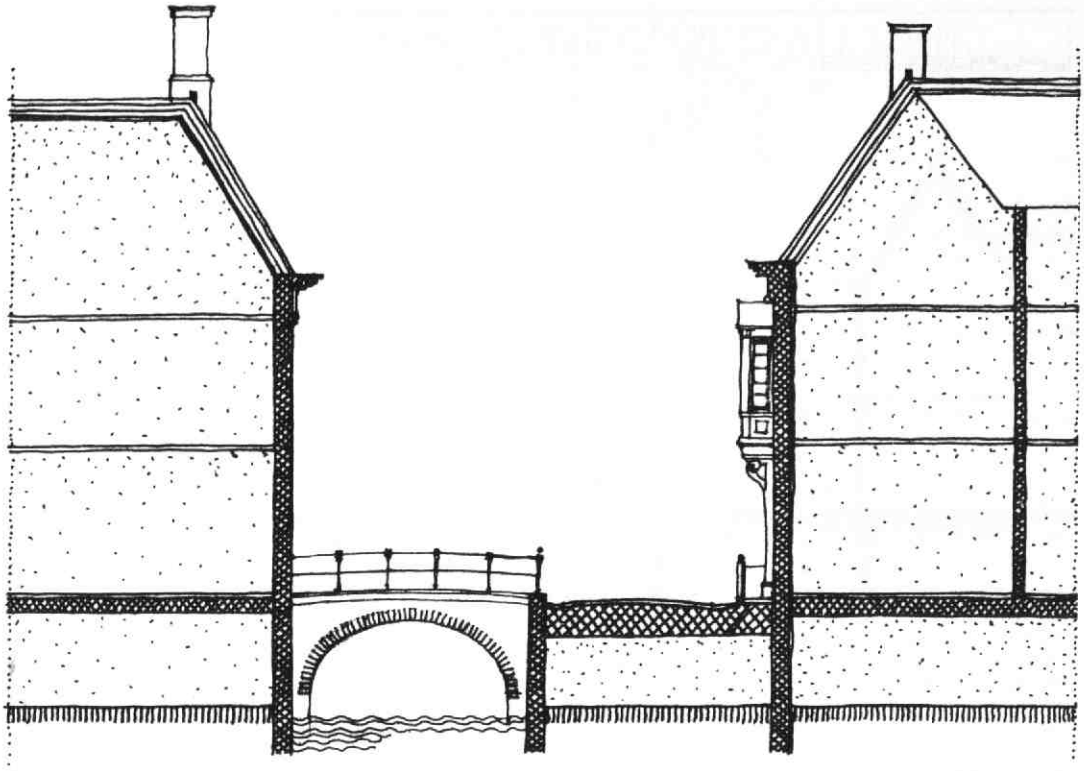

8 Drift.

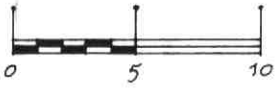

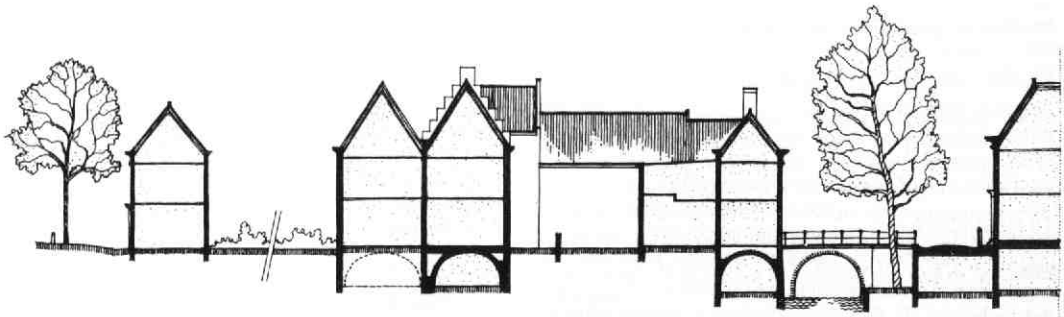

9 Pieterskerkhof - Kromme Nieuwegracht

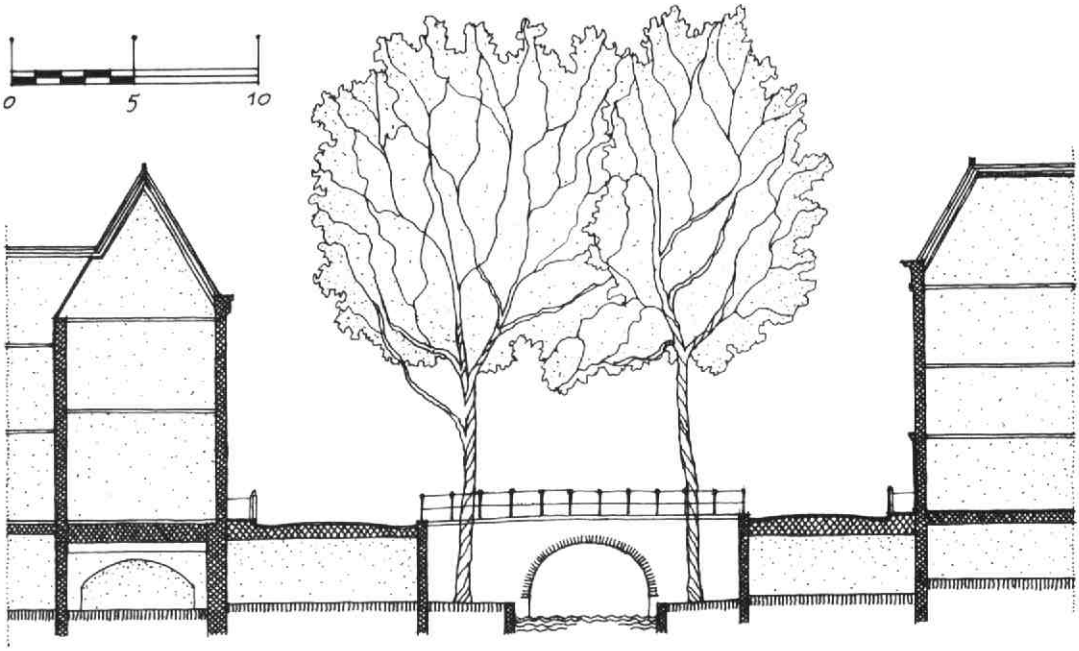

10 Nieuwegracht met Brigittenbrug.

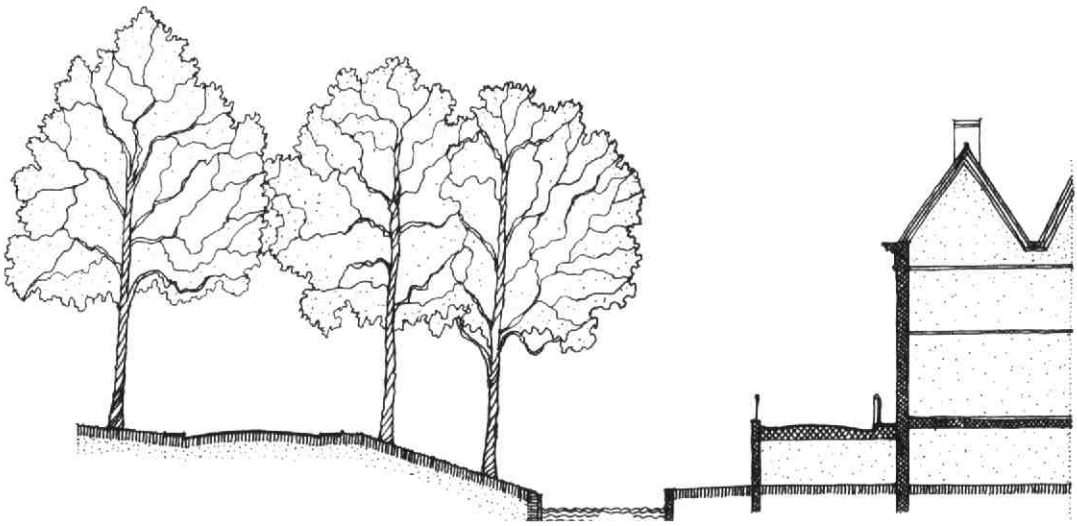

11 Nieuwegracht en Servaas Bolwerk.

andere zijde van het gebied uit tot aan het Pieterskerkhof. Hier ontstond eveneens in de 17e eeuw een bebouwing, grotendeels van koetshuizen met bovenwoningen, zoals ook op het profiel te zien is.

Wat de overige grachtprofielen betreft, meen ik dat de tekeningen voor zichzelf kunnen spreken. Daarom wil ik dan ook volstaan met een verwijzing naar enige literatuur over het onderwerp, die men hieronder zal aantreffen. Tenslotte wil ik niet nalaten in het bijzonder de heer A. F. E. Kipp te danken voor zijn waardevolle adviezen, die ik ten aanzien van deze materie van hem mocht ontvangen.

C. A. Baart de la Faille

Literatuur

C. L. Temminck Groll - Proefschrift ,,Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht'' - blz. 68, schematische voorstelling van Utrechtse grachtprofielen - 1963.

T. J. Hoekstra - De vroege topografie van Utrecht - blz. 16-18 - in ,,M. J. Dolfin, E. M. Kylstra en J. M. W. Penders - ,De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst'', geïllustreerde beschrijving, Deel III A, Utrecht - De Huizen binnen de singels - 1989.

Ton van Ginkel, A. F. E. Kipp, en anderen - ,,Utrecht aan de Werf'' - Historische Reeks Utrecht, Deel 9 - 1987.

A. Graafhuis en C. A. Baart de la Faille - ,,Reliëfs in Blauw'', lantaarnconsoles langs de Utrechtse grachten, derde druk - 1982.

1938: DE ZANGERES VERA LYNN IN UTRECHT

Het was zomer 1938. Ik woonde in Utrecht, had net eindexamen gedaan en vernam dat het Engelse dansorkest van Bert Ambrose tijdens een toernee ook Utrecht zou aandoen. In het oude Tivoli. Dat was wat. De wereldberoemde Bert Ambrose, die we allemaal van de grammofoonplaat zo goed kenden, zou met zijn band een concert geven. Daar moest ik als fan natuurlijk naar toe. Ik kocht een kaartje in de voor-

Ambrose's band komt in ons land spelen

Een tournée door ons land, waarbij Utrecht niet vergeten wordt

HET dansorkest van Ambrose, hetwelk ongetwijfeld momenteel het beste dansorkest van Europa is, kennen wij in Holland uitsluitend door middel van zijn radio-uitzendingen voor de B.B.C. en zijn gramofoonplaten.

Nog nooit hebben Ambrose en zijn orkest persoonlijk hun prestaties in Nederland gedemonstreerd. Reeds vele jaren hebben de jazzliefhebbers uitgezien naar het moment, dat Ambrose en zijn orkest naar ons land zouden komen.

Aanbiedingen hiervoor heeft Ambrose genoeg gehad en in de laatste drie jaren is er steeds sprake geweest, dat het orkest naar Nederland zou komen, doch te elfder ure kwam dan steeds iets tusschenbeide, waardoor de onderhandelingen niet tot een gunstig resultaat leidden. Thans is zijn komst echter als vaststaand te beschouwen, dank zij de Hollandsche Decca Distributie N.V., onder wier auspiciën het orkest in Nederland zal concerteeren.

Wij mogen gerust van een evenement op jazzgebied spreken, omdat Ambrose en zijn orkest niet zoozeer de nadruk leggen op show, doch hoofdzakelijk streven naar een zoo hoog mogelijk muzikaal peil bij al hun concerten. Dit nu is mogelijk gemaakt, doordat Ambrose in zijn orkest de beste instrumentalisten van Engeland heeft tesamen gebracht en door het feit, dat de kern van zijn orkest reeds jaren lang samen speelt, waardoor een bijzonder groot raffinement in samenspel werd verkregen.

Ambrose komt naar Nederland met zijn volledig orkest van 21 personen, waarbij o.a. het vocale gedeelte verzorgd zal worden door Evelyn Dall en Vera Lynn.

Het tournée zal op 29 Juli a.s. te Groningen aanvangen en achtereenvolgens zullen de volgende plaatsen worden bezocht: Amsterdam, Zandvoort, Rotterdam, Utrecht, Scheveningen, Arnhem, Nijmegen, Laren.

Uit: Utrechtsch Nieuwsblad, zaterdag 30 juli 1938.

Gentlemanlike?

De heer Ambrose speelde niet voor tweehonderd-vijftig menschen. Te weinig wierook?

De heer Bert Ambrose, de millionnair Jazzfabrikant, heeft gisteravond den Utrechtenaren een merkwaardig staaltje van onwellevendheid vertoond. Met veel ophef was zijn concert hier ter stede aangekondigd. Ondanks prachtig zomerweer en vacantietijd, waren ongeveer tweehonderdvijftig personen naar Tivoli gekomen, hadden daar de dure plaatsbewijzen betaald en zetten zich in afwachting van de dingen, die komen zouden. De heer Ambrose verscheen niet op het podium. De aanwezigen mochten ruim drie kwartier staren naar muziekstandaards en een grooten trom en toen kwam iemand voor de microfoon vertellen, dat het concert, door „buitengewone omstandigheden" niet doorging en dat de bezoekers hun geld aan de cassa konden terughalen.

Zoo zijn de manieren. Band, zanger en dirigent waren aanwezig. Alles was gereed voor het optreden, maar omdat er niet voldoende publiek, in casu hard applaus, in de zaal aanwezig was, vertikte de heer Ambrose te spelen. Er was niet voldoende wierook voor dezen over het paard getilden bandleader.

Wij meenen, dat er uit Utrecht geen petitie naar den jazz-industrieel is gestuurd om hier te komen concerteeren. De band kwam eigener beweging en had o.i. moeten spelen, óók voor tweehonderdvijftig menschen.

Hoe het ook zij, wij achten de houding van dezen artist, hij wenscht toch dien naam te dragen, ongepast. Aan het „in every inch a gentleman" van dezen Engelschman ontbreekt wel het een en ander.

Drie kwartier hebben de bezoekers zitten wachten en toen werden zij naar huis gestuurd. Er waren verschillenden bij, die per trein, auto of tram uit omliggende plaatsen waren gekomen. Deze waren heelemaal „uit".

Naar onze meening zou geen enkel werkelijk artist zich aan een dergelijk optreden als dat van den heer Ambrose, durven of willen schuldig maken

Uit: Utrechtsch Nieuwsblad, maandag 1 augustus 1938.

verkoop. Maar op de dag van de uitvoering was het zo warm, dat maar heel weinig stadgenoten hetzelfde als ik gedaan hadden. Vrijwel niemand ging die heerlijke zomeravond Tivoli binnen en het concert werd afgezegd. Ik was teleurgesteld en verbaasd. Verbaasd dat zo weinig mensen zo'n beroemde man als Bert Ambrose wilden horen en zien.
In het voorjaar van 1976 las ik de toen ook in vertaling verschenen autobiografie van de zangeres Vera Lynn, tegenwoordig Dame Vera Lynn. Toen ik zo tegen bladzij 50 vernam dat zij in 1937 als zangeres bij Ambrose gekomen was, moest ik na al die jaren weer aan die Utrechtse teleurstelling terugdenken. En ik dacht ook: het zou natuurlijk te gek zijn als ook zij zich die in 1938 slecht voorverkochte avond zou herinneren. In de reeks van duizenden uitvoeringen, die zij gegeven heeft, was toch zo'n afgelasting in een Nederlandse stad heel onbelangrijk. Maar nee. Ik citeer haar op bladzijde 62: ,,In 1938 maakte het orkest een tournee door Nederland, waar ze ontzettend veel succes hadden. Overal trokken we volle zalen, behalve in Utrecht om joost-mag-weten welke reden. Misschien zou het daar ook wel goed gegaan zijn, maar Ambrose gaf ons niet de kans er achter te komen. Toen we bij het gebouw aankwamen waar we zouden spelen en met ons allen uit de bus stapten, liep Ammy naar het kantoortje om te kijken hoe het met de voorverkoop stond. Kennelijk was hij niet tevreden over de recette, want hij riep: ,,Hier ga ik niet optreden! Kom op, jongens, allemaal er weer in!'' En zo klommen we opnieuw de bus in en wèg reden we. Ik keek of ik het in Keulen hoorde donderen en dacht: dat kan hij niet menen; de show moet doorgaan, hoe weinig mensen er ook in de zaal zitten. Mij was altijd geleerd dat een artiest moest optreden, wat er ook gebeurt. Ik was helemaal verbluft, maar na een poosje leerde ik zijn instelling accepteren; hij was nu eenmaal zo.''
Ik heb Vera Lynn toen een brief geschreven en haar verteld hoe ik het mij ook allemaal nog goed herinnerde en hoe teleurgesteld ik indertijd was geweest. Er kwam een aardig briefje terug met een uitnodiging eens bij haar te komen. Dat heb ik (nog) niet gedaan.

Jan van Herpen

Kapittelweg 359
Hilversum

MINISTER BONNET NAAR TURKIJE

PARIJS, 30 Juli. (Havas). — Minister Bonnet heeft gistermiddag een onderhoud gehad met den Turkschen ambassadeur Sonddavas over het officieele bezoek, dat hij eind September aan Istanboel of Ankara denkt te brengen.

(Ingezonden mededeeling.)

ambrose
en zijn phenomenaal dans en showorkest komt
31 JULI A.S. IN TIVOLI

Een hevige slag
woedt bij Gandesa

Uit: Utrechtsch Nieuwsblad, zaterdag 30 juli 1938.

BOEKENSCHOUW

E. A. G. van den Bent en C. M. P. F. van den Broek, Mijdrecht meer dan veen alleen. Mijdrecht, uitg. v. d. Gemeente, 1985. ISBN 90665 509 8. Prijs f 25,-.

Mijdrecht negenhonderd jaar. Mijdrecht van toen tot bijna nu in vogelvlucht. Samenstelling G. van Wijk. Mijdrecht, 1985. 112 blz. m. illustr. ISBN 90 66 56 508 x. Prijs f 25, –.

Het negende eeuwfeest van het Utrechtse dorp Mijdrecht is enkele jaren geleden gevierd. Onder meer met een aantal publicaties, die ons pas laat onder ogen kwamen. Daar is vooreerst *Mijdrecht meer dan veen alleen,* geschreven door twee vrouwelijke historici, E. A. G. van den Bent en C. M. P. F. van den Broek. In 1983 legden zij het eerste contact met de Rijksarchivaris in Utrecht en twee jaar later kon dit boek verschijnen.
Het spreekt dus eigenlijk wel vanzelf dat de auteurs zich beperkingen hebben moeten opleggen en, naar eigen zeggen, een groot terrein braak hebben laten liggen voor de jonge historische vereniging ter plaatse. Alles begint met de schenking door bisschop Koenraad van het veengebied Mijdrecht aan het kapittel van St. Jan, tezamen met de kerkelijke zowel als de wereldlijke rechtsmacht over het gebied. De oorkonde uit 1085 is klaarblijkelijk een falsificatie van ruim een eeuw later, waaraan echter een ongeveer gelijkluidend origineel ten grondslag moet hebben gelegen dat van rond het gepretendeerde jaar dateert. De namen *Mijdrecht* en *Wilnis* waren toen al in zwang, zij het niet als namen van dorpen zoals nu het geval is, omdat de kolonisten-ontginners er zich pas geleidelijk gingen vestigen.
De proost van St. Jan, eerst de katholieke, na 1581 de protestantse, oefende er tot 1795 zijn gezag uit. De 19de- en 20ste-eeuwse situatie, waartoe de auteurs na een kort inleidend hoofdstuk overgaan, moet

vanuit deze constellatie worden begrepen. De indeling van het boek is daarna thematisch en volgt een vertrouwd patroon. Bestuur en politiek komen het eerst aan bod, uitgaande van de Bataafse Revolutie en de Grondwet van 1814. De kerken krijgen uitvoerig aandacht, niet alleen RK en NH, maar ook de Doopsgezinden - men kende in M. een *Mennonietenbuurt* - en de Joden. De zorg voor de scheiding tussen land en water stond in dit veengebied natuurlijk voortdurend centraal en er is hier dan ook een interessant stuk Waterschapsgeschiedenis te vertellen. Ook de droogmakerijen en de drie bedijkingen krijgen hun verhaal, met een optimale cartografische ondersteuning. De turfstekerij werd hier vanzelf een belangrijke bron van inkomsten, met als goede tweede het boerenbedrijf. Industrialisatie kwam hier pas later op gang. ,,Grafisch bedrijf, rijwielonderdelen en pharmaceut. art.'' meldt mijn oude encyclopedie. Ook verkeer en armenzorg worden behandeld, net als het onderwijs en de schoolstrijd. Gezondheidszorg en woningbouw, die nauw met elkaar samenhangen, krijgen een apart hoofdstuk.
De veelzijdige historische aanpak laat geen thema onbesproken. De annotatie is zorgvuldig en er is een literatuurlijst afgedrukt.
Opvallend is de goede kwaliteit van de vele illustraties.
Het M.se bedrijfsleven sponsorde een meer populair gedenkboek *Mijdrecht negenhonderd jaar* dat het voornamelijk van de interviews, de plaatjes en de min of meer recente herinneringen moet hebben. De M.se drukkerij die het verzorgde heeft er een voyant visitekaartje mee afgegeven. Na WO II is M. van agrarisch tot overwegend industrieel van karakter geworden. Op het industrieterrein ter plaatse zijn thans meer dan 200 bedrijven gevestigd. De generatie die deze overgang heeft meegemaakt en er de vruchten van heeft geplukt, komt in deze veelkleurige uitgave het meest uitvoerig aan het woord.

v. S.

Matter, Fred (red.), Toverij in Nederland, 1795-1985. Bibliografie. Publicaties van het P. J. Meertens-Instituut, deel 14. Amsterdam 1990. ISBN 90 70389 23 1; XXVIII + 292 blz., gebonden. Prijs f 40, – excl. verzendkosten. Verkrijgbaar bij het P. J. Meertens-Instituut, Postbus 19888, 1000 GW Amsterdam.

Onlangs is verschenen de bibliografie van Toverij in Nederland, waarin zijn opgenomen de publicaties die verschenen zijn in de periode 1795 tot 1985. Ook de Provincie en Stad Utrecht spelen in deze publicaties een belangrijke rol.
Een verzuchting die de redactie van de bibliografie slaakt in de inleiding betreft scripties die bij opleidingsinstituten worden gemaakt. De afwezigheid van een alle studierichtingen omvattende landelijke centrale registratie van scripties maakt het onmogelijk een overzicht te krijgen over deze niet uitgegeven studies. Veel onderzoek dat wordt verricht is daardoor voor anderen ontoegankelijk en is daarmee min of meer tevergeefs geweest. Deze tekortkoming zal door velen die zich bezighouden met lokale en regionale geschiedbeoefening onderschreven worden.
Desondanks geeft de bibliografie een overzicht over bijzonder veel publicaties. De registers op auteursnamen, overige persoonsnamen en plaatsnamen geven toegang tot de publicaties.

E. M. K.

Hedda Kalshoven-Brester ed., Ik denk zoveel aan jullie. Een briefwisseling tussen Nederland en Duitsland 1920-1949. Amsterdam, Uitgeverij Contact, 1991. 433 blz. m. illustr. ISBN 90 254 6922 (geb.). Prijs f 65, – en f 45, – (paperb.).

Dit is een indrukwekkend boek. Het bestaat uit een collectie brieven, gewisseld door leden van één Duitse en Nederlandse familie in de jaren tussen 1920 en 1949. De tijd dus van de opkomst van het nazisme, de Tweede Wereldoorlog en de eerste na-oorlogse jaren. Als geen andere publicatie heeft het mij duidelijk gemaakt hoe een Duitse burgerfamilie in de provincie (Braunschweig) vrijwel blind in de val van het nationaal-socialisme loopt en Adolf Hitler, de ,,histerische stalknecht'' zoals Du Perron hem noemde, aanziet voor de redder uit de smaad, de vernedering en de economische neergang die Duitsland na 1918 waren aangedaan. Met de nationalistische verblinding en haast één daarmee wordt het gif van het antisemitisme opgezogen. Het is verbijsterend en verhelderend tegelijkertijd die ontwikkeling in de geesten te volgen en omdat het om familiebrieven gaat die volledig openhartig zijn, leert men hier beter dan uit welk school- of handboek ook de sfeer van die dagen kennen. Het nationalisme is voor deze mensen eenvoudig de lucht die ze inademen en de rancuneleer van het nazisme een haast ongemerkt binnensluipende verdwazing. Men prijst de ouders die zich zo onverbloemd pro-nazi uitlieten gelukkig dat zij in 1936 resp. 1937 overleden zodat de ergste (maar logische) gevolgen van hun nefaste overtuigingen hun bespaard zijn gebleven.
Intussen begint alles in 1920 met de komst van hun dochter Irmgard (,,Immo'') als dertienjarig meisje en ,,oorlogskind'' naar een gastgezin in Utrecht om daar wat bij te komen. Dat is het ogenblik waarop we kennis maken met heel aardige Utrechtse mensen, de familie Jan Brester aan de Willem Barendszstraat.
Groter tegenstelling dan die tussen deze vrijzinnige, pacifistische en nonconformistische gezinssfeer en de zware *bloed en bodem*-mystiek die de lezer uit de Braunschweigse brieven tegenwalmt is haast niet denkbaar. Het kleine meisje dat als logee kwam en in haar nieuwe Utrechtse milieu gedijt, trouwt in 1929 met een zoon des huizes, de medicus August Bresser (1900-1984), in latere jaren directeur van *De Lichtenberg* in Amersfoort.
Hun dochter Hedda Kalshoven-Brester heeft de brieven die min of meer per toeval boven water kwamen, voorbeeldig uitgegeven.

De indeling in hoofdstukken is chronologisch en tegelijk per hoofdstuk geconcentreerd op één persoon. De inleiding is glashelder, de noten stuk voor stuk terzake en afgedrukt waar ze horen: aan de voet van de bladzijden. Hier en daar zijn kaartjes opgenomen, terwijl de foto's het beeld geregeld completeren.
Het boek is met brio en met vakkundigheid gemaakt, zodat men zich de geestdrift van C. J. F. Stuhldreher (RIOD) in het *Woord vooraf* goed kan voorstellen.
De hoofdpersoon van dit boek, mevr. Irmgard Brester-Gebensleben, was een niet onverdienstelijke zangeres, die al in 1934 in de stad uitvoeringen gaf ten bate van gevluchte Duitse joden met liederen van Heine op muziek van Mendelssohn. Zo wordt en passant ook een kijkje gegeven in het Utrechtse culturele leven van die dagen. Overigens krijgt de lezer de indruk dat juist in de brieven vanuit Utrecht veel is weggevallen, iets wat hij uiteraard alleen maar kan betreuren. Brievenlectuur verveelt nooit en werkt altijd zo dat je nu dan ook álles wilt weten.
Voor het overige kan men de uitgeefster van dit boek alleen maar dankbaar zijn voor het werk dat ze heeft verzet en voor de inzet waarmee ze de hindernissen daarbij te lijf is gegaan. Het resultaat is een brok levende geschiedenis met enkele Utrechtse burgers in een sympathieke bijrol.

v. S.

Dank je De Koekoek. De geschiedenis van de Vogelenbuurt. Samengesteld door Marjan Agerbeek en anderen. Utrecht, 1991, 49 blz. met foto's. Verkrijgbaar o.m. aan het adres Weerdsingel 280. Prijs f 2,50.

Op een kaart uit 1630 verschijnt voor het eerst boerderij *De Koekoek*, gelegen ter hoogte van de huidige Johannes de Bekastraat. Daaraan is de dankbetuiging in de titel van dit boekje gericht.
In de 19e eeuw heet de buurt ,,Wijk M''. Vanaf 1896 komt de Vogelenbuurt geleidelijk aan van de grond als onderdeel van het Honderd straten-plan van 1879, dat de bevolkingsroei in de oude stad moest gaan opvangen.
Dank je De K. is een vlot geschreven en leuk geïllustreerd boekje, vooral bedoeld voor de buurtbewoners zelf. Het geeft een overzicht van de zowat honderdjarige geschiedenis van de buurt. Een lijn die er in valt te lezen is die van een groeiend zelfbewustzijn van de bewoners. De mensen laten niet meer over zich lopen en voeren actie tegen zaken die hen niet zinnen, of dat nu de prostitutie is, onterechte huurverhogingen of de arrogantie van tekentafelaars van de Gemeente die een ,,Noordtangent'' bedenken om de automobilisten zo soepel mogelijk naar HC te manoevreren.
Een paar vraagtekens moet ik kwijt. Hoe komen de schrijvers erbij dat J. Bellamy (1757-1786) zelfmoord heeft gepleegd en dat hij zo zwaarmoedig was? Hij was juist heel opgewekt, en bij zijn dood op het toppunt van zijn literaire roem. De auteurs hebben misschien gedacht: die man is zo jong gestorven, dat moet wel zelfmoord wezen. In plaats van zulke dingen even te controleren, komt er dan zo'n rare misser te staan. Heeft 1896 meer dan één februarimaand gehad? Op p. 32 wordt de naam van burgemeester Ter Pelkwijk verkeerd gespeld. Twee voormalige buurtbewoners luchten in dit boekje hun hart. Rijk de Gooijer heeft geen heimwee en komt daar rond voor uit. Dat komt mij sympathieker voor dan de weeë, waarschijnlijk dichterlijk bedoelde ontboezeming van Herman van Veen, die in de Kievitdwarsstraat is geboren. Zijn laatste regel luidt: ,,Ik had er moeten blijven''. Wat let hem eigenlijk om terug te komen? *v. S.*

Utrecht. Nederlands-English-Français-Deutsch. Rotterdam, Illustra-Holland Book Sales, Helmond 1990. ISBN 90 6618 5546 (hardback), 103 blz. m. illustr. Prijs f 29,50 (geb.) en f 19,50 (paperback).

In het voorjaar van 1989 had ik samen met Hans Uijtdewilligen van de uitgeverij *Kwadraat* bij de Gemeentevoorlichting in de Neudeflat een gesprek over plannen voor een nieuw, algemeen informerend en animerend boek over de stad Utrecht. De afdeling waar zich dat afspeelde noemde zich het ,,Congrespromotiebureau'' en dat had een waarschuwing moeten zijn. De ,,Manager'' met wie wij de eer hadden gaf ons een kaartje waarop de naam *Rob Gligoor* stond. Die eerste bijeenkomst werd een paar maanden later gevolgd door een tweede, deze keer met een mevrouw die Yolanda heette en die vanaf het begin moest worden bijgepraat want ze bleek van niets te weten. Op verzoek heb ik er ook nog een en ander voor op papier gezet, herinner ik me nu. Na die besprekingen heb ik nooit meer iets vernomen noch zijn mij ooit de werkuren vergoed. Wel zijn een paar toen ter tafel gebrachte ideeën benut voor het prentenboek *Utrecht. Nederlands-English* enzovoort, geschreven door ,,editor'' Dick van Koten en ,,gepromoot'' door Klaas Eksteen in Bilthoven, naar het schijnt als deel in een reeks.
Het is een wel erg snel in elkaar gezet en mager kijkboek geworden dat het van de plaatjes hebben moet. Het produkt opent met het ten onrechte stralende gezicht van de burgemeester, gevolgd door een hijgerige inleiding, waarvan ongeveer het eerste woord ,,Jaarbeurs'' is en het tweede ,,kruispunt van autospoor- en waterwegen''. De tekst wil ons doen geloven dat de pandhof van de Dom een *kloostertuin* is, waarin *monniken brevierden* (p. 22), dat de Kromstaffeesten van 1953 in het Engels ,,Crooked staff festivities'' heten en dat de vestiging van bedrijven hier ter stede alles te maken heeft met een gunstige ligging die daaraan ,,debet'' is (p. 77).
Verder maken de bijschriften vooral melding van aantallen bezoekers, oppervlaktematen van bedrijfs- en kantoorruimtes en hoeveelheden parkeerplaatsen voor automobielen. Net als de geplande snelweg dwars door een tot nu toe redelijk leefbare woonwijk dient dit boek maar één doel: het aantrekken van grote stromen gegadigden naar het UCP en de Jaarbeurs. Een royaal uitgevallen reclamefolder met hier en daar een aardige foto, meer stelt het niet voor. *v. S.*

WIE KENT DIT LIED?

,,Vaag kan ik me herinneren dat ik met een groep meisjes van school in een defilé langs het paleis van de aartsbisschop ben gelopen in de Maliebaan. Tijdens dit defilé zongen wij dit liedje'', schrijft mevrouw De Boer uit Rotterdam. Zij heeft het op school geleerd. In Utrecht woonachtig bezocht zij, geboren in 1920, de Dominicusschool op de Mariaplaats. Later ging zij naar de Ganzenmarkt-school, het gebouw waarin tegenwoordig het Theater Kikker gehuisvest is. ,,Het gekke is dat niemand van mijn leeftijdgenoten iets van dit liedje afweet'', vervolgt ze haar brief. Wie kent het ook en kan meer licht op deze zaak werpen?

Zwarte nacht was om ons heen
Kinderen vroegen brood
Maar men liet ons heel alleen
In de droeve nood
Maar Paus Leo zag ons staan
En de zon is opgegaan
Rerum Novarum, een nieuw geluid
Rerum Novarum, de nacht is uit
Rerum Novarum, kijk in 't verschiet
Rerum Novarum, wij wijken niet.

De Encycliek *Rerum Novarum* van paus Leo XIII is de aanleiding tot dit liedje geweest. Deze pauselijke rondzendbrief dateert van 1891 en behandelt de sociale kwestie. In het stuk komt de paus tot een veroordeling van het socialisme wegens zijn materialistisch en anti-religieus karakter. De oplossing van de maatschappelijke problemen zoekt de paus in een gemeenschappelijke aanpak door kerk, staat en belanghebbenden.
In plaats van de klassenstrijd stelt de paus de natuurlijke saamhorigheid van de klassen op de voorgrond. En hij krijgt oor voor de noden van de arbeiders. Het loon van een oppassend arbeider moet genoeg zijn om er een gezin van te onderhouden. De encycliek luidde de bel voor de rooms-katholieke sociale actie, ook in Nederland.

Ter ere van deze encycliek is dit liedje geschreven. Maar wanneer? En door wie? De KRO kon het nergens vinden en het anders zo goed gedocumenteerde Katholiek Documentatie Centrum tast in het duister. Beide instellingen kennen het niet. Het zou dus best wel eens een Utrechts liedje geweest kunnen zijn, geschreven en/of gecomponeerd door een plaatselijke geestelijke, juffrouw of meester, en alleen in Utrecht gezongen.

Voor de hand ligt het de datering te zoeken bij een jubileum van de encycliek. Op grond van het geboortejaar van mevrouw De Boer (1920) en haar herinneringen aan de beide scholen komt 1931 het meest in aanmerking. Zij is dan elf jaar.

Het veertigjarig bestaan van *Rerum Novarum* werd in 1931 groots gevierd met een nieuwe encycliek die in zijn beginwoorden naar die viering verwijst: *Qadragesimo Anno.*

Wie werpt meer licht op deze zaak? De concrete vragen luiden: Wie schreef het? Wat was de melodie? Is het Utrechts of werd het ook elders gezongen? Wanneer werd het geschreven?
Als iemand niet alle antwoorden weet, maar slechts één of twee, moet hij of zij zich ook melden. We zijn ook geïnteresseerd in klasgenootjes van mevrouw De Boer. Tevens zijn andere informaties dan de gevraagde ook welkom.

De redactie wacht de reacties van de lezers van het Maandblad in.

Alex. Numankade 199 *Redactie*
3572 KW Utrecht

Agenda

zaterdag 12 oktober 1991. ,,Open Archievendag''. Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Koninklijke Vereniging van Archivarissen in Nederland houdt een groot aantal openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland ,,open huis''. Zo ook de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht en het Rijksarchief Utrecht. Plaats: Alex. Numankade 199-201, Utrecht. Tijd: 10.00-17.00 uur.

De Utrechtse Heuvelrug en vallei

Op zaterdag 26 oktober 1991 vindt het vierde en laatste symposium in de serie over de provincie Utrecht plaats in het Slot Zeist te Zeist. Het uitvoerige programma van dit symposium is te vinden in het Maandblad Oud-Utrecht van juli/augustus 1991.

Het symposium kan mede tot stand komen dank zij de ondersteuning van PTT-Telecom BV, Sourcy Mineraalwater, Lisman en Lisman Bouw en Vastgoed en het Utrechts Nieuwsblad.

De toegangsprijzen zijn als volgt:

- leden en introducés *f* 39,–
- jongeren tot 26 jaar *f* 25,–
- alleen het ochtend- of middagprogramma (excl. lunch) *f* 20,–

U kunt zich opgeven door het juiste bedrag over te maken op girorekening 3436241 t.n.v. R. W. Fokkema te Utrecht, o.v.v. symposium Heuvelrug.

Bouwen of verbouwen?

- Renovatie, restauratie,
- utiliteits- woningbouw,
- bouwkundig onderhoud 24 uur per dag.

VTOS
B.V. Bouw- en Aannemersbedrijf

Californiëdreef 28-32 3565 BM Utrecht Telefoon 030-627872 - Fax 030-627852

Van Blaricum en Vis vertelt u meer over een Perzisch tapijt dan de prijs alleen

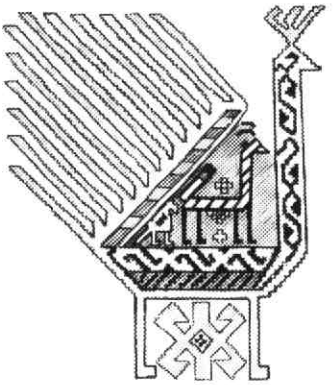

Over Perzische tapijten zijn duizend-en-één verhalen te vertellen. Van Blaricum en Vis kent als geen ander de diepere betekenissen die in een kwaliteitstapijt zijn verweven. Die bijzondere kennis gebruiken wij om de waarde van een tapijt te beoordelen. Door de jaren heen hebben wij een befaamde kollektie opgebouwd die met zorg in stand wordt gehouden.

* tevens inkoop van oude Perzische tapijten.

VAN BLARICUM EN VIS
PERZISCHE TAPIJTEN

's-Gravelandseweg 35, Hilversum
Telefoon 035-218434
(hoek Alb. Perkstraat)

maandblad oud-utrecht

64e jaargang nr. 9 - september 1991

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:
A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht

Penningmeester:
J. W. Lemaier, Postbus 85073
3508 AB Utrecht

Contributie: *f* 47,-
C.J.P.-houders: *f* 30,-; 65+ *f* 41,-.

Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw
Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssenbroek,
tel. 03465-6 29 30,
contributie-rekening nummer 575520.

Alle overige betalingen uitsluitend de postrekening **56066** ten name van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht.

Excursiecommissie:
Fred Vogelzang, Hunzestraat 56, 3522 EB Utrecht, tel. (030) 87 01 10

Redactie:
J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0923-5116

DE FRICTIETEGELPERS VAN DE TEGEL-FABRIEK WESTRAVEN TE UTRECHT

Inleiding

Eind september 1990 werd in de tuin van het Nederlands Tegelmuseum in Otterlo een z.g. frictietegelpers geplaatst. Een aanwinst voor het Tegelmuseum die geheel past in het streven van de conservator om ook jongere voorwerpen uit de tegelindustrie te verzamelen en te tonen. De frictietegelpers dateert van 1922 en was tot rond 1970 in gebruik bij de Tegel-Faiencefabriek Westraven te Utrecht. Daarna heeft hij een aantal jaren ongebruikt gestaan om vervolgens te verhuizen naar de nieuwe vestiging van het bedrijf in Groenekan, even buiten Utrecht. In Groenekan heeft de pers enkele jaren buiten gestaan als blikvanger voor het bedrijf. Toevallig vernam ik, dat de tegelpers bij gelegenheid van een nieuwe verhuizing van Groenekan naar de Mississippidreef in de Utrechtse wijk Overvecht als oud roest zou worden verkocht! Daarop heb ik snel de conservator van het Tegelmuseum gebeld met de vraag, of hij interesse had voor de machine. Toen dit het geval bleek te zijn, werd de bedrijfsleider van Westraven, dhr J. J. van Soest, ingeschakeld om bij de huidige directie een goed woordje te doen voor behoud van de machine. Hieruit resulteerde een schenking van de pers aan het museum (afb. 1). Helaas berusten de matrijzen en de stempels nog bij de fabriek in Utrecht.

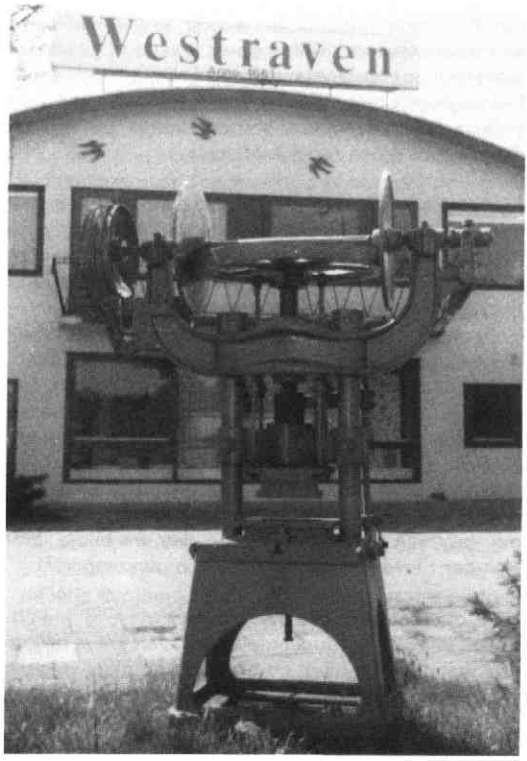

Afb. 1. De frictietegelpers van de Tegelfabriek Westraven staande in Groenekan 1989.

Het leek mij noodzakelijk een industrieel-archeologisch onderzoek in te stellen naar het object, zodat het beter gedocumenteerd zou worden. Zonder de welwillende medewerking van de heren C. de Jong en G. Vesters zou het hier volgende artikel niet tot stand zijn gekomen.

De tegel-faiencefabriek Westraven

De fabriek van Westraven is ontstaan uit een in 1661 opgerichte pannenbakkerij[1]. In dat jaar sticht de uit Oudshoorn bij Alphen aan de Rijn afkomstige Abraham Adriaansz. van der Schilde op een stuk land nabij de Vaartse Rijn even ten zuiden van de stad Utrecht een panoven. Later blijkt dat hier ook estrikken (vloertegels) en backen (plavuizen) worden vervaardigd. In de tweede helft van de negentiende eeuw expandeert het bedrijf, zodat het in 1900 80 werknemers telt. Het voornaamste produkt zijn dan de z.g. oudhollandse wandtegels en tegeltableaus die met de hand beschilderd worden. In 1918 komt het bedrijf, dat dan nog maar 10 werknemers in dienst heeft, in handen van J. J. J. van Luyn. Na een verplaatsing naar een terrein in de buurt wordt het produktiepakket uitgebreid met z.g. plastisch gevormde tegels die bestemd zijn voor de Engelse markt om daar de wanden van de scholen te voorzien van een heldere en hygiënische bekleding.

Kort na 1920 wordt de van kleipoeder geperste tegel geïntroduceerd. Voor dit werk had men een ander type pers, de frictietegelpers, nodig.

Beschrijving van de tegelpers

Toen de pers nog in gebruik was, heeft de heer G. Vesters, die de machine jaren lang had bediend, mij de werking ervan gedemonstreerd.

De frictietegelpersmachine bestaat uit een zwaar frame waar zich bovenin een horizontale as bevindt met daarop twee schijven, die met een bedieningshefboom door het verschuiven van de drijfas, beurtelings tegen de omtrek van het frictiewiel worden gedrukt, dat daardoor omhoog of omlaag wordt gedraaid. De op en neer gaande beweging van het frictiewiel komt tot stand door een schroefdraadstang, aan het onderreinde waarvan de bovenste drukplaat van de tegelmatrijs is bevestigd. Het onderste deel van de stalen matrijs bevindt zich onder de drukplaat. Bij het omlaag draaien van het frictiewiel wordt de tegel gevormd. Voor iedere persing wordt de matrijs door middel van een speciaal sledemechanisme met droge vormpoederklei gevuld. Een ander mechanisme zorgt ervoor, dat de gevormde tegel uit de matrijs wordt gelicht en weggeschoven. De matrijzen kunnen ver-

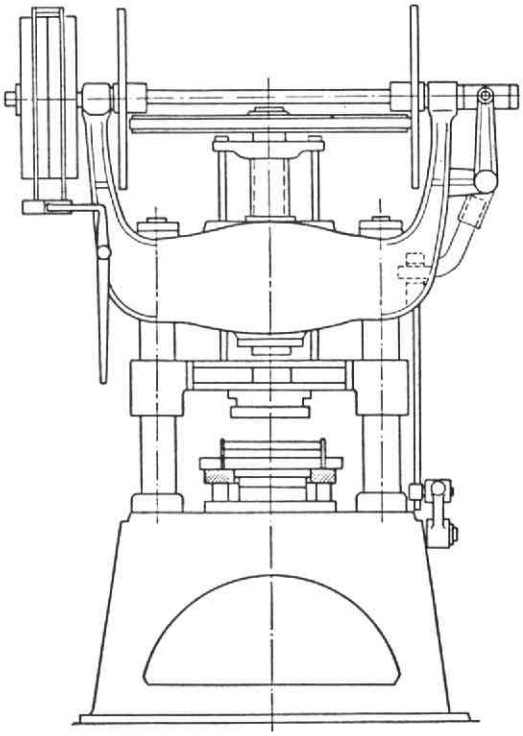

Afb. 2. Afbeelding Frictiepers uit: Kennis van Bouwstoffen, II Kunststeen I door J. A. Visser en Tj. Bonnema.

schillende vormen hebben, zodat vierkante, rechthoekige, afgeronde of gebogen tegels kunnen worden geperst. Op deze wijze worden vloertegels vervaardigd[2]) (afb. 2).
De methode van het droogpersen wordt bij voorkeur toegepast bij zeer harde en daardoor moeilijk tot plastische massa te verwerken kleisoorten, zoals leisteenklei, Schiertone en shales. Ook bij normale klei wordt deze methode gebruikt, namelijk wanneer een steen of tegel met bijzondere eigenschappen wordt verlangd. De klei wordt gedroogd, vervolgens fijngemalen en zonodig op een watergehalte van 5% tot 8% gebracht. De gebruikte persen zijn stempelpersen, waarbij de druk mechanisch-hydraulisch of door een combinatie van beide wordt verkregen. Deze methode geeft een mooi, kantig produkt met geen of maar weinig maatafwijkingen. Als gevolg van het lage watergehalte is de droogkrimp gering. Het droogpersen is favoriet in de tegelfabricage, terwijl deze methode ook geschikt is daar waar een hoge druk- en maatvastheid gecombineerd met een goede dichtheid wordt verlangd[3]).

Voorlopers van de frictietegelpers van Mulder

De tegelpers vormt niet het begin van de mechanisatie van deze tak van de keramische industrie. Oorspronkelijk werden de wandtegels gevormd door de ,,steentjesmaker''. We kunnen hiervoor verwijzen naar de plateelbakker, het boek ,,De Delftsche aardewerkmaaker'' van Gerrit Paape, dat van het eind van de achttiende eeuw dateert, of naar het boekje ,,Makkumer aardewerk''[4]). Een bericht uit 1884 laat zien, dat de mechanisatie in deze sector toen al een eind gevorderd was[5]):
,,Bij de bovenbedoelde pers geschiedt de drukking door een balans, waarvan de kromming zoo bepaald is, dat de werking zoo dicht mogelijk bij het steunpunt plaats heeft, en dus de grootste kracht wordt verkregen. Op een draaischijf bevinden zich twee vormen; terwijl de een den druk ondergaat, wordt de andere automatisch geledigd door een eenvoudig mechanisme. Twee mannen, die bekend zijn met het werk, kunnen in 12 uren met deze machine 5000 à 6000 stuks maken. De pers is zeer eenvoudig samengesteld en alzoo niet licht onklaar; zij staat op wielen en is dus gemakkelijk verplaatsbaar. Men kan er behalve steenen ook platte en holle pannen en vierkante, zeskantige en achtkantige plaveien mee vormen tot 0,25 m breedte.''

Helaas is het artikel niet geïllustreerd, maar uit de beschrijving krijgen we toch een idee van de werking. Op een afbeelding uit 1896 (afb. 3) van de wandtegelproduktie bij Rozenburg in Den Haag zijn geen machines te zien waarmee men wandtegels kan vormen. Was deze werkwijze bij Rozenburg soms niet doorgedrongen? Over hoe het bij Tichelaar in Makkum toeging, vertelt ons het boekje ,,Makkumer aardewerk''[6]):

,,bij het steenmaken is de 'walker' gemechaniseerd en vervangen door de strengpers waar de kleiblokken ingaan en de voorgevormde tegels op maat uitkomen. Het snijbordje met mes moest plaats maken voor een snijkop, waar de tegels onderdoor worden gevoerd en die alle vier zijden tegelijk afsnijdt''.

Bij Tichelaar had de strengpers het vele werk dus al overgenomen. De strengpers maakte van kleideeg tegels die vervolgens in aparte kamers moesten worden gedroogd. Deze pers werd hoofdzakelijk gebruikt voor grote vloertegels, de z.g. plavuizen.
Voor de fabricage van wandtegels werden veelal frictiepersen gebruikt. Nadelen van deze laatste methode zijn de meer gecompliceerde en duurdere machine en de in verhouding tot de strengpers lagere capaciteit. Ook toen de frictietegelpers in zwang kwam, bleef de strengpers dus in gebruik.
Tot de modernisering van deze bedrijfstak droegen ook bij stoommachines, gasturbines en electromotoren. Iets van de stoommachine zien we bij de door Van der Kloes in 1892 beschreven pannenpers[7]).

De frictietegelpers van Westraven

Reeds in 1885 produceerde Westraven enige miljoenen wandtegels, maar de bron vertelt niet, volgens welke methode deze tegels gevormd werden. Vermoedelijk gebeurde dit met de hand. Vast staat, dat bij Westraven in 1907 een vormmachine in gebruik was[8]). Volgens dit bericht werd de klei ,,gesneden in platte, vierkante stukken, iets groter dan een tegel''.

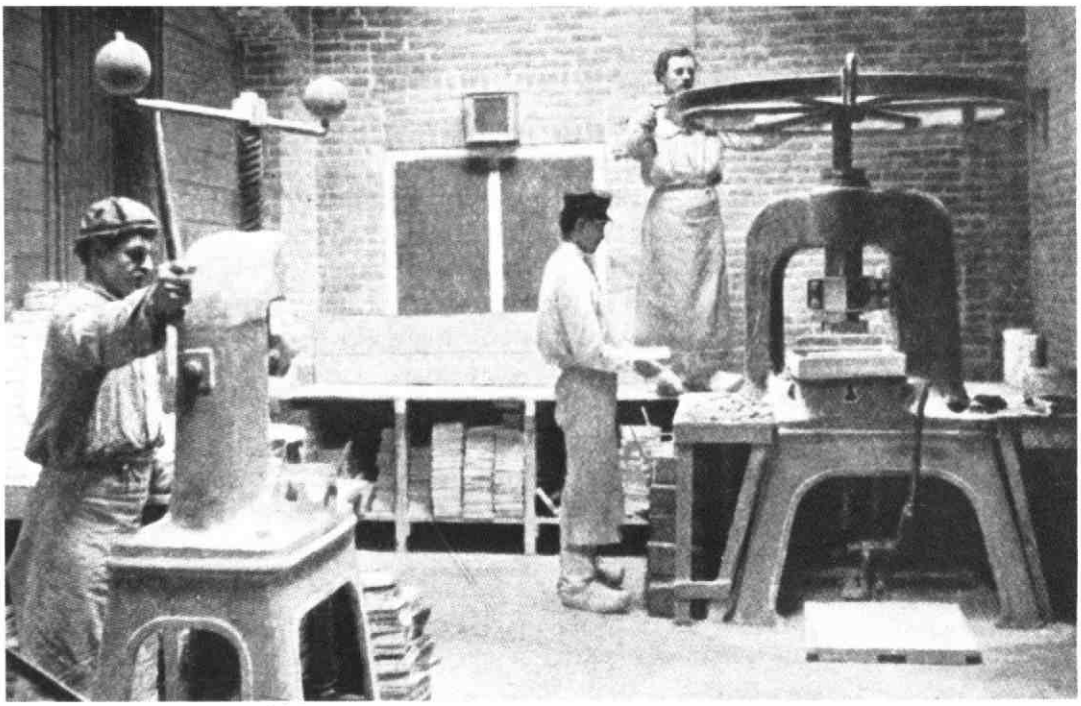

Afb. 3. Uit:Eigen Haard 1896.

Wij hebben de indruk, dat Westraven een strengpers gebruikte en daarna de ruw gevormde tegels ten dele met de hand maar ook machinaal bijwerkte. De met de hand bewerkte tegels horen dan tot de z.g. Oud-Hollandse tegel. Voor het speciale werk had men toch een frictietegelpersmachine nodig. Deze werd in 1922 besteld bij de Machinefabriek H. H. Mulder te Tegelen. Niet alleen bij Westraven maar ook bij de bekende aardewerkfabriek Mosa te Maastricht werd dit type pers gebruikt (afb. 4).

In 1923 werden bij Westraven met behulp van de nieuwe pers de eerste gelegenheids- of herinneringstegels gevormd. De oudste mij bekende tegel van dit type werd gemaakt bij gelegenheid van het 25-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina (1923). De tegel werd gemaakt naar een ontwerp van Dirk Zwanink en de stempel was vervaardigd door een zekere Van Oostveen. De contra-afbeelding gutste hij uit in een eikenhouten plankje dat als stempel werd gebruikt. Pas veel later ging men over tot het maken van stalen stempels. Wel moest Dirk Zwanink en later zijn opvolger Jan Jacobus van der Sluijs eerst een tekening van de gewenste afbeelding maken. In de loop der jaren zijn er zo honderden tegels gefabriceerd.

Beschrijving van het produktieproces

In 1978 gaf dhr C. de Jong, oud-directeur van Westraven, een beschrijving van de wijze, waarop reliëf- of cloisonnétegels werden vervaardigd.

,,De tegels werden met poederklei geperst, waarbij de contouren van de afbeelding en de omranding verhoogd waren.
Na de eerste brand werden in deze 'vakjes' de diverse kleuren door middel van een penseel ingevuld (dus niet geschilderd). De verhoogde randjes voorkwamen dat verschillende glazuren dooreen zouden gaan lopen. Daarna volgde de tweede 'gladbrand'. Dit noemt men cloisonné-techniek. In het Verre Oosten was deze techniek ook gangbaar door middel van metalen verhoogde randjes en invullen met email. Voornamelijk tussen 1920 en 1955 is bij ons deze techniek gebruikt, maar met het stijgen der lonen werd door het arbeidsintensieve karakter op andere technieken overgestapt.''

Een beschrijving die dieper ingaat op de werking van de frictietegelpers is afkomstig van dhr Gerard Vesters:

,,Ik ben bij Westraven gekomen toen ik 14 jaar oud was. Ik ben daar eerst een korte tijd gebleven, omdat ik op de pannenbakkerij van dhr Van Arkel meer kon verdienen, maar in 1958 kon ik terug komen bij Westraven omdat de oude tegelperser Frans Achterberg ziek was geworden. In datzelfde jaar kregen wij bij Westraven wederom een nieuwe maar dan volautomatische tegelpers van de Machinefabriek H. H. Mulder te Tegelen. Frans Achterberg perste altijd tegels op een Duitse [machine], waarvan ik dacht, dat de naam zoiets als Dors A.G. was. Toen ik het werk bij deze overnam, persten wij ruim 10.000 tot 12.000 per dag.
Elke tegelpers had een letter; zo had de frictietegel-

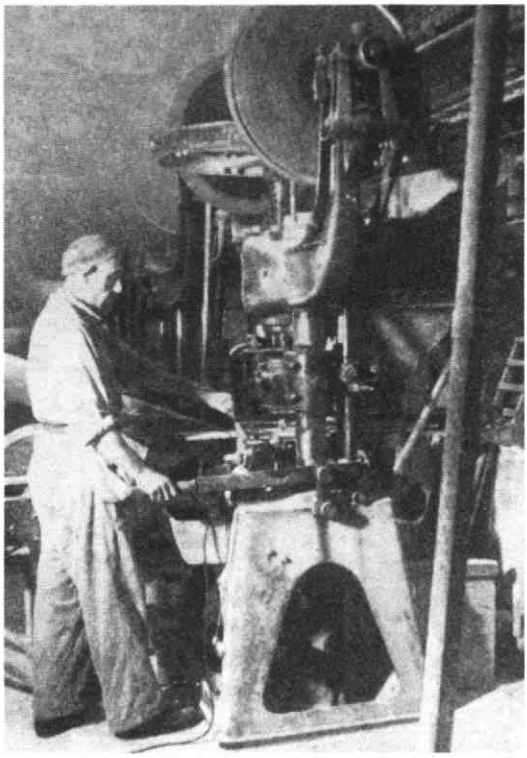

Afb. 4. Uit: Eerste Nederlandse Systematisch Ingerichte Encyclopaedie, 1950.

persmachine van 1922 de letter A gekregen. Letter B die Duitse pers en C de nieuwe uit 1958. De frictietegelpersmachine (dus A) werd tot 1955 aangedreven door riemen welke verbonden waren met een motor welke op de droogzolder stond. In 1955 werd de aandrijving vervangen door een electro-motor met een krachtstroom van 380 volt. Er werden in de goede oude tijd van Westraven soms wel 5.000 tegels [per dag] geperst met de frictietegelpersmachine. Later werd dat veel minder en werd deze gebruikt voor speciaalwerk als bijvoorbeeld asbakjes-parelstripjes maar ook voor z.g. slofjes welke wij weer nodig hadden. Deze 'slofjes' waren van vuurvaste klei en werden gebruikt tijdens het bakken van de tegels. De frictietegelpers perste tegels van poederklei welke boven op de droogzolder lag en via een silo (ondertussen voorzien met 6%) bij de pers kwam via een slede. Met een kracht van enkele tonnen werd dan een kleilaag van 2 cm dik geperst tot een tegel van 1 cm dikte en gelijk voorzien met een voorstelling Aan.de achterzijde werd de bekende firmastempel geperst. Aan elke klap die de pers deed ging een z.g. ontluchtingsklap vooraf. Dat was nodig, want anders zou de tegel later basten bij het bakken, omdat er zich nog luchtdeeltjes in bevonden. De stempels moest ik altijd invetten met paardenvet en petroleum om vastplakken te voorkomen."

Slotwoord

Ter afsluiting geef ik nogmaals het woord aan dhr C. de Jong die eens schreef:

Wat de reliëftegels betreft, daarvan is de produktie niet stilgelegd, maar in principe gewijzigd. In plaats van kleine series met dure stempels te blijven vervaardigen, hetgeen de kostprijs te hoog maakte en een vlotte verkoop belemmerde, zijn wij overgestapt op gipsvormen. Het geheel werd ambachtelijker en er kon verkocht worden op basis van de werkelijke kostprijs. De heer Amati maar ook andere ontwerpers/-sters waren bij deze produktie betrokken en ook al in de tijd van dhr Van der Sluijs begon deze aanpak zijn vruchten af te werpen. De cloisonnétechniek behoorde wegens zijn arbeidsintensieve karakter daarmee wel tot het verleden.

Wickenburghselaan 34
3998 JX Schalkwijk

F. H. Landzaat

Noten

1. De gegevens over het bedrijf zijn geput uit: C. de Jong, *Westraven. Van pannen & estrikken tot tegels & plastieken* (Utrecht, 1e druk, 1961; 2e druk, 1977). Dit boekje bevat overigens nauwelijks informatie over de recente geschiedenis van het bedrijf.
2. J. A. Visser en Tj. Bonneman, Kennis van bouwstoffen. Dl. II Kunststeen (Uitgave van A. E. Kluwer, Deventer-Djakarta, 1950).
3. H. Steketee, Eerste Nederlandse Systematisch Ingerichte Encyclopaedie. Dl. VIII (Techniek) (1950).
4. Makkumer aardewerk. Uitgave van de Stichting Tichelaars Historisch Bezit, Makkum, herdruk, 1970.
5. Tijdschrift voor Nijverheid, 1884, p. 154-155.
6. Als noot 4, p. 24.
7. J. A. van der Kloes, Onze bouwmaterialen (1892).
8. Weekblad Wereldkroniek 25 mei 1907 (geraadpleegd in de Universiteitsbibliotheek van Leiden).

BENEFIETCONCERT DOOR GUSTAV LEONHARDT

Op 22 november 1991 wordt in het museum Het Catharijneconvent, Nieuwegracht 63 Utrecht om 20.15 uur ten bate van de restauratie van de Gertrudiskapel een benefietconcert gegeven door de clavecinist en dirigent dr Gustav Leonhardt. De opbrengst van dit concert komt geheel ten goede aan de restauratie van de Gertrudiskapel in de Mariahoek te Utrecht.

In het Maandblad van juli/augustus 1991 hebt u al uitgebreid kunnen lezen over het wel en wee van de restauratie van deze unieke schuilkerk. Na de restau-

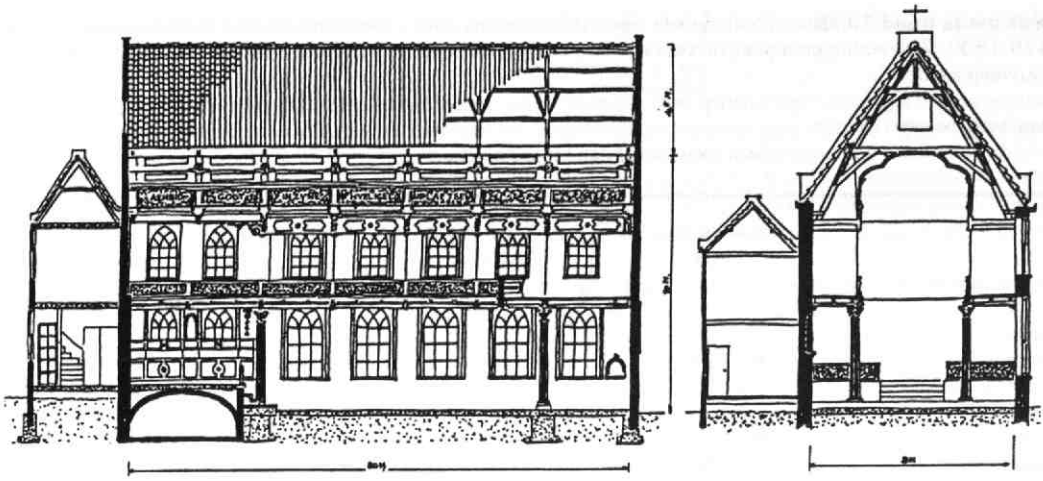

ratie zal de kerk beschikbaar zijn voor bijeenkomsten van culturele aard zoals concerten. Het herstel van de Getrudiskapel kost bijna 2,9 miljoen gulden. De Rijksdienst van de Monumentenzorg verleent via de Gemeente Utrecht een subsidie van bijna 1,9 miljoen gulden. Voor het verschil van ongeveer *f* 950.000 moet dekking worden gevonden. Inmiddels hebben het Prins Bernhard Fonds en de K. F. Hein Stichting en enkele andere culturele fondsen donaties verstrekt. Er blijft nu nog een bedrag van *f* 820.000 over.
Het Museum het Catharijneconvent stelt voor het concert zijn prachtige ,,refter'' belangeloos ter beschikking. Gustav Leonardt, tevens lid van het Comité van Aanbeveling, zal tijdens het clavecimbelconcert werken van onder andere L. Couperin en J. S. Bach ten gehore brengen.

De lezers van het Maandblad Oud-Utrecht kunnen dit unieke concert bijwonen en tegelijkertijd de restauratie van het Utrechts monument ondersteunen. De kaarten voor het concert kosten *f* 60. Zoals gezegd komt het hele bedrag ten goede aan het Restauratiefonds.
De kaarten zijn te bestellen door storting van *f* 60 of een veelvoud daarvan naar gelang het aantal kaarten, op girorekening 3654813 van Stichting Restauratiefonds Gertrudiskapel in Vleuten. Op de overschrijvingskaart graag naast het bedrag het aantal kaarten en uw adres vermelden. **Het bedrag moet vóór 11 november overgemaakt zijn.** De aanvragen worden in volgorde van binnenkomst behandeld. De kaarten worden na de 11de november aan u opgestuurd.

J. H.

ALGEMENE NAJAARSLEDEN-VERGADERING

Op dinsdag 26 november a.s. des avonds om 19.30 uur in de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5, Utrecht.

Dus: terug in de Fundatie!

Agenda van de huishoudelijke vergadering:
1. Opening.
2. Notulen van de vorige bijeenkomst (ter inzage).
3. Ingekomen stukken en mededelingen.
4. Begroting 1992 (bijgaand).
5. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, propaganda, activiteiten en de SPOU.
6. Bestuursmutaties:
   P. C. B. Maarschalkerweerd heeft te kennen gegeven wegens drukke werkzaamheden het bestuur te willen verlaten. Het bestuur stelt voor in zijn plaats te benoemen: P. D. 't Hart.
   Aftredend en herkiesbaar: E. M. Kylstra.
   Tegenkandidaten kunnen worden gesteld door tenminste tien leden, die hiervan tot drie dagen voor deze vergadering schriftelijk mededeling kunnen doen aan de secretaris.
7. Rondvraag.
8. Sluiting.

Na de pauze (rond 20.45 uur) lezing door drs. Judith Bruijns over ,,Broederschappen in de Klaaskerk tussen 1475-1500. Verhoudingen tussen de zes broederschappen onderling en de kerk, met speciale aandacht voor de vrouwelijke leden''.

Afsluiting met een drankje.
Het programma na de pauze is ook voor niet-leden toegankelijk.

	Jaarrekening 1989	Jaarrekening 1990	Begroting 1991	Begroting 1992
Baten				
Kontributies	81.573,–	79.796,–	82.000,–	80.000,–
Advertenties	4.620,–	4.950,–	11.000,–	13.500,–
Verkopen	2.675,–	4.605,–	3.000,–	3.000,–
Donaties	11.500,–	12.999,–	12.000,–	12.000,–
Rente	10.460,–	11.134,–	10.000,–	10.000,–
Diversen	–,–	423,–	–,–	–,–
	110.828,–	113.907,–	118.000,–	118.500,–
Lasten				
MOU	52.099,–	53.892,–	55.000,–	55.000,–
JOU	37.348,–	37.933,–	38.000,–	35.000,–
Archeologische Kroniek	10.000,–	10.000,–	10.000,–	10.000,–
Activiteiten en werving	4.187,–	3.650,–	4.000,–	7.500,–
Kosten van Beheer	6.936,–	7.638,–	7.000,–	7.000,–
Algemene kosten	–,–	5.811,–	5.000,–	5.000,–
Afschrijvingen	–,–	1.173,–	–,–	1.200,–
	110.570,–	120.097,–	119.000,–	120.700,–
Kapitaal mutatie	+ 258,–	- 6.190,–	- 1.000,–	- 2.200,–
Kapitaal per jaarultimo	83.712,–	77.522,–		

TOELICHTING BIJ BEGROTING VERENIGING OUD-UTRECHT VOOR HET JAAR 1992

U vindt bovenstaand achtereenvolgens de jaarrekeningen 1989 en 1990 alsmede de begrotingen 1991 en 1992. Aan de batenkant vindt u een verlaging van de begrote contributies met *f* 2.000,– in vergelijking met de begroting 1991 en een verhoging van de advertentie-opbrengsten met *f* 2.500,–. Deze bijstellingen vinden plaats op basis van

de voorlopige realisatie van de begroting 1991. Er moet inderdaad rekening gehouden worden met een lagere contributie-opbrengst waar tegenover gelukkig een hogere advertentie-opbrengst staat.

Voor wat de lastenkant van de begroting betreft valt op dat het jaarboek Oud-Utrecht tegen een lager bedrag geproduceerd kan worden ondanks het feit dat wij dit jaar voor het eerst met een kleurenomslag uitkomen. Deze lagere lasten worden veroorzaakt door efficiency-maatregelen die de jaarboekredactie heeft genomen.
Omdat er een stevige actie wordt voorbereid teneinde nieuwe leden te werven is de post voor activiteiten en werving in vergelijking met de begroting 1991 met *f* 3.500,– verhoogd naar *f* 7.500,–. De post afschrijvingen is voor een bedrag ad *f* 1.200,– opgenomen. Dit betreft de aanschaf van een PC met randapparatuur voor de contributie- en ledenadministratie.
Er resteert een nadelig saldo van *f* 2.200,–. Bij realisatie van dit nadelige bedrag zal afboeking op de kapitaalrekening van de vereniging plaatsvinden.

Contributie-aanpassing
Het bestuur stelt u voor de contributieregeling als volgt aan te passen:

leden woonachtig in het buitenland	*f* 90,–
instellingen zonder winstoogmerk	*f* 80,–
instellingen met winstoogmerk	*f* 100,–
sponsors minimaal	*f* 250,–

Tevens stelt het bestuur u voor personen van 65 jaar en ouder de mogelijkheid te geven een lidmaatschap voor het leven te verwerven tegen een eenmalige vergoeding van *f* 1.000,–.
De contributie voor het jaar 1992 voor de gewone leden, de 65+ leden en de leden jonger dan 26 jaar blijft ongewijzigd gehandhaafd.

J.W. Lemaier
(Penningmeester)

JAARVERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-UTRECHT OVER 1990

Het verenigingsjaar werd gekenmerkt door de succesvolle uitvoering van enkele belangrijke beleidsvoornemens van het bestuur. Zo kon een nieuwe en enthousiaste activiteiten- en propagandacommissie worden geformeerd, die de leden een gevarieerd en attractief programma voorschotelde. De op initiatief van de Vereniging Oud-Utrecht en de STABU ingestelde werkgroep historisch bezoekerscentrum voor de stad Utrecht slaagde erin veel steun - ook van gemeentewege - voor haar plannen te verkrijgen - en kon de werkzaamheden vervolgens overlaten aan een nieuwe stichting. Onze vereniging is zowel in het bestuur als in het college van advies vertegenwoordigd. Tenslotte was de Vereniging Oud-Utrecht actief betrokken bij het tot stand komen van een samenwerkingsverband van historische verenigingen in de provincie Utrecht. In september gingen deze verenigingen in Woerden akkoord met de gepresenteerde plannen. De vereniging is in het werkbestuur van het samenwerkingsverband vertegenwoordigd. Over de ontwikkeling van het ledental helaas geen positief bericht. Het verenigingsjaar werd afgesloten met 1713 leden, een gevoelige achteruitgang ten opzichte van de 1795 van vorig jaar.

De samenstelling van het bestuur onderging een kleine verandering. Nadat zij de redactie van het Jaarboek al had verlaten moest ook het bestuur er aan geloven: het vertrek van Els Jimkes-Verkade. Zij werd op de Algemene Voorjaarsledenvergadering opgevolgd door Flip Maarschalkerweerd. Tijdens de Algemene Najaarsledenvergadering werden de bestuursleden Huib de Groot, Herman Kernkamp en Arend Pietersma herkozen. In verband met restauratiewerkzaamheden tijdelijk verdreven uit de Fundatie van Renswoude, vond het bestuur een gastvrij onthaal in het Pandhuis, de zetel van het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de stad Utrecht.

De penningmeester besteedde veel energie aan het financieel gezond houden van de vereniging. Dit uitte zich bijvoorbeeld in een verhoging van de advertentietarieven van het Maandblad, de invoering van een vergoeding voor het insteken van folders van derden, het saneren van de tijdschriftabonnementen en het doorlichten van de kosten van het drukken en verspreiden van Maandblad en Jaarboek. Desondanks moest de vereniging de jaarrekening met een verlies afsluiten, welk verlies nog groter zou zijn geweest zonder de belangrijke financiële bijdrage van het fonds dat nu eindelijk eens genoemd mag worden: het K. F. Heinfonds.

Zorgen baarde de leden- en contributieadministratie. Er waren veel klachten van leden die niet of onjuist in het bestand waren opgenomen. Daarom werd een PC met toebehoren aangeschaft voor onze ledenadministratrice. De gegevens zijn redelijk snel ingevoerd, maar de relatie met de verzendadministratie van onze huisdrukker bleef problematisch. Er wordt gepoogd deze kinderziekten te overwinnen om vervolgens efficiënter en goedkoper te kunnen werken.
Tijdens de Algemene Najaarsledenvergadering bood Gert Jan Röhner aan de voorzitter de inventaris van ons oudarchief aan.

Op 27 oktober werd een samenkomst georganiseerd tussen bestuur, commissies en vertegenwoordigers van Oud-Utrecht in de besturen van andere verenigingen en instellingen. De lokatie was bijzonder: de zolder van het huis Oud-Amelisweerd. In deze oude, maar inspirerende omgeving werd informatie uitgewisseld en werden de onderlinge banden aangehaald. De voorzitter van de Leidse zustervereniging gaf een korte uiteenzetting over het reilen en zeilen van zijn vereniging. Het bestuur is voornemens minstens éénmaal per jaar een dergelijke ,,kaderdag'' te houden.

Het Maandblad was onderwerp van bespreking tussen bestuur en redactie. Hierbij stonden de inhoud, de vormgeving en het lopende contract met de huisdrukker centraal. Het is de bedoeling een beter ogend blad te maken zonder meerkosten. Tevens werd geconcludeerd dat het karakter van het Maandblad als verenigingsorgaan nog onvoldoende uit de verf komt. Er verschenen weer 11 nummers met voor de geïnteresseerden in het historische wel en wee van stad en provincie onmisbare artikelen. Het omslag werd gesierd door een gefantaseerde voorstelling van de burcht Traiectum uit 690, de bijdrage van onze vereniging aan het Willibrord-jaar.

Ook de opzet van het Jaarboek ontsnapte niet aan de vernieuwingsdrang. De door velen zo gekoesterde ledenlijst en het jaarverslag van de secretaris vormden voor het eerst sinds jaren geen onderdeel meer van het Jaarboek. Het was de bedoeling ledenlijst en jaarverslag in een eenvoudige vorm aan de leden toe te zenden. Door technische moeilijkheden lukte dit niet, hopelijk zal deze omissie van tijdelijke aard zijn. Deze verandering vloeide voort uit de opvatting het Jaarboek - in tegenstelling tot het Maandblad - minder als verenigingsorgaan herkenbaar te laten zijn. Bijzonder in dit ook nu weer zeer gevarieerde Jaarboek was een aantal kleurenreprodukties van achterglasschilderijen van Jonas Zeuner, ter illustratie van een artikel over deze schilder. Verder kon dankzij een genereuze subsidie van het PUG een extra artikel worden geplaatst.
De verspreiding van het Jaarboek door vrijwilligers gecoached door de ledenadministratrice Constance de Leeuw en de heer Slot bespaarde de vereniging veel portokosten. Toch traden ook nu weer enkele stoornissen op die tot een andere aanpak nopen.

Na jarenlange monnikenarbeid van Hans en Karin Mathijssen-Penders kregen de leden in het najaar de gelegenheid voor een symbolisch bedrag in te tekenen op het Register op het Jaarboek Oud-Utrecht 1954-1983. Het Register zal op de Voorjaarsledenvergadering worden gepresenteerd.

De activiteiten- en propagandacommissie organiseerde de volgende lezingen: 31 mei, na afloop van de Algemene Voorjaarsledenvergadering: Marjo van Loon, Geschiedenis van de gezondheidszorg in de stad Utrecht door de eeuwen heen; 29 november, na afloop van de Algemene Najaarsledenvergadering: Nol van Dongen, De Zeven Steegjes. 125 jaar volksleven in Utrecht en Wim van Willigenburg, De stegen van Utrecht; 20 december: Hilde Vries, De Oudmunstertrans en Stijn Verbeek, De Abdij Oostbroek. Daarnaast werden de volgende excursies georganiseerd: Langs Utrechts regentenkamers (28 april), Kasteel Sypesteyn (23 juni; met muzikale omlijsting), Kasteel Oudaen (25 augustus; fietstocht) en fort Rhijnauwen (22 september). Bijzonder waren enkele speciale orgelconcerten met toelichting: op 27 oktober in de Doopsgezinde kerk en op 17 november in de Evangelisch-Lutherse kerk. Klapstuk was evenwel een forum over de toekomst van de oude binnenstad op 7 maart naar aanleiding van de aanstaande gemeenteraadsverkiezingen en de plannen voor de aanleg van een nieuwe tramverbinding. De bijeenkomst had een levendig verloop en trok veel belangstelling. Eerder al had de vereniging het gemeentebestuur van Utrecht schriftelijk op de hoogte gesteld van haar afwijzend standpunt ten aanzien van een bovengronds tracé door de oude binnenstad en dit standpunt bij monde van de voorzitter ook tijdens een inspraakavond toegelicht.

De vereniging was met een stand present bij o.a. de Van der Monde-lezing, de Open Monumentendag en de Sinterklaasverkoop in de Gemeentelijke Archiefdienst. Er werd voor dit doel een set tentoonstellingsframes aangekocht.
Gewoontegetrouw werden in het kader van de introductiedagen van de universiteit een aantal stadswandelingen verzorgd.

Tot slot nog enkele woorden gewijd aan de SPOU, de Stichting Publikaties Oud-Utrecht, weliswaar een zelfstandige dochter maar met een sterke moederbinding. Het bestuur besteedde veel tijd aan de organisatorische en financiële optuiging. Op de SPOU wordt namelijk in toenemende mate een beroep gedaan om uitgaven voor te bereiden of mogelijk te maken. Naast de goed lopende MIP-reeks en de stedelijke archeologische en bouwhistorische kroniek werd vorig jaar een wandelgids langs Utrechtse geveltekens uitgegeven. Met het Rijksarchief in de provincie Utrecht zijn besprekingen begonnen over de uitgave van de kadastrale kaarten 1832. Tenslotte staat een serie monumentengidsjes voor - in eerste instantie - de stad Utrecht op de rol.

De secretaris

Oproep
Over een aantal maanden zal het enige vrouwelijke bestuurslid van onze vereniging, mw. M. J. Dolfin, haar bestuurslidmaatschap beëindigen. Zij heeft dan de maximale zittingsduur van negen jaar volgemaakt.
Naast algemene bestuurswerkzaamheden is zij als tweede secretaris belast met het notuleren van de bestuurs- en ledenvergaderingen. Het bestuur polst mogelijke kandidaten, is zich echter bewust van zijn beperkte blikveld en doet daarom nadrukkelijk een beroep op alle vrouwelijke leden - en deze beperking behoeft gezien het bovenstaande ons inziens geen nadere uitleg - die belangstelling hebben voor de vacature, zich te melden bij de secretaris (schriftelijk: Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht; telefonisch: 03404-5 76 65).

BOEKENSCHOUW

Nachtregels. Nightlines. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling van 27.4 tot 15.10.1991. Utrecht, Centraal Museum, 1991. ISBN 90 73285 07 0. Verkrijgbaar bij CMU en in de boekhandel. Prijs f 37,50.

Hoe representatief de ingezonden brieven en de mondelinge klachten waren over het uitvallen van een of meer *Nachtregels* in de stad, waag ik niet te beoordelen. Zeker is dat die klachten er waren. Toch zullen de meeste Utrechters en vele, vele anderen ze deze zomer op markante punten in de binnenstad blijvend hebben opgemerkt. Al waren de regels dan ook in vreemde talen geformuleerd, de mooiste - die op de Vismarkt - zelfs in het Frans. Ook de laser-presentatie op de Domtoren (,,Torture is barbaric'') was opzienbarend genoeg, maar kennelijk slechts eenmalig want na de gedenkwaardige openingsavond heb ik haar niet weergezien.
Waren de twee miljoen gulden die de happening gekost heeft goed besteed? Een typisch Utrechtse vraag en een verstandige vraag bovendien. Het antwoord is vermoedelijk alleen te geven door weer andere vragen op te werpen. Waren die centen nuttiger uitgegeven aan uitbreiding van de mogelijkheden tot creatieve zelf-expressie in de club-, buurt- en praathuizen? Of zouden Utrechters uit binnen- en buitenland meer genieten van de pretentieuze kolos op het vroegere Hojel-terrein dan van de rij verlichte uithangborden in de Smeestraat waarop de heilzame boodschap stond dat het 's avonds de tijd is om te lezen, of die onderaan de brug van Paushuize dat we een broodkruimel zijn op de rok van het universum?
Wat mij betreft is er bij het beantwoorden van die vragen geen *shadow of a doubt*.
Als herinnering aan dit meest opzienbarende zomerevenement sinds jaren is er de fraai uitgegeven catalogus van de tentoonstelling binnen en buiten de muren van het Centraal Museum. De foto's van Jannes Linders en zijn assistent Stijn Brakkee zijn stuk voor stuk om in te lijsten en geven bij elkaar een alternatieve reeks Utrechtse gezichten.
Achterin is te zien op welke locaties in de stad welk werk van welke kunstenaar was aangebracht. Het begeleidend proza vóór, bij en na die foto's gaat mijn bevattingsvermogen ver te boven, zoals elk verbaal commentaar bij een kunstwerk. Hier staat de kernachtigheid van de spreuken die in de Utrechtse zomernacht te lezen waren wel in heel schril contrast met de wolligheid van de pagina-grote tractaten in twee talen bij elk van de foto's. Ondanks dit ongenietelijke exegetische proza hebben we te doen met een ,,prachtig mooi'' Utrechts kunstboek.

v. S.

Dr. A. van Hulzen, Utrecht. De Oude Gracht deel I. Van Pellecussenpoort tot de Liesbosch. Amersfoort, uitgeverij Bekking, 1991.
ISBN 90 6109 2671. Prijs f 24,90.

De nestor van Utrechts lokale geschiedschrijvers, dr. A. van Hulzen, laat niet af. In een onvermoeibaar belerende en rustig voortkabbelende stijl blijft hij zijn stadgenoten vertellen over de huizen, kerken, grachten en straten die ze dagelijks zien zonder er zich de historische achtergronden voldoende van te realiseren. Onlangs verscheen een eerste deeltje over de Oude Gracht: van Pellucussenpoort tot Bezembrug. Straks, de uitgever heeft het over medio november 1991, zal het tweede deel ons verder zuidwaarts voeren tot aan de Liesbosch. De opzet van de wandeling is typisch Hulziaans: die van een praatje bij een plaatje. Die formule wordt ook gehanteerd in de reeks *Utrecht op oude foto's*, in de artikelen in *Het Stadsblad* en elders. Zo komt het dat veel illustraties al eens eerder zijn gezien, sommige zelfs uittentreure.
Verrassend vond ik de foto van het *huis Koning David*, genomen omstreeks 1895 en van een wonderlijke scherpte. Op elke verdieping is iemand te zien. In de deuropenning staat de trotse eigenares met een helpster, op de eerste verdieping kijkt een dame door het opengeschoven raam en helemaal boven staat de meid nieuwsgierig naar de fotograaf te kijken. Juist onder de gedienstige is de gekleurde gevelsteen van de harpspelende David aangebracht, nog steeds in volle glorie te bewonderen.
De aandacht van Van Hulzen gaat vooral uit naar bedrijven en winkels, waardoor andere zaken onderbelicht blijven. Je kunt lezen op welk uur van welke dag in welk jaar een zaak werd geopend of gesloten, maar over culturele ontwikkelingen (wat zou er niet te vertellen zijn bijvoorbeeld bij het huis *Cranesteyn*) rept de schrijver met geen woord.
Het manuscript van dit boekje moet geruimte tijd in

een la hebben gelegen want de *Kwantumhallen*, hier nog als nieuwigheid vermeld, hebben intussen hun deuren alweer gesloten. Zo snel gaan die dingen.

v.S.

Guus Kemme, Architectuurgids voor Utrecht. Amsterdam, uitgeverij Thoth, 1991.
ISBN 90 6868 019 6. Prijs f 39,50.

Over gebrek aan belangstelling voor de Utrechtse bouw- en architectuurgeschiedenis valt niet te klagen. Binnen een jaar verscheen *Architectuur en stedebouw in de gemeente Utrecht 1850-1940*, een project van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (besproken in *Mbl. OU* mei 1991, 55), en deze *Architectuurgids voor Utrecht* van de hand van Guus Kemme en een vijftal fotografen. De formule was bekend van een eerder door dezelfde uitgever bezorgde Architectuurgids voor Amsterdam. De ordening ervan is chronologisch en loopt van het Romeinse Fort, alleen nog te zien in plattegrond tegen de Domkerk aan, tot en met HGB IV van de NS, dat volgens deze tekst uitdrukking geeft aan ,,het herwonnen zelfvertrouwen van de spoorwegen''. Zelfvertrouwen!
De eerste en meest kritische blik in een uitgave als deze gaat naar het Register. Het is elf bladzijden groot, bevat persoons-, straten- en zakennamen, dus: Crouwel jr. J., Maas, W. A. en Schijndel, Mart van, en: Achter Clarenburg, Baakstraat, Vleutensevaart en voorts: Azu, Kazerne en Yin en Yan. Op alle plekken waar ik de vinger legde, bleken de zaken te kloppen. Behalve dan dat in het corpus van het boek (58-144) de paginering ontbreekt en wordt volstaan met de nummering van de afzonderlijke gebouwen. Een uitvoerige historische inleiding geeft een overzicht in vogelvlucht van de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Dat komt nog niet toe aan de aanslag op Vleuten-De Meern, waarvan de inwoners praktisch huis aan huis met affiches pleiten voor het behoud van hun stuk ,,Groene hart''. Elk van de beschreven periodes in de Architectuur-geschiedenis krijgt een korte maar gedegen inleiding. En dan volgen de foto's met bijschriften, of de artikelen met illustraties. Beknopt, duidelijk maar met soms te kleine illustraties. Dat de kuise kariathiden van de *Winkel van Sinkel* zo'n scabreuze bijnaam hadden, verbaasde me. De *Sterrenhof* die ik als fietser alleen maar van de achterkant kende, rijdende door het Moreelsepark langs *HGB III*, ben ik onmiddellijk van de voorkant gaan bekijken. Er is met dit boek een handig en betrouwbaar naslagwerk op de markt bijgekomen.
Hier en daar is er met de namen iets misgegaan (*Albiola, Berteken*) en ook de bewering dat Wilhelmus Heda in zijn moeders taal ,,Willem van der Heide'' zou heten (25) heb ik nergens bevestigd gevonden. Het verdrag van Schoonhoven (ibid.) is van 15 november 1527. Hier wordt het op een jaar later gezet. Op p. 35 moet Van Sypesteynkazerne staan waar Hojel wordt vermeld. De laatste is pas gesloopt in 1990.

v.S.

C. C. S. Wilmer, Utrecht. De stad in prenten. Utrecht, uitgeverij Matrijs, Gem. Archiefdienst, 1991. 72 blz. m. illustr. ISBN 90 5345 004 1. Prijs f 29,90.

Als ik de bruikleengever was van de vijftig prenten van vóór 1900 die in dit boek staan afgedrukt, dan zou ik knorrig wezen. Ware ik de schrijver van dit boek, ik zou ontevreden zijn. Leengever en auteur zijn in dit geval één en dezelfde Tolien Wilmer, hoofd van de Topografische Atlas, en zij moet dus wel boos zijn. Ook de lezer en toeschouwer heeft trouwens reden om het voorhoofd te fronsen. Allereerst om de miserabele kwaliteit van de prenten, waarvan er nogal wat slecht zijn afgedrukt. Hebben ze bij Den Daas niet de goede apparatuur in huis, ligt het aan het kunstdrukpapier of had de drukker zijn *day off?* Waar zwart en wit scherp contrasteren valt het nog wel mee, maar niet zodra komen er grijzen in het vizier of de brilleglazen beslaan van de mist. De beschouwer die de wandeling rond de gesloopte wallen maakt (23), ziet de dampen uit de singel opstijgen en vraagt zich af in welke schimmenstad hij verdwaald is. Ook op de Maliebaan (42, 44) ziet hij geen hand voor ogen en is het alsof hij met de houten kolf een klap op zijn hoofd heeft gekregen. Frappant verschil tussen de ene afdruk en de andere: ook in Van Hulzens *Oude Gracht I* (zie boven) staat de prent van Craeijvanger van de bocht in de Oude Gracht (*v.H.* p. 87 en *W.* p. 55). Men zie en oordele zelf.
Wat een leuke illustratie bij de titelpagina, die prentenverkoper in de pandhof van de Dom, en hoe toepasselijk in dit boek. In de verantwoording belooft de schrijver ons dat de afbeeldingen links en rechts iets met elkaar te maken hebben. Daaraan is niet de hand gehouden, zodat je nu telkens moet terugslaan in plaats van de twee prenten van, bijvoorbeeld, de Domkerk met en zonder schip (57 en 58) naast elkaar te kunnen zien en vergelijken. - De inleidende en begeleidende tekst beantwoordt aan de eisen die je kunt stellen en ook de keus van de prenten mag hier en daar origineel heten. Ik noem die van de Rode Brug en van de graven-rotonde op Soestbergen. Maar als eindindruk blijft het gevoel dat zich kennelijk heeft meester gemaakt van de heren op de prent uit 1830, afgedrukt op p. 36: Vanaf de singel zien ze machteloos toe hoe het bordeel van Gerretje Tintelton en haar dames wordt ontruimd. Wat een teleurstelling, wat een gemiste kans. Zulk mooi materiaal, dat zo weinig tot zijn recht komt.

v.S.

Utrechts Singelboek. Natuur, geschiedenis en bebouwing van de Utrechtse singels. Utrecht, Biologiewinkel/Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken, 1988. 84 blz. m. ill. ISBN 9071283 02.
Prijs f 12,50.

Utrecht heeft veel aan minister Marga Klompé te danken. Zij stelde indertijd de stad paal en perk bij het dempen van de singels. De raad had in 1964 besloten heel de west- en noordkant van de singels aan de Verkeersmoloch te offeren, de minister sleepte er het compromis door dat in 1968 werd gerealiseerd: demping

van het gedeelte tussen Bemuurde Weerd en het Sterrenbos. Dat alles ter realisering van het kleinste en meest zinloze stukje snelweg ter wereld, door Utrechse chauffeurs aangeduid als ,,de badkuip''. Als de singels ooit weer opengemaakt worden, moet er een brug naar Marga worden genoemd, liefst een brug met een standbeeldje van deze kranige bewindsvrouw, met de houweel in de hand waarmee ze destijds de stedelijke *Hiepers* en *Supers* heeft belaagd.
Aanleiding tot deze voorstellen is het kostelijke en kostbare *Utrechts Singelboek*, dat voor maar weinig geld veel informatie geeft. Emma van den Dool schrijft de inleiding en de historie van de singels Ton Bals en Bert Maes vertellen met behulp van duidelijke foto's over de bebouwing, met de 19de-eeuwse plannen van Zocher als keerpunt. De meest weerloze levende wezens - bomen en kruiden - krijgen aandacht (Bert Maes) en verderop de vleermuizen, de broedvogels en de paddestoelen. Er blijken nog altijd 33 soorten vogels langs de singels te broeden. Het boek besluit met een concrete verlanglijst voor het singelgroen. Die bevat onder meer de aanbeveling om alle oude ,,Zocherbomen'' Zocher-monumenten te maken en voorts om bij iedere brug een hondetoilet in te richten. Wat vooral volgens deze auteurs niet moet resp. niet *had moeten* gebeuren is de stadsbuitengracht als jachthaven beschikbaar te stellen. Waar dat inmiddels gebeurd is, zouden de aanlegsteigers gezwind moeten worden afgebroken. Op de laatste pagina staat een hartewens van veel Utrechters: de singels weer rond.
Mooie woorden van een voormalige VVD-wethouder openen het boekje. Die hadden achterwege kunnen blijven, want behalve dat ze niets zeggen, doen ze hier ook pretentieus aan.
Het Singelboek is uitgegeven bij het tweede lustrum van de *Wetenschapswinkel Biologie* aan de Oudegracht 320. Uit het lijstje van publikaties dat werd meegestuurd blijkt dat ze daar in die tien jaar niet stil hebben gezeten. *v. S.*

BERICHTEN

Bij Agon in Amsterdam is in de reeks Cultuurreisgidsen een deeltje *Nederland* verschenen (1991). De belangstelling ervan concentreert zich op kerken en kastelen. Toch is er hier en daar ook aandacht voor kleinere monumenten.
Cultuur wordt hier vooral opgevat als architectuur en schilderkunst. Naar volledigheid is niet gestreefd: het is een soort compilatie van het *Kunstreisboek voor Nederland* en het *Groot museumboek*.
Handig formaat, aardige foto's en een register. Relatief veel aandacht voor Utrecht en omgeving. De prijs is *f* 39,50.

In 1980 vierde de Utrechtse sociëteit *De Constructieve* haar zilveren jubileum met een blik vooruit op *Utrecht in 2005* (besproken in *Mbl. Oud-Utrecht* 1980, p. 140). Tien jaar later brengt ze een brochure op de markt die een keus biedt van activiteiten in de stad anno 1990. Zes ,,constructieven in Utrecht'' - de titel van het boekje - hebben op een avond iets verteld over hun beroep of bezigheden: van wijkagent tot actievoerster en van festivaldirecteur tot een initiatiefnemer van zorg voor thuislozen op HC. Leerlingen van de Utrechtse school voor de journalistiek maakten verslagjes van deze leerzame avonden en zo ontstond dit boekje. Het lag (ligt?) gratis op de Utrechttafel van boekhandel *Broese-Kemink* op de Stadhuisbrug.

Letty Kosterman, al vele jaren VARA-medewerkster en de laatste jaren nog het meest bekend van het zondagse radioprogramma *Vroege Vogels* is een geboren Utrechtse, jaargang 1934. In januari 1945 wordt ze naar het Oosten van het land geëvacueerd. Ze bivakkeert een maand of acht bij een boerenfamilie in Vriezenveen om zo de hongerwinter te overleven. In *Ver van huis* (Amsterdam, uitg. Amber, 1991. Prijs *f* 24,50) doet ze van die ingrijpende jeugdbelevenis verslag. De oorlogsbelevenissen vormen het hart van dit bundeltje onopgesmukte Utrechtse verhalen. De familie Kosterman moet ergens aan de oostkant van de stad hebben gewoond want onze vertelster ging op zaterdagmiddag met een dubbeltje naar de bibliotheek aan de Van Ostadelaan.
Het slotverhaal gaat over de Dom. Hoe ze na de bevrijding de toren beklom en hoe ze vandaag de dag als ze van haar werktafel opkijkt, de contouren ervan kan zien. Ook leer je wat begin jaren veertig in Utrecht ,,arm'' was en wat niet. De schrijfster was het niet, want zij was ,,schoon en heel'' en bovendien werd ze overhoord en geholpen bij de breuken.

AGENDA

T/m 3 november 1991. ,,Archiefschatten, 1000 jaar in 100 stukken''. Tentoonstelling in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, waar o.a. het stadsrecht van Utrecht (uit 1122) te zien is.

woensdag 27 november 1991. Alliance Française d'Utrecht. Voordracht door Lucien Bély, Professeur d'histoire à l'Université de Lille, over ,,Le Traité d'Utrecht. Espions et Ambassadeurs à Utrecht''. Plaats: Academiegebouw, Domplein 29, Utrecht. Tijd: 19.30 uur.

maandag 25 november 1991. Nederlands Klassiek Verbond, afdeling Utrecht. Lezing door drs. Frans van Doorn (docent Klassieken en vertaler) over ,,Dante en Vergilius. De invloed die Vergilius op Dante en vooral op de Divina Commedia heeft uitgeoefend''.

T/m 30 november 1991. ,,Lager onderwijs in Utrecht''. Tentoonstelling Gemeentelijke Archiefdienst en Rijksarchief in Utrecht, Alexander Numankade 199-201, Utrecht. Openingstijden: ma. 13.30-16.30 uur; di. t/m vr. 9.00-16.30 uur, za. 9.00-12.30 uur.

Bouwen of verbouwen?

- Renovatie, restauratie,
- utiliteits- woningbouw,
- bouwkundig onderhoud 24 uur per dag.

vtos
B.V. Bouw- en Aannemersbedrijf

Californiëdreef 28-32 3565 BM Utrecht Telefoon 030-627872 - Fax 030-627852

Van Blaricum en Vis vertelt u meer over een Perzisch tapijt dan de prijs alleen

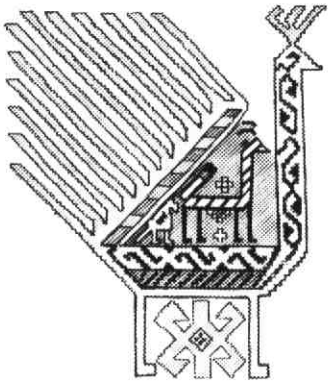

Over Perzische tapijten zijn duizend-en-één verhalen te vertellen. Van Blaricum en Vis kent als geen ander de diepere betekenissen die in een kwaliteitstapijt zijn verweven. Die bijzondere kennis gebruiken wij om de waarde van een tapijt te beoordelen. Door de jaren heen hebben wij een befaamde kollektie opgebouwd die met zorg in stand wordt gehouden.

* tevens inkoop van oude Perzische tapijten.

VAN BLARICUM EN VIS
PERZISCHE TAPIJTEN

's-Gravelandseweg 35, Hilversum
Telefoon 035-218434
(hoek Alb. Perkstraat)

maandblad oud-utrecht

64e jaargang nr. 10 - oktober 1991

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:
A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht

Penningmeester:
J. W. Lemaier, Postbus 85073
3508 AB Utrecht

Contributie: *f* 47,-
C.J.P.-houders: *f* 30,-; 65+ *f* 41,-.

Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw
Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssenbroek,
tel. 03465-6 29 30,
contributie-rekening nummer 575520.

Alle overige betalingen uitsluitend de postrekening **56066** ten name van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht.

Excursiecommissie:
Fred Vogelzang, Hunzestraat 56, 3522 EB Utrecht, tel. (030) 87 01 10

Redactie:
J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0923-5116

INLEIDING

Op zaterdag 11 maart 1989 werd het symposium over de Vechtstreek gehouden. Dit was het derde symposium in een reeks die de historie van de provincie Utrecht vanuit verschillende historische disciplines belicht. De Kromme Rijnstreek en de Zuid-Oost hoek gingen hieraan vooraf en op zaterdag 26 oktober 1991 werd de reeks afgesloten met het symposium over de Utrechtse Heuvelrug.
Bij de opzet van deze symposiumreeks was het van het begin af aan de bedoeling om de lezingen uit te geven in het Maandblad.
Aan deze voorwaarde is, zij het met enige vertraging, nu ook voor het symposium Vechtstreek voldaan. De sprekers/auteurs hebben ondanks hun vele drukke bezigheden toch kans gezien hieraan hun medewerking te verlenen. Het bestuur is van mening dat hiermee een waardevolle bijdrage wordt geleverd aan de verspreiding van de kennis over de geschiedenis van Utrecht en wil ieder die zich daarvoor ingespannen heeft bedanken.

DE OUDE GEOGRAFIE EN DE ONTGINNING VAN DE VECHTSTREEK

De oude geografie
In de oude geografie van het westelijke deel van de provincie Utrecht[1]) kan men vier zones onderscheiden. De eerste zone bestaat uit de hooggelegen zandgronden van de Utrechtse Heuvelrug, naar het noorden toe uitlopend in het Gooi. De vruchtbaarheid van deze van nature schrale gronden bestond vooral uit de humuslaag die tijdens een eeuwenlange bosbegroeiing uit het bladafval was ontstaan. Bij ontginning verteerde die humus en veranderde de bouwvoor na verloop van tijd weer in een schrale zandgrond. Voordat de mens had geleerd de vruchtbaarheid van het akkerland te verhogen door de toepassing van dierlijke mest, bleven de nederzettingen op de Heuvelrug dan ook in aantal en omvang beperkt.

Aansluitend aan de Heuvelrug lag het overgangsgebied naar de lagere gronden langs de Vecht. Dit overgangsgebied bestond voornamelijk uit veenmoerassen en is tot ver in de middeleeuwen onbewoond gebleven. Nog steeds is het niet mogelijk om vast te stellen tot welke hoogte dit veenmoeras tegen de Heuvelrug is opgekropen. Hechten we geloof aan de mededeling dat de bewoners van het in 1122/25 gestichte klooster Oostbroek aanvankelijk moeite hadden bij het vinden van goed drinkwater[2]), dan moet dat wel erg hoog geweest zijn. In Muiderberg en Nederhorst-den-Berg reikten hoge toppen in de zandondergrond tot aan of vlak onder het veenoppervlak. De afwijkende bodemgesteldheid en begroeiing hebben deze plaatsen mogelijk al vroeg voor bewoning aantrekkelijk gemaakt, al zijn er uit de overlevering geen oude namen voor deze nederzettingen bekend[3]). Door drangwater uit de Heuvelrug en het van de hogere gronden toestromende opperwater kunnen zich in dit overgangsgebied van ouds ook een aantal meren hebben gevormd. De Horster- en Naardermeer[4]) gaan mogelijk op dergelijke meren terug.

Het hier te behandelen gebied ontleent zijn naam aan de derde landschappelijke zone, de rivier de Vecht met haar kleiboorden aan weerszijden van de waterloop. De geografische ontwikkelingen in deze zone staan dan ook centraal in dit artikel. In vergelijking met de omliggende veengebieden hebben zich op de kleiboorden langs de Vecht al vroeg mensen gevestigd. In het onderstaande zal de ouderdom en aard van deze bewoning ter sprake komen, alsmede de kwaliteit van de grond die de oude bewoners ter beschikking heeft gestaan.
De vierde zone betreft de veengebieden ten westen van de Vecht. Deze venen vormen een deel van het grote Hollands-Utrechtse veengebied dat in de loop van de volle middeleeuwen op grootschalige wijze is ontgonnen. Het ontginningsproces en de nederzettingsvormen in deze vierde zone vertonen dan ook grote overeenkomst met het in westelijke richting aansluitende Hollandse veengebied. Dat is opmerkelijk. Algemeen wordt aangenomen dat de opkomende landsheren een sterk stimulerende, zo niet sturende rol hebben gespeeld bij het ontginnings- en kolonisatieproces van deze veengebieden[5]). Had men niet een nadrukkelijker onderscheid in nederzetting gevormd aan weerszijden van de grens tussen beide territoria mogen verwachten, als de landsheren inderdaad zo duidelijk hun eigen stempel op het ontginningsproces hadden gedrukt?

Deze verwondering groeit nog verder als we daarnaast zien dat het ontginningsproces in de veengebieden ten oosten van de Vecht een heel ander nederzettingspatroon heeft opgeleverd dan in de

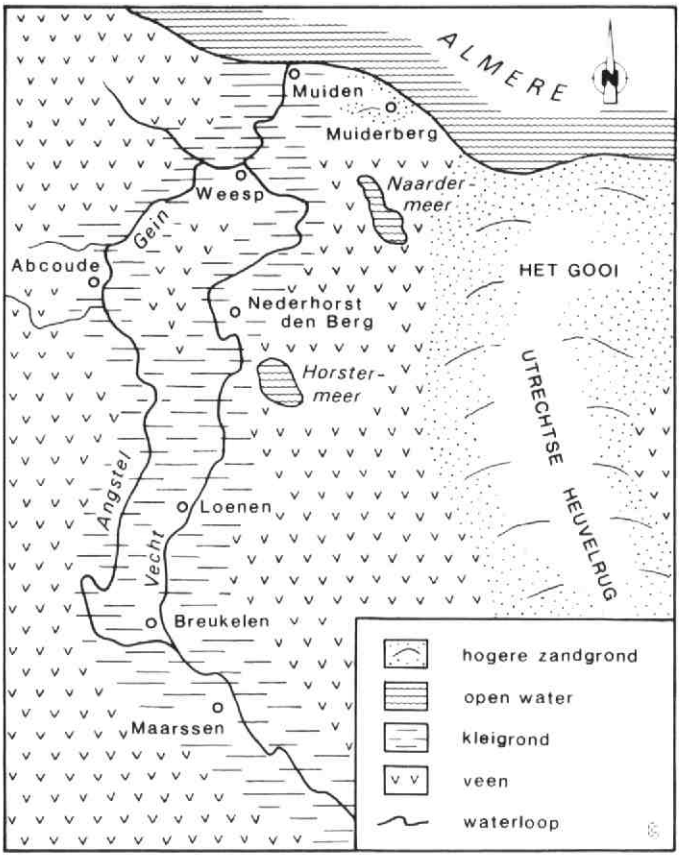

De Vechtstreek voor de ontginning van de venen.

veengebieden ten westen van die rivier[6]). En dan gaat het om veengebieden die binnen één landsheerlijkheid zijn gelegen!

De Vecht: een rivier met problematische herkomst en afloop

De oude waterhuishouding van de Vechtstreek is nog steeds raadselachtig. Niet alleen de ouderdom en de herkomst van het Vechtwater zijn onzeker, ook is het onduidelijk waar we de oude loop van de rivier te zoeken hebben. Op deze vragen willen wij in het kort ingaan.

Vastgesteld is dat er al ver voor het begin van de jaartelling een zijtak van de Rijn in noordelijke richting door de huidige provincie Utrecht heeft gestroomd[7]). Het splitsingspunt van beide rivieren zou in de Romeinse tijd bij Vechten[8]) hebben gelegen[9]). In schriftelijke bronnen komt de naam van de rivier de Vecht vanaf de 8e eeuw voor[10]). Bij oppervlakkige beschouwing van deze gegevens lijkt er dus nauwelijks een probleem te bestaan. In feite is het echter nog steeds moeilijk om de resultaten van geologisch en bodemkundig onderzoek goed in een historisch kader te vatten. Dat is een uitvloeisel van het feit dat de aardwetenschappen en de geschiedenis met geheel verschillende tijdschalen werken. De vaststelling dat er omstreeks 2500 v. C. in de provincie Utrecht een „Subboreale Vecht" moet hebben gestroomd[11]), is van weinig betekenis voor het karakter en de loop van de rivier de Vecht in de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. Lange tijd moet de afwatering via de Vecht ronduit slecht zijn geweest, gezien het feit dat de veenvorming in de omgeving van Nigtevecht en in het gebied tussen de Oude Rijn en de Vecht tot in de Romeinse tijd ongestoord is voortgegaan[12]). Bovendien vertonen de spreidingskaartjes van vindplaatsen uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen een akelige leegte in het noordwestelijke deel van de provincie Utrecht[13]).

Een vrij stromende rivier vormt in het landschap een dynamisch systeem. Bij herhaling worden bochten gevormd, verder uitgeschuurd en weer afgesneden. Als gevolg daarvan kan het splitsingpunt van de Rijn en Vecht zich in de loop der eeuwen over een afstand van enkele kilometers hebben verplaatst[14]). Bovendien kunnen dergelijke bochtafschijdingen tot gevolg hebben gehad dat de Vecht in de ene periode wel (veel) Rijnwater afvoerde en in de andere niet. Vermindering van de hoeveelheid water die wordt afgevoerd, betekent echter niet dat ook de vaarbaarheid van de rivier veslechterd moet zijn. De vondst van een schip uit de 12e eeuw (of ouder) in een dichtgeslibde bedding van de Vecht[15]) hoeft dan ook geen verwondering te wekken. Dat de Vecht toen

nog als Rijntak heeft gefunctioneerd, staat daarmee allerminst vast. De tufsteen die is verwerkt in de kerken van Muiden, Nederhorst-den-Berg en Loenen, maakt echter waarschijnlijk dat de Vechtstreek in de periode 1000-1200 beschikte over een bruikbare vaarverbinding met het Eifelgebied in Duitsland[16]).

Opmerkelijk is het voorkomen van een aantal waterlopen aan de westzijde van de Vecht. Deze waterlopen dragen oude namen als Aa, Angstel, Gein, Gaasp en Weesp[17]). Opmerkelijk is ook dat de plaats aan de mond van de rivier niet „Vechtmuiden" wordt genoemd maar *Amuthon*[18]). De verhouding tussen deze waterlopen en het water dat werd aangeduid met de naam Vecht, is onduidelijk. De bovengenoemde stagnatie in de waterafvoer kan in ieder geval niet worden toegeschreven aan het ontbreken van voldoende watergangen. Veeleer hangt die slechte waterafvoer samen met een gering verschil in hoogte tussen de veengebieden aan weerszijden van de Vecht, de gemiddelde rivierstand en de gemiddelde waterstand op het Almere[19]).

De oude bewoning op de boorden van de Vecht

De kleiboorden langs de Vecht zullen al vroeg bewoond zijn geweest[20]). Blok[21]) heeft gewezen op het Friese karakter van de vroeghistorische bewoners van deze streek. Net als in het Kromme Rijngebied[22]) beoefenden deze bewoners de akkerbouw op een dicht bij de nederzettingen gelegen „eng". In de Vechtstreek werd deze eng veelal aangeduid als „het hogeland". Buitelaar[23]) vond het toponiem „Hogeland" in de Vechtstreek onder Breukelen, Achttienhoven, Maarssen en Nederhorst-den-Berg. Hoe onherbergzaam de veenmoerassen in Laag-Nederland eertijds ook geweest mogen zijn, in de Vechtstreek was in de vroege middeleeuwen niet alleen bewoning mogelijk maar kon ook akkerbouw bedreven worden. De huidige hoogteligging van deze „hogelanden" lijkt dan ook een bovengrens aan te geven voor de waterstanden die eertijds in deze streek gebruikelijk waren. Zekerheid daarover zal pas ontstaan als door gericht bodemkundig onderzoek is vastgesteld in hoeverre het maaiveld in de Vechtstreek is gedaald als gevolg van een voortgaande verbetering van de ontwatering. Wel kan worden vastgesteld dat de grote verschillen in zomer- en winterwaterstand, die thans voor het Rivierengebied gebruikelijk zijn, gedurende de vroege middeleeuwen in de Vechtstreek niet voorgekomen zijn[24]).

Vastgesteld is dat de boeren in de Vechtstreek niet alleen de beschikking hadden over akkerland, gelegen op de „engen" of „hogelanden", maar daarnaast ook gebruik maakten van gemeenschappelijke hooi- en weilanden, de zogenaamde „meenten"[25]). Het is echter niet gezegd dat deze gemene weiden zich al in de vroege middeleeuwen tot in het veengebied hebben uitgestrekt; de laag gelegen delen van het rivierdal zullen de bewoners toen nog voldoende ruimte hebben geboden voor het weiden van vee en winnen van hooi. Lange tijd zal men het veen dus maar in beperkte mate nodig hebben gehad en gebruikt. Alleen voorzover men er geregeld kwam om te vogelen, te jagen, te vissen of turf te steken, zullen de oude bewoners het veenmoeras tot hun woongebied hebben gerekend[26]).

In de Friese landstreken was de oudste ontginning van de veengebieden een initiatief van de plaatselijke gemeenschappen[27]). In de Vechtstreek heeft de bisschop al in een vroeg stadium de gebruiksrechten van de oude bewoners op het aangrenzende veen begrensd en het initiatief in de ontginningsgolf aan zich getrokken. Zo is de Zogdijk geworden tot de afgrenzing van het oude land langs de Vecht en tegelijkertijd tot de basis voor een hele reeks ontginningen in de richting van de Vuurse[28]). De oudste veenontginningen zijn in de Vechtstreek gelegen aan weerszijden van de Vecht en de Angstel. Deze dateren op zijn allervroegst uit de tweede helft van de tiende eeuw[29]). Het is de vraag of de bisschop rechtmatig aanspraak op deze wildernissen kon maken; meer dan vage rechten heeft hij daarop waarschijnlijk nooit bezeten[30]). Maar waar een ander zijn aanspraken niet aanvocht, had de bisschop weinig behoefte zich zorgen te maken over de rechtmatigheid van zijn gedrag.

Alleen door verlaging van de waterstand kan men een veenmoeras in cultuur brengen. De versnelde ontwatering van uitgestrekte veengebieden moet echter een zware belasting hebben betekend voor de waterhuishouding van de vanouds bewoonde gebieden. De „hogelanden", waarop in de vroege middeleeuwen nog akkerbouw werd bedreven, verhieven zich maar in zeer beperkte mate boven hun omgeving. Zonder grootschalige veranderingen in de waterhuishouding zal de massale toestroming van ontginningswater uit de venen in de Vechtstreek een bedreiging hebben gevormd voor de agrarische grondslag van veel oude nederzettingen. De beschikbare bronnen en literatuur geven echter nauwelijks aanwijzingen voor een ontwrichting van de waterhuishouding als gevolg van de veenontginning. Vandaar dat velen aannemen dat de ontsluiting van de veengebieden verband heeft gehouden met een verbeterde afvoer van het Vechtwater via het Almere naar de Waddenzee[31]).

Een veranderende waterhuishouding: ingrijpend doch onbegrepen

In de centrale delen van het Hollands-Utrechtse veengebied moet wèl rekening worden gehouden met een ernstige ontwrichting van de waterhuishouding in de loop van de 12e eeuw[32]). Niet alleen de daling van het maaiveld als gevolg van de voortgaande ontwatering wordt daarvoor verantwoordelijk gehouden, ook de stormvloed van 1163 en de latere stormen van 1170 en 1196[33]) zouden daarbij een rol hebben gespeeld. Door de verslechtering van de waterstaatkundige situatie namen in het Hollands-Utrechtse veengebied de meren in omvang toe en gingen veel veennederzettingen in de golven ten

onder. Door het zoeken van samenwerking in waterstaatszaken trachtten de plaatselijke gemeenschappen zich beter te wapenen tegen het overstromingsgevaar[34]). De toenmalige problemen in de waterhuishouding waren echter zo groot dat er ook op een hoger bestuurlijk niveau maatregelen nodig waren. De aanleg van de dam bij Wijk[35]) en de oorkonde van 1165 met betrekking tot de dam in de Oude Rijn bij Zwammerdam[36]) waren daarvan een uitvloeisel[37]). In weerwil van de overlevering[38]) zijn de problemen met de waterhuishouding in de gebieden rond de benedenloop van de Oude Rijn niet veroorzaakt door de verstopping van de Rijnmond bij Katwijk. Het mondingsgebied van de Oude Rijn is waarschijnlijk tot in de twaalfde eeuw open gebleven. Omstreeks die tijd werd er namelijk landinwaarts langs deze rivier tot bij Koudekerk klei afgezet[39]). Of was deze overstroming slechts het gevolg van een incidentele doorbraak van een in principe al gesloten strandwallenkust[40])?

Het is de vraag of de grote problemen in de 12e-eeuwse waterhuishouding van het Kromme- en Oude Rijngebied op geen enkele manier invloed hebben gehad op de landschapsontwikkeling en de bewoningsmogelijkheden van de Vechtstreek. In de binnenstad van Utrecht worden namelijk op een aantal plaatsen sedimentatie- en ophogingslagen aangetroffen die moeten stammen uit de 12e en 13e eeuw. Deze lagen worden veelal in verband gebracht met de verhalen over grote overstromingen in 1170 of 1173. Maar nog steeds is het niet gelukt om de hierover beschikbare gegevens te combineren tot een samenhangend beeld van de veranderingen in de topografie en waterhuishouding van de middeleeuwse stad[41]). Daarom moet voorlopig nog rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat de vorming van deze afzettingen direkt verband houdt met de sterke veranderingen in het karakter en de loop van de Rijn gedurende de 12e eeuw of eerder. Ongelukkigerwijs vormen de sedimentatie- en ophogingslagen in de binnenstad van Utrecht niet alleen een belangrijke kenbron voor de reconstructie van de oude rivierlopen door het stedelijke gebied, maar samen met de intensieve bebouwing vormen zij tegelijkertijd een grote belemmering voor de voortgang van dat onderzoek[42]).

Het huidige landschap: een cultuurmonument

Zowel door de ontginningsactiviteiten als door de maatregelen op het gebied van de waterhuishouding heeft de mens in hoge mate het gezicht van het landschap in de Vechtstreek bepaald. De vormgeving van het landschap en de nadere invulling van de landschapselementen is naderhand nog vele malen veranderd. En ook in de toekomst zullen zich nog vele landschapsveranderingen aandienen. Maar het is zaak om de sporen van de menselijke worsteling, die nodig was om in dit gebied een bestaan op te bouwen en te behouden, ook in de toekomst in de inrichting van het landelijke gebied zichtbaar te laten zijn.

Uit het voorgaande is gebleken dat er nog veel onduidelijk is over de wisselwerking tussen mens en natuur, die in de Vechtstreek heeft geleid tot de vormgeving en inrichting van het huidige landschap. Veel daarvan is niet in archieven vastgelegd, maar moet in het veld of van kaarten en luchtfoto's worden afgelezen. Daarmee is het landschap één van de kenbronnen voor ons verleden en dus met recht een deel van ons culturele erfgoed.

De interpretatie van die kenbron is echter niet alleen een zaak van bodemkundigen en geologen. Voor een goed verstaan van de ontstaansgeschiedenis van het huidige cultuurlandschap is evenzeer een gedegen kennis van de historische bronnen noodzakelijk. Zowel beroeps- als amateuronderzoekers hebben zich in te spannen om door publikaties en door lezingen meer bekendheid te geven aan de historische wortels van het huidige landschap. Alleen daardoor kan worden bereikt dat de toekomst van ons verleden veilig is in de handen van de huidige overheid en burgerij.

Historisch-geografisch Seminarium Universiteit van Amsterdam

G. J. Borger

Literatuur

Beekman, A. A.: De wateren van Nederland, aardrijkskundig en geschiedkundig beschreven. 's-Gravenhage, 1948.

Berendsen, H. J. A.: De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht. Utrechtse Geografische Studien 25. Utrecht, 1982.

Blok, D. P.: De historische en geografische situatie van Liudgers geboortestreek Nifterlake. In: Liudger 742-809. De confrontatie tussen heidendom en christendom in de Lage Landen. Dieren/Amsterdam, 1984, p. 9-19.

Blok, D. P.: Het mondingsgebied van de Oude Rijn in de vroege middeleeuwen. Rotterdam Papers, V. Rotterdam, 1986, p. 169-172.

Borger, Guus J.: De bedreiger bedreigd. De wisselwerking tussen menselijke invloed en natuurlijke processen in de bewoningsgeschiedenis van een waterrijk gebied. Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden, 103, 1988, p. 522-533.

Borger, Guus, J.: Mittelalterliche Kolonisation von Marsch- und Moorgebieten. Wilhelmshavener Tage 2: Ländliche und städtische Küstensiedlungen im 1. und 2. Jahrtausend. Wilhelmshaven, 1989, p. 76-90.

Buijtenen, M. P. & A. K. de Meijer OSA: Herfsttij over Oostbroeks abdij. Politiek rond abtsbenoeming uit de nadagen gespiegeld aan het begin. Zeist, 1990.

Buitelaar, A. L. P.: Breukelen in de middeleeuwen: landschap - bewoning - rechtsmacht. Convivium (Bundel J. M. van Winter). Hilversum 1988, p. 105-138.

Byvanck, A. W.: Nederland in den Romeinschen tijd. 2 dln. Leiden, 1944².

Dekker, C.: De dam bij Wijk. In: Scrinium et Scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis, aangeboden aan professor dr J. L. van der Gouw bij zijn afscheid als buitengewoon hoogleraar in de archiefwetenschap en in de paleografie van de veertiende tot de zeventiende eeuw

aan de Universiteit van Amsterdam. (= Nederlands Archievenblad 84.) Groningen, 1980, p. 249-266.
Dekker, C.: Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie. Stichtse Historische Reeks, 9, Zutphen, 1983.
Dekker, C.: Afwatering en scheepvaart ten westen van de stad Utrecht tot de 14e eeuw. Feestbundel D. P. Blok. Hilversum, 1990, p. 60-75.
Dolfin, M. J., E. M. Kylstra & J. Penders, Utrecht. De huizen binnen de singels. Beschrijving. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. 's-Gravenhage, 1989.
Donkersloot-de Vrij, Marijke: De Vechtstreek. Oude kaarten en de geschiedenis van het landschap. Weesp, 1985.
Es, W. A. van: De Romeinen in Nederland. Bussum, 1972.
Es, W. A. van, H. Sarfatij & P. J. Woltering: Arechologie in Nederland. De rijkdom van het bodemarchief. Amsterdam/Amersfoort, 1988.
Gottschalk, M. K. Elisabeth: Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. Dl. I: de periode vóór 1400. Assen, 1971.
Hallewas, D. P.: Archeologische gegevens over de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van het mondingsgebied van de Oude Rijn en hun relatie tot het landschap. Rotterdam Papers, V. Rotterdam, 1986, p. 173-181.
Henderikx, P. A.: De Beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca 1000. Hollandse Studiën 19. Hilversum, 1987.
Künzel, R. E., D. P. Blok & J. M. Verhoeff: Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200. Amsterdam, 1989².
Linden, H. van der, De Cope: Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging van de Hollands-Utrechtse laagvlakte. Utrecht, 1956; Alphen aan den Rijn, 1981².
Linden, H. van der: Het platteland in de Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300. Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Dl. 2: Middeleeuwen. Haarlem, 1982, p. 48-82.
Ozinga, L. R. P. & M. D. de Weerd: Traiectum: een hulptroepencastellum aan de Rijn-limes. In: Het Romeinse castellum te Utrecht. Utrecht, 1989, p. 37-62.
Rentenaar, Rob: Groeten van elders. Plaatsnamen en familienamen als spiegel van onze cultuur. Naarden, 1990.
Verkerk, C. L.: Het Amstelveen. Een ontginnings- en bewoningshistorische verkenning. In: C. Streefkerk & S. Faber, Ter recognitie. Bundel H. van der Linden. Hilversum, 1987, p. 83-97.
Weerd, M. D. de: Schepen voor Zwammerdam. Bouwwijze en herkomst van enkele vaartuigtypen in West- en Midden-Europa uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen in archeologisch perspectief. (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 1988.) Alkmaar, 1989.
Winter, J. M. van: Utrecht aan de Rijn. Middeleeuwse Rijnloop en wordingsgeschiedenis van de stad Utrecht. Jaarboek Oud-Utrecht, 1975, p. 44-72.

Noten

1. Vgl. Donkersloot-de Vrij, 1985, p. 9-19.
2. Van Buijtenen & De Meijer, 1990, p. 23.
3. Blok, 1984, p. 11, 12 en 19; Henderikx, 1987, p. 85 en 89.
4. Vgl. Blok, 1984, p. 12.
5. Van der Linden, 1982, p. 64-69; Buitelaar, 1988, p. 119-120 en 126-127.
6. De veengebieden ten oosten van de Vecht zijn ongeveer een eeuw later ontgonnen dan die aan de westzijde van de rivier. Ondanks het feit dat de bewoners hier het recht van opstrek uitoefenden, zouden de gebieden ten oosten van de Vecht ook volgens het „cope"-systeem zijn gekoloniseerd. Vgl. Van der Linden, 1956, p. 303/04; Buitelaar, 1988, p. 121/22 en 123/124.
7. Berendsen, 1982, p. 169 en 190-191; Henderikx, 1987, p. 68.
8. De Romeinse naam voor Vechten was *Fectione*. Vgl. Künzel e.a., 1989, p. 364; Henderikx, 1987, p. 47/48 en 85/86.
9. Blok, 1984, p. 11. Zie voor de resultaten van de opgravingen ter plaatse Byvanck, 1944, p. 406-410; en voor militaire betekenis van deze plaats in de Romeinse tijd Van Es, 1972, p. 77-86.
10. Künzel e.a., 1989, p. 363.
11. Berendsen, 1982, p. 169.
12. Berendsen, 1982, p. 111 en 214 en de C14-datering no 81 op p. 140/41.
13. Van Es e.a., 1988, p. 89, 93 en 95.
14. Van Winter, 1975, p. 46-47; Donkersloot-de Vrij, 1985, p. 10.
15. Berendsen, 1982, p. 215; Dolfin e.a., 1989, p. 10. Zie voor de scheepstechnische betekenis van deze vondsten De Weerd, 1989, p. 272-277 en 306-307.
16. Tenzij al deze tufsteen bij de afbraak en vernieuwing van oude bouwwerken in de binnenstad van Utrecht is vrijgekomen. Vgl. Dolfin e.a., 1989, p. 19/20.
17. Blok, 1984, p. 11; Künzel e.a., 1989, p. 51 en 387.
18. Henderikx, 1987, p. 108; Künzel e.a., 1989, p. 255-256.
19. Beekman, 1948, p. 267; Künzel e.a., 1989, p. 64-64. Zie voor de schrijfwijze van deze naam: Rentenaar, 1990, p. 44-45.
20. Henderikx, 1987, p. 49, 52-53 en 64/65.
21. 1984, p. 13-14.
22. Dekker, 1983, p. 150-151.
23. 1988, p. 116-117.
24. Borger, 1988, p. 530.
25. Buitelaar, 1988, p. 117. Zie ook: Dekker, 1983, p. 159-161.
26. Blok, 1984, p. 16.
27. Borger, 1989, p. 79.
28. Buitelaar, 1988, p. 122/123.
29. Henderikx, 1987, p. 62. Zie voor de ontginningen op de linkeroever van de Vecht: Dekker, 1990, p. 60/61 en 65-67 en Verkerk, 1984. Zie voor de ontginningen in het gebied aan weerszijden van de Kromme Rijn: Dekker, 1983, p. 166-278.
30. Dekker, 1983, p. 163/64.
31. Van der Linden, 1982, p. 62-64. Aanwijzingen voor een structurele verlaging van de waterstand in Utrecht omstreeks 1200 worden besproken door Dolfin e.a., 1989, p. 15.
32. Van der Linden, 1982, p. 64.
33. Gottschalk, 1971, p. 75-95 en 121-126.
34. Van der Linden, 1982, p. 63-64.
35. Dekker, 1981; 1983, p. 586-591.
36. Dekker, 1981, p. 249-250; Henderikx, 1987, p. 19.
37. Dekker, 1990, p. 64.
38. Gottschalk, 1971, p. 17-30, 71-74, 81-94 en 98; Henderikx, 1987, p. 14 en 18-20. Dekker (1990, p. 70-72) bepleit een wel zeer vroege verlanding van het gedeelte van de Oude Rijn tussen Utrecht en Harmelen.
39. Hallewas, 1986, p. 178.
40. Blok, 1986, p. 169/70.
41. Dolfin e.a., 1989, p. 14-15. Gottschalk (1971, p. 95/96 en p. 101) wijst er overigens op dat het Egmondse verhaal over de straffende hand van God geheel op zichzelf staat. Andere bronnen spreken voor 1173 noch van een stormvloed noch van rivieroverstromingen.
42. Een belangrijke bijdrage tot die reconstructie is geleverd door Van Winter, 1975. Zie ook de opmerkingen daarover in: Dolfin e.a., 1989, p. 8-9 en 14. Het oudere archeologische onderzoek heeft weinig bruikbare informatie opgeleverd over de opbouw van de ondergrond en de ophogingslagen. Vgl. Ozinga & De Weerd, 1989, p. 37.

DE STICHTSE MINISTERIALITEIT EN DE ONTGINNINGEN IN DE VECHTSTREEK

Voor veel mensen ontleent de Vechtstreek zijn aantrekkingskracht aan de vele statige landhuizen met fraai aangelegde tuinen en parken daaromheen. Echter lang voordat de rijk geworden Amsterdamse kooplui hun winsten en verdiensten investeerden in deze statussymbolen, lagen er her en der verspreid door de Vechtstreek reeds verschillende versterkte huizen - kastelen, waarvan de geschiedenis teruggaat tot ver in de middeleeuwen. Tot deze „middeleeuwse" huizen behoorden onder andere de huizen Abcoude, Ter Horst, Loenersloot, Kronenburg, Mijnden, Ter Aa, Ruwiel, Nijenrode en Zuilen (zie afbeelding 1). De bewoners van enkele huizen hebben een zeer belangrijke rol gespeeld bij de feitelijke uitvoering van de omvangrijke onginningen uit de 11e en 12e eeuw. Een aantal van deze versterkte huizen kennen wij niet eens meer, zoals bijvoorbeeld de huizen Ruwiel, Ter Aa en Abcoude. Ruwiel en Ter Aa zijn verwoest bij de inval van de Fransen in 1672 en nooit meer herbouwd.

Over de bewoners van juist die middeleeuwse kastelen handelt mijn onderwerp. Al deze bewoners behoorden namelijk tot de ministerialen van de bisschop van Utrecht, de zogeheten „ministerialen van de Utrechtse kerk". De vraag zal dan ook centraal staan wie dat precies waren, ministerialen van de bisschop van Utrecht, hoe zij hun vooraanstaande positie hebben verworven en daaraan gekoppeld, wat hun rol is geweest bij de grote ontginningen in de Vechtstreek van de 11e en 12e eeuw.

Laten we nog eens teruggaan naar de toestand in de Vechtstreek vóór de grote ontginningen. Toen, en we spreken dan over de periode van de 8e tot de 10e eeuw, lagen de toenmaals bewoonde nederzettingen in de Vechtstreek uitsluitend op de stroomruggronden van de Vecht en van de zijtak, de Aa, die zich ten zuiden van Breukelen afsplitste en bij het huidige Nieuwersluis weer in de Vecht uitkwam, en van de verderop gelegen Angstel en Gein.

Aan weerszijden daarvan strekten zich de woeste onontgonnen veengebieden uit, die hooguit werden gebruikt voor wat extensieve beweiding met bijvoorbeeld schapen. Opvallend genoeg komt de ligging van de nederzettingen uit die periode van vóór de ontginningen nagenoeg overeen met de ligging van de huidige bestaande dorpen langs de Vecht, de Aa, de Angstel en het Gein (zie afbeelding 2). Uit de 8e eeuw kennen we reeds Attingaham, dat waarschijnlijk identiek is met Breukelen, waar Bonifatius enkele jaren heeft gewerkt en gepredikt; vervolgens Werinon, dat waarschijnlijk identiek is met Nederhorst den Berg, waar de zendeling Liudger een kerkje stichtte, en Zwesen, het huidige Zuilen, waar Liudgers grootvader bezittingen had en waar Liudger zelf is geboren.

Na de periode van de invallen van de Noormannen in vooral de 9e eeuw, volgde een tijd waarin de bisschop van Utrecht zich moeite getroostte om goederenbezit dat de Utrechtse kerk in de voorafgaande tijd van verwarring had verloren, weer in handen te krijgen. In een lijst, de zogeheten Commemoratio Sancti Martini, die hij daartoe liet opstellen, worden vermeld: het reeds genoemde Zwesen, en vervolgens Maarssen, Loenersloot, het Overmeer (nu Horstermeer), het Uitermeer en Muiden. Door koninklijke schenkingen verwierf de bisschop in 953 vervolgens nog veel meer goederen in de Vechtstreek, namelijk al het koningsgoed aan weerszijden van de Vecht en bovendien goederen in Loenen. Waar dit koningsgoed precies lag werd niet gepreciseerd, doch op naamkundige gronden kunnen nog een aantal nederzettingen worden aangewezen die toen reeds, in de 9e eeuw, bewoond moeten zijn geweest: daartoe behoren Dorssen, ongeveer op de plaats van het latere Vreeland gelegen, Nichtevecht en Abcoude.

De bisschop van Utrecht had, wanneer wij terugredeneren vanuit de situatie in de latere middeleeuwen, in al deze plaatsen goederen, terwijl hij daarover bovendien tevens bestuur en rechtsmacht uitoefende. Er zullen nog wel andere grondbezitters zijn geweest, zoals de abdij van Werden aan de Ruhr (in het huidige Ruhrgebied), of zoals aanvankelijk de graven van Nifterlake, uit dezelfde familie als de eerste Hollandse graven, die echter door de koninklijke schenkingen aan de bisschop nagenoeg geheel uit hun positie verdrongen waren.

Op deze goederen woonden boeren, waarvan waarschijnlijk een deel vrij was, niet gebonden aan één of andere heer, doch waarvan echter een groot deel onvrij was, gebonden aan de heer van de grond waar zij op woonden, de bisschop van Utrecht. Dergelijke onvrije boeren, in de wandeling vaak horigen genoemd, hielden veelal een stuk grond van de bisschop in tijns - een betaling die overigens niets uitstaande heeft met de later geheven zogeheten ontginningstijns. Naast de betaling van de tijns waren deze onvrije boeren tevens verplicht tot het afdragen van allerlei produkten in natura en tot het verrichten van bepaalde werkzaamheden, de zogeheten herendiensten. In de meeste nederzettingen bezat de bisschop een curtis, een hof of vroonhof.

Deze curtis vormde het administratieve en bestuurlijke centrum van het domeingoed ter plekke. Hier moesten de boeren hun tijnzen en eventuele leveringen in natura afdragen, van hieruit werd de organisatie van bepaalde herendiensten geleid en hier werd voor bepaalde zaken recht gesproken over de

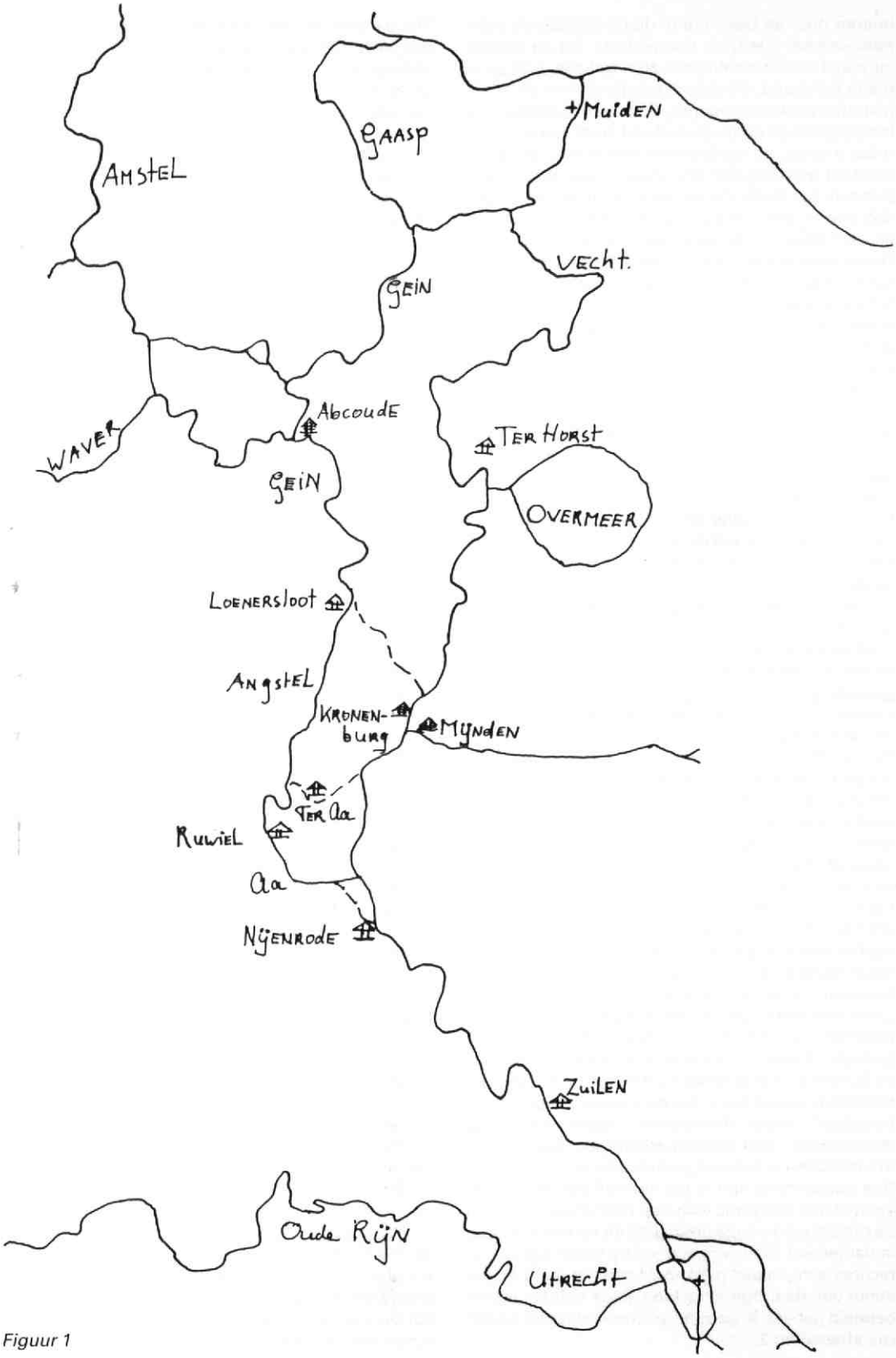
Muiden
Gaasp
Amstel
Vecht
Gein
Abcoude
Waver
Ter Horst
Gein
Overmeer
Loenersloot
Angstel
Kronenburg
Munden
Ter Aa
Ruwiel
Aa
Nijenrode
Zuilen
Oude Rijn
Utrecht

Figuur 1

boeren door de bisschop of diens zetbaas als eigenaar van het goed, als domeinheer. Op de meeste curtes of hoven zetelde wel zo'n zetbaas, villicus of meier genaamd, die genoemde juridische en administratieve taken uitvoerde. Concrete bewijzen voor het bestaan van curtes in de Vechtstreek zijn er helaas maar weinig: uit de bronnen wordt in ieder geval melding gemaakt van een bisschoppelijke curtis in Zwesen, het latere Zuilen, en er is uit de latere middeleeuwen een verwijzing naar een curtis in Abcoude, waar in de bronnen sprake is van een Oudenhove aldaar. Alles bij elkaar zijn de gegevens over het functioneren van een duidelijke hoforganisatie in de Vechtstreek veel schaarser dan bijvoorbeeld voor het Kromme Rijngebied, doch de gegevens zijn er niettemin: het bestaan van onvrije boeren in de Vechtstreek, het bewijs voor een enkele curtis en tenslotte de bewijzen voor het betalen van stroyelgeld door verschillende dorpen in de Vechtstreek, een betaling die rechtstreeks stamt uit de oude hoforganisatie en mogelijk van oorsprong bedoeld was als vergoeding voor het gebruik van woeste gronden.
Dat de gegevens over de hoforganisatie zo schaars zijn hangt samen met de diep-ingrijpende veranderingen op het terrein van bestuur en rechtspraak in de periode van de grote ontginningen in de 11e en 12e eeuw. Toen de ontginningen op grootschalige wijze ter hand werden genomen, werden de hoforganisatie en de hofgoederen volledig ontbonden en konden de boeren die op deze goederen hadden gewoond, zich nu naar believen vestigen als ontginners in de nieuwe gebieden die tot ontwikkeling werden gebracht.
Het wordt tijd om de ministerialen in dit beeld in te voegen. Mede gezien de rol en de positie die de ministeriale families in de Vechtstreek tot aan het eind van de middeleeuwen hebben bekleed op het terrein van rechtspraak en bestuur, is het zeer aannemelijk dat deze ministeriale families afstammen van de meiers of villici, die door de bisschop als zetbazen in de oude curtes waren aangesteld. Daarmee vormen de ministerialen tevens het element van continuïteit tussen de periode van voor en na de ontginningen: aan zijn meiers, die toen reeds behoorden tot de ministerialen van de bisschop, de „ministeriales ecclesie Traiectensis", of volgens de bronnen van de late 11e eeuw: de „servientes ecclesie", heeft de bisschop rechtsmacht en bestuur in de nieuwe ontginningen erfelijk in leen gegeven; dit waren veelal geen gewone lenen, geen „bona homagia", maar dienstlenen, zogeheten „bona ministerialia" (het middelnederlandse woord voor ministerialen is dan ook dienstmannen).
Hoe aannemelijk het is dat de ministerialen in de Vechtstreek minstens voor een deel afstammen van de meiers op de oude hofgoederen van de bisschop in dat gebied blijkt wanneer we de verdeling van de rechtsmacht, veelal gekoppeld aan het recht op het innen van de ontginningstijns en de tienden in een bepaald gebied, in geografisch opzicht nader bezien (zie afbeelding 3).

Ten aanzien van de verdeling van de rechtsmacht - dat wil in de Vechtstreek zeggen: steeds de lage rechtsmacht - vallen een aantal dingen op.
De bisschop heeft de rechtsmacht op het territorium van veel van zijn oude hofgoederen aan zichzelf gehouden, met name langs de Vecht: dit zijn de zogeheten bisschopsgerechten van Maarssen, Breukelen, Loenen, Vreeland en Nichtevecht.

Net als in andere delen van het sticht Utrecht heeft de bisschop ook in de Vechtstreek rechtsmacht, tijns en tienden toebedeeld aan zijn kapittels, die sinds de 11e eeuw elk het beheer voerden over eigen, aparte bezittingen. Dat moet in de regel als volgt zijn gegaan: de bisschop gaf aan zijn kapittels stukken woeste grond, wildernis in eigendom. De kapittels konden vervolgens de ontginning daarvan zelf organiseren, de grond uitgeven aan kolonisten, de rechterlijke organisatie van de lage rechtsmacht vorm geven, tijns en tienden heffen en zonodig de waterstaat organiseren. In de overdracht van ontginningen aan de kapittels zit voor wat betreft de Vechtstreek een bepaalde systematiek: steeds kreeg een kapittel daar een ontginning waar het reeds beschikte, of wellicht tegelijkertijd de beschikking kreeg, over oude hofgoederen op het oude land langs de Vecht en het Gein. Aldus sloot het nieuwe bezit van een kapittel steeds naadloos aan bij het goed van dat kapittel op het oude land; zelfs bij het trekken van de grenzen in de wildernis is daar rekening mee gehouden. Aldus verkreeg het domkapittel Oostveen, het kapittel van Sint-Jan Achttienhoven, aansluitend bij oud bezit langs de Vecht ter plaatse. Het kapittel van Sint-Pieter verkreeg Breukelerveen, aansluitend bij Breukelen-Proosdij van Sint Pieter op het oude land langs de Vecht, en Abcoude-Vinkeveen, aansluitend bij Abcoude Proosdij op het oude land langs het Gein en de Holendrecht. Het kapittel van Sint-Marie tenslotte, kreeg ontginningsgebied met rechtsmacht, tijns en tienden bij Nederhorst, namelijk Ankeveen en Kortenhoef, dat aansloot bij zeer oud goederenbezit van de abdij van Werden, nog afkomstig van de familie van de zendeling Liudger uit de 8e eeuw.
Een vergelijkbare systematiek heeft de bisschop gevolgd bij de overige ontginningen in de Vechtstreek. Daarbij heeft de bisschop zijn ministerialen zeer intensief betrokken. Anders dan bij de kapittels evenwel droeg de bisschop geen stukken wildernis met rechtsmacht, tijns en tienden volledig over aan zijn ministerialen, doch hij schakelde de ministerialen in als tussenpersonen bij de uitgifte van de grond aan de nieuwe boeren en bij het organiseren van het feitelijke ontginningswerk. Ook de rechtsmacht in de ontginningen en het innen van de tijns en van de tienden behield de bisschop in principe aan zichzelf: de betreffende ministerialen kregen deze rechtsmacht met tijns en tienden zoals gezegd in leen, als dienstleen, niet in eigendom.
De systematiek van deze beleningen bestond hieruit dat de meiers op de voormalige curtes van de bisschop steeds rechtsmacht, tijns en tienden in leen

Muiden
Gaasp
Amstel
Vecht
Gein
Abcoude
Nichtevecht
Weesp/Nederhorst
Waver
Gein
Overmeer
Loenersloot
Dorssen/Vreeland
Angstel
Loenen
AA.
Attingahem/Breukelen.
Maarssen
Zwesen
Oude Rijn
Utrecht

Figuur 2

kregen van die ontginningen die onmiddellijk en rechtstreeks aansloten bij het oude land van het hofgoed, waarover zij tevoren als zetbaas de leiding hadden gehad, en vaak lagen deze ontginningen binnen dezelfde parochie als de oude curtis waar zij bij aansloten: ook bij de parochie-indeling werd rekening gehouden met het nieuwe leenbezit van de oude zetbaas van het hofgoed.
De familienamen van bekende ministeriale geslachten uit de Vechtstreek droegen een verwijzing in zich naar de oude curtes waar de voorvaders van deze families aan de leiding hadden gestaan: Van Overdevecht, Van Maarssen, Van Ruwiel, Van der Aa, Van Loenersloot, Van Abcoude.
Bekijken we van noord naar zuid het leenbezit, voor zover dat bestond uit rechtsmacht, tijns en tienden van ministeriale families, dan ontstaat het volgende beeld:

- Van Abcoude: Abcoude-Baambrugge en de aansluitende ontginning Vinkeveen.
- Van Loenersloot: Loenersloot en Oukoop.
- Van der Aa: Ter Aa en Demmerik.
- Van Amstel c.q. Van Mijnden: Loenen en Loenerveen, Loosdrecht en Mijnden.
- Van Ruwiel: Portengen en Kortrijk Ruwielsgerecht.
- Een familie in Breukelen (Van de Poel[?], Van Dolre[?]): Otterspoorbroek en Oud-Aa, later in handen van de familie van Nijenrode, die afstamde van het geslacht van Ruwiel (± 1300).
- Van Maarssen: Tienhoven, wellicht ook Maarsseveen en Maarssenbroek.
- Zuilen: de bezitter van het huis Zuilen heeft naast de rechtsmacht van Zwesereng (op het oude land) ook de rechtsmacht, tijns en tienden van het aangrenzende Westbroek.
- Van Overdevecht: Herbertskop.
- Het geslacht van der Horst duikt op aan het einde van de 13e eeuw: het stamde af van Van Wulven: of het voorgangers heeft gehad met rechtsmacht, teruggaand tot op de tijd van de ontginningen, kan niet meer worden achterhaald.

Eén uitzondering is er onder de genoemde voorbeelden, namelijk het ministeriale geslacht Van Zuilen. Zij noemden zich niet naar het oude hofgoed, waar hun voorvaders namens de bisschop het meierambt hadden uitgeoefend, doch zij hebben hun familienaam van elders geïmporteerd en deze naam doen overgaan op het kasteel waarop zij woonden. Deze naam, Zuilen, heeft zelfs langzamerhand de oude naam van de nederzetting, Zwesen, en het daarvan afgeleide Zwesereng, geheel verdrongen. De Van Zuilens noemden zich naar het plaatsje Sulen aan de Rijn, precies op de grens van de middeleeuwse bisdommen Keulen en Utrecht: van oorsprong behoorden zij dan ook in het geheel niet tot de ministerialiteit van de bisschop van Utrecht, doch tot de ministerialiteit van de graaf van Kleef.
Een ministeriaal die uit dienst wilde treden van de ene heer om zich te begeven in dienst van een andere heer, moest formeel door de ene heer aan de andere worden overgedragen. Immers, een ministeriaal was geen vrij man, doch een onvrije, gebonden aan en in zekere zin het bezit van een bepaalde heer. Een dergelijke overdracht werd dan ook formeel geregeld en op den duur vastgelegd in een oorkonde. Zo maakte graaf Dirk van Kleef in een oorkonde uit 1271 bekend dat hij zijn ministeriaal Johannes van Rijningen vrij liet uit de Kleefse ministerialiteit en overdroeg aan Sint Martinus, de patroonheilige van de Utrechtse kerk, om voortaan te behoren tot de ministerialiteit van de Utrechtse kerk: ut in perpetuum sit ministerialis ecclesie Traiectensis. Uit de oorkonde blijkt overigens dat de vader van de aldus overgedragen ministeriaal het tot ridder had gebracht. De familie van Rijningen behoorde blijkbaar tot de klasse der ridderschap, tot de aristocratie, tot de maatschappelijke toplaag van het graafschap Kleef, en, na de overdracht ook tot die van het Sticht Utrecht.

Een dergelijke anomalie - onvrije lieden die tot de bovenlaag van de samenleving behoorden, tot de ridderschap, die op versterkte huizen woonden en belangrijke functies uitoefenden op het vlak van bestuur en rechtspraak, zoals voor de Vechtstreek is geschetst - kan slechts verklaard worden uit de ontwikkeling van de ministerialiteit en uit de rol die een groot aantal ministerialen (doch lang niet alle!) in de loop van de tijd zijn gaan vervullen. Daarmee overschrijden we de grenzen van de Vechtstreek en zelfs die van het Sticht Utrecht: in alle delen van het Duitse rijk is de ministerialiteit onder min of meer gelijke omstandigheden en met min of meer gelijk resultaat tot stand gekomen. Voor het Sticht Utrecht laat zich het proces globaal als volgt beschrijven.
In de periode van de invallen van de Noormannen in de 9e en eerste helft van de 10e eeuw was de macht van de Duitse koning in het neder-rivierengebied ernstig verzwakt. Kleine potentaatjes, zoals bijvoorbeeld de eerste Hollandse graven, hadden zich meester gemaakt van koninklijke goederen, bevoegdheden en rechten. Net als elders in het Duitse rijk heeft een reeks van krachtige koningen ook in de lage landen in de 10e en 11e eeuw deze usurpaties aanvankelijk met succes weten terug te dringen door de inzet van bisschoppen bij de handhaving van het wereldlijk gezag. De koning schonk aan de Utrechtse kerk verschillende graafschappen en tal van grafelijke rechten, ook in de Vechtstreek, en een zekere zeggenschap, als koninklijk vertegenwoordiger, over de heersende graven in zijn diocees. Aanvankelijk, dat wil zeggen in de 11e eeuw, bleef de bisschop als vertegenwoordiger van het rijksgezag steunen op het militaire apparaat van deze graven in zijn diocees, terwijl de eigen milicia van de bisschop slechts van bescheiden omvang was.
Nadat alle pogingen om de Hollandse graaf daadwerkelijk aan het bisschoppelijk gezag te onderwerpen, waren stukgelopen, heeft er een algehele heroriëntatie plaatsgevonden van de wereldlijke politiek van de bisschop als vertegenwoordiger van het rijksgezag. De bisschop concentreerde zich in bestuurlijk opzicht meer en meer op die gebieden,

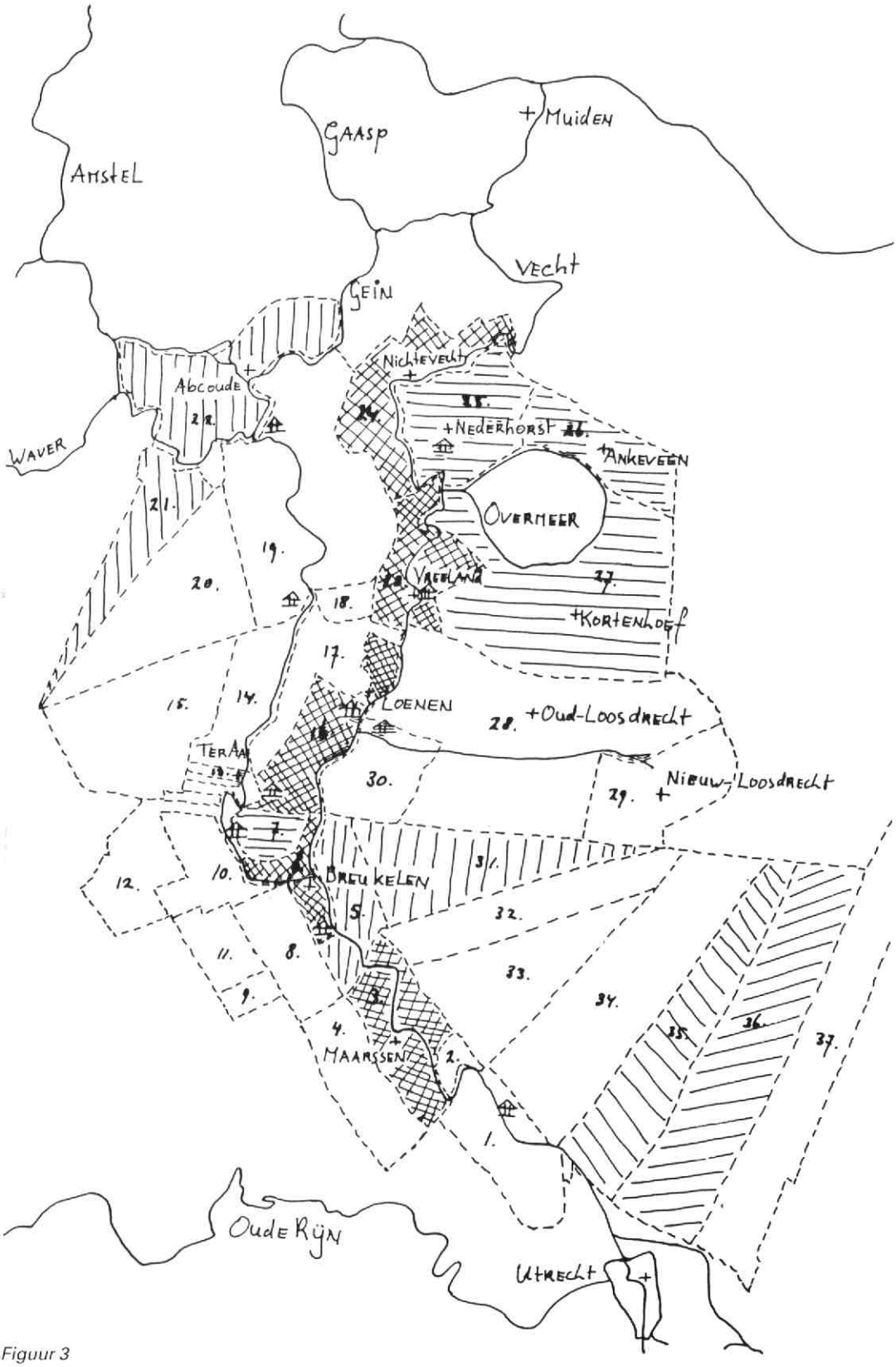
Amstel
Gaasp
Muiden
Vecht
Gein
Abcoude
Waver
Nieuwevecht
Nederhorst
Ankeveen
Overmeer
Vreeland
Kortenhoef
Loenen
Oud-Loosdrecht
Nieuw-Loosdrecht
Ter Aa
Breukelen
Maarssen
Oude Rijn
Utrecht

Figuur 3

waar het hem gelukte om daadwerkelijk wereldlijke macht uit te oefenen, de gebieden waaruit zich dan ook later de landsheerlijkheid van de bisschop heeft ontwikkeld: het Sticht en het Oversticht, dat wil zeggen globaal gesproken de huidige provincies Utrecht, Overijssel en Drenthe.
Om deze politiek gestalte te geven werd het bisschoppelijke leger tegen het einde van de 11e eeuw op een nieuwe leest geschoeid: de kern van het leger, bestaande uit krijgers te paard, milites genaamd, werd gerecruteerd onder de onvrijen op de bisschoppelijke domeinen. Dat was op zichzelf niet nieuw. Wel nieuw was dat deze krijgers, hoewel onvrij, als beloning voor hun dienstverrichtingen een aantal voorrechten genoten, waardoor zij zich gingen onderscheiden van de overige onvrijen op de domeinen: zij genoten een eigen dienstrecht. Bovendien werd hun vaak een materiële beloning ter hand gesteld in de vorm van een dienstleen: een stuk grond of het recht op de uitoefening van de lage rechtsmacht en op de inning van tijns en tienden in een bepaald district, bijvoorbeeld in één van de gerechten in de ontginningsgebieden.

Al snel, dat wil zeggen binnen een periode van 100 jaar, waarschijnlijk nog ruim vóór het jaar 1150, lagen de rechten en plichten van deze dienstmannen of ministerialen reeds vast in een eigen dienstrecht, waarop alle leden van deze nieuwe stand zich konden beroepen. Bovendien werd de stand der ministerialen al snel erfelijk: ook kinderen van een ministeriaal genoten de voorrechten van het dienstrecht, ongeacht of zij de eervolle militaire dienst te paard voor de bisschop verrichtten of niet. Nu is voor het Sticht Utrecht helaas geen op schrift gesteld dienstrecht in de bronnen overgeleverd. Toch kennen wij wel enkele bepalingen die er ongetwijfeld deel van uitmaakten. In het bisdom Utrecht vererfde de ministerialiteit zowel via de vader als via de moeder. Was derhalve één van de ouders een niet-ministeriaal (de moeder kon bijvoorbeeld een edelvrouw zijn, of de vader was onvrij, bijvoorbeeld keurmedig en de moeder ministeriaal) dan golden de kinderen altijd als ministeriaal. Deze regel gold overigens voor de ministerialen van alle bisschoppen en geestelijke instellingen van het Duitse rijk.
Voorts lag vast dat een ministeriaal slechts terecht behoefde te staan voor een rechtbank van zijns gelijken, van ministerialen derhalve. Meestal waren in een dienstrecht ook bepalingen opgenomen omtrent de hoogte van bepaalde boetes, die als straf konden worden opgelegd. In de praktijk betekende dit dat ministerialen voor eenzelfde vergrijp lagere boetes kregen opgelegd dan een andere onvrije. Heel belangrijk voor de ministerialen was de vrijstelling van allerlei heffingen en verplichtingen waaraan onvrijen in de regel waren onderworpen: het belangrijkste teken van die onvrijheid was wel de betaling van een keurmede door de erfgenamen na overlijden van een onvrije: de heer van de overledene had recht op het beste pand uit de inboedel of het beste stuk vee uit de veestapel van de overledene. Van een dergelijke heffing waren de ministerialen in het Sticht Utrecht beslist vrijgesteld.
Een tweede carrièremogelijkheid, naast de militaire dienst als bereden krijger, hebben we reeds uitvoerig belicht. De meiers, voor het beheer en bestuur van de bisschoppelijke domeinen, ook in de Vechtstreek, door de bisschop gerecruteerd uit de onvrijen op het domein, genoten op den duur als tegenprestatie voor hun eervolle dienst, het dienstrecht. Ook zij gingen in de 11e en 12e eeuw behoren tot de zich ontwikkelende ministerialiteit. Hun rol bij de ontginningen en bij het beheer en bestuur van de aldus tot ontwikkeling gebrachte gebieden kwam reeds ter sprake.
Er was nog een derde carrièremogelijkheid die bijgedragen heeft tot de ontwikkeling van de ministerialiteit. Naarmate de grafelijke macht in en rond Utrecht werd teruggedrongen, groeide de behoefte van de bisschop aan deskundige en betrouwbare beambten voor (tussen aanhalingstekens!) „zijn centrale apparaat". Aan zijn hof belastte de bisschop verschillende ministerialen met taken die deels betrekking hadden op het regelen van concrete werkzaamheden aan het hof en deels op bestuurlijke activiteiten ten behoeve van de bisschop als landsheer-in-wording: typische hofambten als dapifer, pincerna, panetarius, dispensator, camerarius en maarschalk vinden we in de bronnen zonder uitzondering vervuld door ministerialen. Naarmate het bestuurlijke aspect van een dergelijke functie meer gewicht kreeg en het maatschappelijk aanzien van de betreffende ministerialen steeg, kregen deze ambten meer en meer het karakter van een erefunctie, die vaak ook nog erfelijk was geworden. Zo tooiden de leden van het ministeriale geslacht Van Beusichem zich eeuwenlang met de titel „schenk", pincerna: zij bekleedden officieel het erfelijke ambt van schenker aan de tafel van de bisschop.
Ook andere ambten werden vanaf het einde van de 11e eeuw steevast bekleed door ministerialen, ambten als dat van schout van Utrecht, schout (of villicus) van Muiden, het ambt van bisschoppelijke tolheffer, en, waarschijnlijk het invloedrijkste ambt in het Sticht, het ambt van kastelein of burggraaf van Utrecht. De ministeriale burggraven van Utrecht hebben in de 12e eeuw een drietal generaties lang gezeteld op de burcht in Utrecht op het huidige Domplein. Zij waren aanvoerder van het daar gelegerde garnizoen van ministeriale krijgers en oefenden over een deel van de burcht bovendien rechtsmacht uit. Hun macht en aanzien nam in korte tijd een grote vlucht. De carrière van de tweede ministeriale burggraaf is in dit opzicht veelzeggend. Burggraaf Arnold wordt in de bronnen genoemd tussen 1118 en 1135. Hij was nauw betrokken bij de politiek van de bisschoppen Godebald en Andries van Kuik. Hij nam actief deel als ondernemer bij de ontginningen van Vuilkop bij Schalkwijk: daartoe sloot hij, tezamen met nog enkele andere lieden, een Cope-contract met de bisschop. Hij huwde een edele vrouw, die over een groot eigen vermogen beschikte, op zichzelf voor een ministeriaal in deze periode iets zeer uitzonderlijks. Deze edele vrouw, Machteld,

stichtte tezamen met haar, uiteraard, ministeriale zoon Otto de abdij van Oudwijk. Otto volgde zijn vader op als burggraaf van Utrecht.
Uit dit ene voorbeeld blijkt dat het niet onmogelijk was dat een ministeriaal tegelijkertijd zowel militaire als bestuurlijke functies uitoefende en bovendien actief betrokken was bij de uitvoering en organisatie van de grote ontginningen.
Niet alle ministerialen doorliepen zo'n glanzende carrière als de ministeriale burggraven van Utrecht. Er zijn grofweg twee groepen onder de ministerialen te onderscheiden, afhankelijk van de rol en de maatschappelijke positie die een familie wist te bereiken.
Grote groepen ministerialen brachten het op den duur niet verder dan gewoon boer. Vanwege hun dienstrecht genoten zij zoveel voorrechten ten opzichte van andere onvrijen, dat zij in later eeuwen (in de 13e en 14e eeuw) nauwelijks meer zijn te onderscheiden van gewone vrije boeren. Het onderscheid is er ongetwijfeld formeel gesproken nog lange tijd geweest, doch uit de bronnen kan niet worden afgeleid hoe dit onderscheid in de praktijk uitwerkte. In het westen van het Sticht Utrecht, derhalve wellicht ook in de Vechtstreek, worden ze voor het laatst vermeld in 1204. Toen ruilden de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht onderling boeren-ministerialen: ministerialen van de bisschop waren naar Holland verhuisd en Hollandse ministerialen naar het territorium van de bisschop. De regeling hield in dat voortaan een ministeriaal die van het ene naar het andere territorium verhuisde, automatisch tot de ministerialiteit van de landsheer van zijn nieuwe woonplaats ging behoren, een praktische oplossing. In de afspraak werd duidelijk gestipuleerd dat deze regeling slechts gold voor de boeren-ministerialen; de ministerialen die tot de ridderschap behoorden, werden er nadrukkelijk van uitgezonderd.
De tweede groep, de ministerialen die opklommen tot de ridderschap, vormde op den duur de maatschappelijke bovenlaag van de Stichtse samenleving. Tot de ridderschap, die zich overal in het Duitse rijk in de late 12e en 13e eeuw ontwikkelde, kon iemand behoren op voorwaarde dat hij beschikte over een eigen paard en wapenrusting om ten strijde te kunnen trekken. Feitelijke acceptatie door de bestaande ridders en knapen bepaalde uiteindelijk of men zich tot de ridderschap mocht rekenen of niet. Daarom wordt de ridderschap aangeduid als een sociale klasse: wie er nog niet toe behoorde, kon een poging wagen om, door zich militair te onderscheiden, tot in de ridderschap door te dringen: acceptatie vanuit de kring van ridders en knapen was voldoende. Natuurlijk moest men dan wel over voldoende middelen beschikken om aan de levensstijl en het sociale gedrag van de ridderschap - en daarbij moet zeker gedacht worden aan de zogeheten „hoofse cultuur"-deel te kunnen nemen. Werken met eigen handen was binnen die levensstijl volstrekt taboe: een boer kon niet tevens ridder zijn. Hij kon wel pogen zich tot ridder op te werken.
Het moge duidelijk zijn dat de ministeriale families op hun versterkte huizen, die rechtsmacht uitoefenden en het recht hadden om tijns en tienden te innen, in de 13e eeuw alle zonder onderscheid tot de ridderschap behoorden. Naast deze ministerialen hebben

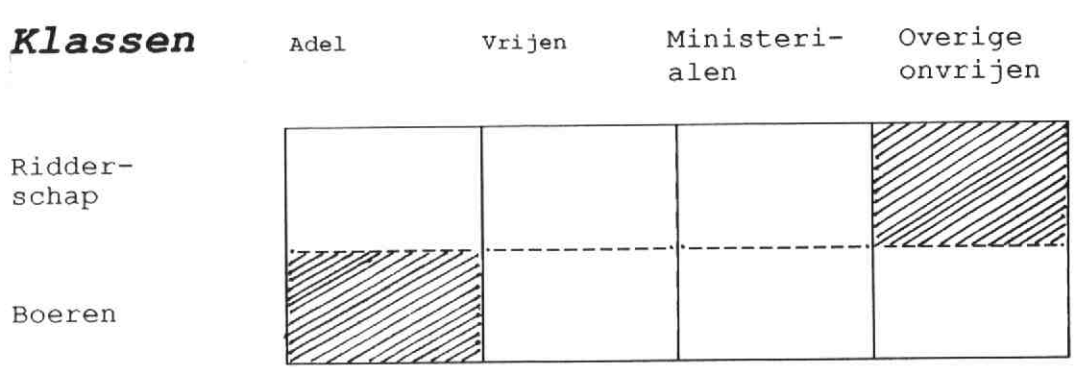

Figuur 4

er mogelijk nog vrije lieden deel uitgemaakt van de Stichtse ridderschap; veel sporen hebben zij in de bronnen echter niet nagelaten. Edelen behoorden er in het Sticht niet of nauwelijks toe: binnen de gebieden waar de bisschop zijn landsheerlijkheid wist te vestigen, woonden van oorsprong niet of nauwelijks edelen. Edele families, zoals de heren van Arkel en aanverwante families (Van der Lede, Van Sevender, Van Haastrecht), de heren van Hoorne en Altena, Van Rhenen, Van Buren, Van der Leck, liet de bisschop ongemoeid, op voorwaarde dat zij hem ongemoeid lieten. De bisschop heeft geen pogingen gedaan om hen bij het wereldlijke bestuur van het Sticht nauwer te betrekken. Andere edelen met wie de bisschop van doen had, zoals de graven van Holland en Gelre, ontwikkelden zich tot zelfstandige landsheren, tegen wie de bisschoppen van Utrecht zich bij herhaling te weer moesten stellen. Naarmate de ministerialen in het Sticht, voorzover zij deel uitmaakten van de ridderschap, meer macht verwierven, stelden zij zich meer en meer onafhankelijk op ten opzichte van hun dienstheer, de bisschop van Utrecht. Al of niet met succes trokken zij in de conflicten tussen de bisschop en de naburige graven of tussen de bisschop en de stad Utrecht partij hetzij voor de bisschop, hetzij voor diens tegenstanders. Vooral de ministeriale familie van Amstel speelde in dat opzicht hoog spel. Het is hen, door hun betrokkenheid bij de moord op graaf Floris V, uiteindelijk noodlottig geworden.

Tot besluit een schematisch overzicht van de verdeling van standen en klassen in het Sticht Utrecht in de periode van de 12e en 13e eeuw (zie afbeelding 4).
De schotten tussen de standen geven aan dat er grote formele barrières bestonden tussen de standen onderling: opname in de ministerialiteit kon slechts geschieden door een formele handeling van de bisschop: na vrijlating uit de onvrijheid of horigheid volgde dan onmiddellijk toelating tot de ministerialiteit. Een boeren-ministeriaal kon vervolgens opstijgen tot in de ridderschap. Een formeel beletsel daarvoor werd niet opgeworpen. Of het lukte was echter een andere vraag. Welstand en sociale acceptatie vormden voorwaarden, verlies daarvan had verlies van status tot gevolg; men kon weer terugvallen tot de klasse der boeren. Was men echter ministeriaal, dan bleef men het ook, hetzij als boer, hetzij als lid van de ridderschap. Tot 1300 bleef dit beeld ongewijzigd; zo waren de sociale verhoudingen in het Sticht.
Nadien, dat wil zeggen na 1300, verandert er veel: sommige van de ministeriale families op hun kastelen in de Vechtstreek, die hun stamboom konden terugvoeren tot op de meiers van de bisschoppelijke domeinen langs Vecht, Angstel en Gein, verdwijnen uit de geschiedenis: zij stierven uit of zagen zich gedwongen om hun bezit te verkopen. Andere families, soms afkomstig van buiten het Sticht, nemen hun plaatsen in.
Door dergelijke en andere ontwikkelingen heeft de rol van de ministerialiteit als maatschappelijke stand, scherp onderscheiden van de andere standen, in het Sticht Utrecht na 1300 aan betekenis ingeboet. Maatschappelijk gezien verschoof het onderscheid meer en meer naar de tweedeling tussen de ridderschap en de rest van de bevolking, die niet tot de ridderschap behoorde, de „huusluden". Het bewustzijn van ministeriale afstamming is evenwel beslist nog tot aan het einde van de middeleeuwen levend gebleven.

Zwaag, *Alp Buitelaar*
Pinksterbloem 20

De gerechten:
1. Zwesereng. 2. Oostwaard. 3. Maarssen-Bisschopsgerecht. 4. Maarssenbroek. 5. Breukelen-Proostdijgerecht van Sint-Pieter. 6. Breukelen-Bisschopsgerecht. 7. Breukelerwaard. 8. Otterspoorbroek. 9. Vijfhoeven. 10. Oud-Aa. 11. Kortrijk-Ruwielsgerecht. 12. Portengen-Ruwielsgerecht. 13. Ter Aa. 14. Oukoop. 15. Demmerik. 16. Loenen-Bisschopsgerecht. 17. Loenen-Kronenburgsgerecht. 18. Loenersloot. 19. Abcoude-Baambrugge. 20. Vinkeveen. 21. Vinkeveen-Proostdijgerecht van Sint-Pieter. 22. Abcoude-Proostdijgerecht van Sint-Pieter. 23. Vreeland. 24. Nichtevecht. 25. Nederhorst en Overmeer. 26. Ankeveen. 27. Kortenhoef. 28. Oud-Loosdrecht. 29. Nieuw-Loosdrecht. 30. Mijnden. 31. Breukelerveen. 32. Tienhoven. 33. Maarsseveen. 34. Westbroek. 35. Achttienhoven. 36. Oostveen. 37. Herbertskop.

DE SCHEEPVAART OP DE VECHT

Drijvende veenlandbrokken op de Vecht
In de 2de eeuw van onze jaartelling bevoer de Romein Plinius de Jongere misschien ook de Vecht. Hij gaf in ieder geval een grove beschrijving van het landschap dat daar te aanschouwen viel. Romeinse soldaten, aan boord van schepen op de Vecht, vertelden hem dat ze stukken land voorbij hadden zien drijven, vaak bezet met struiken en bomen. Verder berichtte Plinius dat er langs de rivier zeer weinig en „armzalig" volk woonde, op hoogten die ze zelf aanlegden; mensen die geen vee hadden, niet jaagden (er was geen bos), doch enkel konden leven van de visvangst. Deze mensen brandden stukken grond, die ze met de hand losmaakten uit de bodem en in de wind lieten drogen, want zón was er bijna niet.
De bedoelde stukken drijvend land zullen ongetwij-

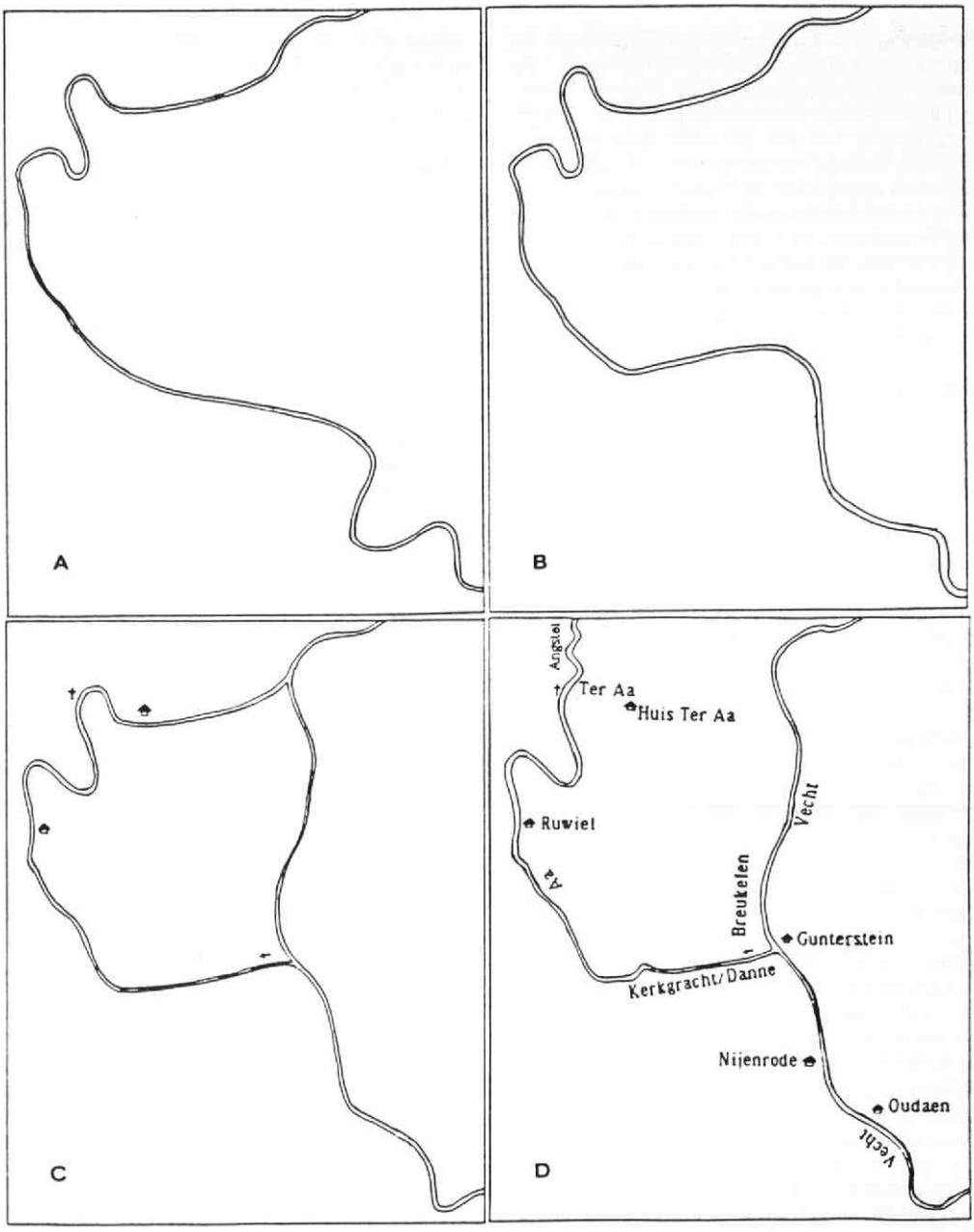

Afb. 1. Opeenvolgende hoofdstroomrichtingen van Vecht en Aa ter hoogte van Breukelen.
A. De Vecht (Aa) boog in voorhistorische tijd ongeveer ter hoogte van het latere Nijenrode naar het westen af, om met een grote boog in de richting van het latere Nieuwersluis te stromen.
B. De Vecht boog, na enkele bochten te hebben afgesneden, pas nabij de plek van de huidige Danne sterk in westwaartse richting af.
C. De situatie zoals die tot in de Middeleeuwen bestond. Door het afsnijden van de Aase bocht was de huidige hoofdstroom van de Vecht ontstaan. Ten noordwesten van het splitsingspunt was het Ronde Dorp van Breukelen gesticht. De nieuwe Vechtloop was aanvankelijk ondiep, terwijl de „Oude Aase Omweg" lange tijd nog goed bevaarbaar bleef. Aan de oevers van de Aa werden de oudste kastelen gebouwd.
D. De toestand die zich in de late Middeleeuwen ontwikkelde. De Aa is een bescheiden rivier geworden. Het gedeelte tussen Nieuwer Ter Aa en de Vecht is gaan verlanden. De Aa gaat noordwaarts over in de Angstel. De belangrijkste kastelen liggen aan de Vecht.

feld losgeslagen stukken veengrond zijn geweest, die via op de Vecht afwaterende veenstroompjes naar die rivier waren afgedreven. Ook anderen namen dergelijke drijvende veenlandbrokken waar. Ze gaven aanleiding tot een in verschillende versies overgeleverde sage, die verhaalt hoe bij stormweer grote pollen veengrond uit Friesland waren weggedreven en zich uiteindelijk als hoogten in de nabijheid van de Utrechtse Vecht hadden vastgezet. Deze sage past in het oude volksgeloof over het ontstaan van de veenlanden in onze streken: het gebied zou - zo dacht men - ooit een meer zijn geweest dat door van elders aandrijvende veenpollen verland was.

Romeinse troepenschepen

Er zijn nog enkele andere gegevens over Romeinse scheepvaartbewegingen op de Vecht. In het jaar 12 voor het begin van onze jaartelling voer Drusus met troepenschepen via de Vecht en het Flevomeer naar het noorden om de Friezen te gaan bestrijden. De Vecht bleef daarna een belangrijk vaarwater voor de Romeinen. Daarvan getuigde hun vlootstation te Vechten. In het jaar 16 na Christus voer een vloot van meer dan duizend schepen, onder bevel van Germanicus, de Vecht af naar de volksstammen die in het noorden van (het tegenwoordige) Duitsland woonden.

De Vecht en de Aa

De Vecht was in die tijd een onbedijkte, meanderende rivier, die van tijd tot tijd zijn hoofdstroomgeul verlegde. Bewoning was mogelijk op de oeverwal van de Vecht en op oude Vechtruggen, zoals die bij Oukoop.

Vooral in het noordelijke deel van de gemeente Breukelen laat de bodemkaart een sterk bochtig verloop zien van de zone met zware zavel en lichte klei. Dat kan niet anders betekenen dan dat de oude, onbedijkte Vecht hier ooit een sterk kronkelende loop gehad heeft. Daarbij werd ook een bedding gevormd ongeveer op de plaats waar nu de Danne ligt. Dit heeft mij tot de overtuiging gebracht dat de in elkaars verlengde liggende Danne en Kerkgracht binnen Breukelen in oorsprong het zuidelijkste deel vormden van wat verderop de Aa heet. Ook de klei-afzettingen langs Danne/Kerkgracht wijzen op een natuurlijke ontstaanswijze van die waterloop.

Deze observatie houdt in dat Breukelen op een destijds strategisch belangrijk punt is ontstaan, te weten op een riviereiland, dicht bij het splitsingspunt van de Broclede of Aa (later ter plekke Danne genoemd) en de Vecht. Wanneer dat precies is gebeurd valt moeilijk te achterhalen. Vermoedelijk kende Breukelen echter in de laat-7de eeuw reeds een villa met een daaraan horige bevolking. Verder zijn er sterke aanwijzingen dat de mysterieuze oude nederzetting Attingahem aan de Vecht mag worden geïdentificeerd met Breukelen. Als dat juist is, heeft Bonifatius tijdens zijn zendingsarbeid omstreeks 721 in Breukelen een parochie gesticht, en moet er dus toen een nederzetting van enige betekenis zijn geweest.

Ook na de doorbraak van de Vecht naar het noorden ter hoogte van de huidige Danne, was de route over de Aa nog zeer geruime tijd dieper dan de jongere, kortere stroomgeul van de Vecht.

Vikingschepen op de Vecht

Mogelijk ook al eerder, maar in ieder geval in 834 en 835, verschenen er vreemde, buitenlandse schepen op de Vecht. Dat waren de drakenschepen van de Noormannen, in die tijd geduchte zeerovers. Hun doel was vooral de koopmansplaats Dorestad. Herhaaldelijk werd die plaats leeggeplunderd. Verscheidene Noormannen vestigden zich ook in het Utrechtse. Tot in het begin van de 10de eeuw duurden de Noormannentochten over de Vecht.

De invloed van de stad Utrecht op de Vechtstreek werd daarna steeds groter. In 953 kwam de tol op de rivier in handen van bisschop Balderik, Heer en Prins van den Lande van Utrecht, wiens bezittingen in die tijd lagen langs de gehele Vecht, tot Muiden toe.

Ook in die tijd, en nog zo'n drie eeuwen daarna, bleef ter hoogte van Breukelen de Aase omweg de belangrijkste vaarroute. Aan de Aa ontstonden daar ook de oudste kastelen: het Huis Ter Aa en het Huis Ruwiel.

De Middeleeuwse Vecht als lokaal en regionaal vaarwater

In de loop van de Middeleeuwen werd de Vecht belangrijker in het regionale en lokale verkeer en vervoer. De Stichtse veenontginningen ten noorden van Utrecht, nog vóór het jaar 1000 op gang gekomen, leverden in toenemende mate voedsel aan de groeiende stad Utrecht.

Het eerst kwamen de ontginningen ten westen van de Vecht tot stand. In de afvoer van goederen naar de Vecht toe was ook de reeds genoemde Aa van grote betekenis. Daarmee groeide tevens de rol van Breukelen.

De bisschop van Utrecht maakte gebruik van die situatie. In de Middeleeuwen werd er altijd naar gestreefd dat de kerken vaste inkomsten hadden, zodat ze voor het onderhoud van het gebouw en de geestelijkheid niet wezenlijk afhankelijk waren van giften. Een algemene methode was het bezitten van onroerend goed, de kerkelanden, waarvan de pachtopbrengsten aan de kerk toevielen. Daarnaast waren er ook andere manieren om voor doorlopende geldelijke inkomsten te zorgen. Een daarvan werd in Breukelen toegepast. Daar kwam onder meer ook de grond tussen de Aa en het kerkgebouw in handen van de kerk, evenals het deel van die waterloop dat langs de kerk stroomde, tot aan de Vecht toe. Daardoor kreeg dat de naam van Kerkvaart, later Kerkgracht. Nabij de kerk werd een aanlegplaats gemaakt voor de schuiten die uit het boerenland kwamen. De kerk hief van iedere schuit die aanlegde een cijns en had zo een belangrijke inkomstenbron. Eeuwenlang bleef de Danne/Kerkgracht kerkelijk bezit. Pas in 1888 ging de Danne van de Nederlandse Hervormde diaconie in eigendom over aan de gemeente Breukelen-Nijenrode.

Vooral sinds de 12e eeuw ging men ook ten oosten van de Vecht steeds meer tot het ontginnen van veenwildernissen over. Onder meer via de Weersloot en de Vaart (later Tienhovense Vaart geheten) werden sedertdien landbouwprodukten en turf in de richting van de Vecht en vervolgens over die rivier naar Utrecht vervoerd. De betekenis die de Vaart verkreeg werd duidelijk door de bouw van het versterkte huis Rietveld, nog op de rivierkleistrook, maar op enige afstand van de Vecht en dicht bij het veenland. Een gebouw dat inmiddels geheel uit het landschap is verdwenen.
Overigens is Rietveld niet het enige Middeleeuwse stenen gebouw nabij Breukelen dat in de vergetelheid is geraakt. Ten noorden van het dorp lag eertijds op de westoever van de Vecht, buitendijks, de hofstede Sprockelenborch. Het was vermoedelijk een strategiscch gelegen boerderij, die enigszins het karakter van een kasteel begon aan te nemen, maar in die ontwikkeling werd geremd voordat het zich tot een zelfstandige sterkte kon ontwikkelen.
Inmiddels had omstreeks 1270 Gerard Splinter van Ruwiel, de derde zoon van Gijsbrecht, heer van het kasteel Ruwiel, Nijenrode gesticht. Economisch en bestuurlijk geen onverstandige daad van een familie die er op uit was zo veel mogelijk invloed te verwerven in de Vechtstreek. Nijenrode lag strategisch gunstiger dan het slot Ruwiel toen de scheepvaart minder gebruik ging maken van de Aa.

De Otterspoordam en het dorpje Otterspoor

De Vecht had in het midden van de Middeleeuwen ook een belangrijke boven-regionale funktie. De rivier was toen de hoofd-handelsweg van de stad Utrecht. Een goede bevaarbaarheid was dus belangrijk. In 1148 werd het gedeelte tussen Utrecht en Zuilen gekanaliseerd.

Maar de Vecht was een getijderivier en de wisselende waterstand bezorgde zelfs Utrecht, als het water vanuit de Zuiderzee sterk werd opgestuwd, regelmatig wateroverlast. Daarom werd de Otterspoordam aangelegd, kort ten noorden van de grens tussen de huidige gemeenten Maarssen en Breukelen. Deze dam werd ter hoogte van de vaargeul in de Vecht onderbroken door de Otterspoorsluis. Zeeschepen die de Vecht opvoeren, richting Utrecht, konden deze Otterspoorsluis niet passeren en zo kwam daar ter plekke een van de eindpunten te liggen van de Utrechtse overzeese handel. De inhoud van die schepen moest er in kleinere worden overgeslagen. Dat gaf werkgelegenheid bij de sluis. Daardoor ontstond er een dorpje van enig belang, Otterspoor geheten. Vermoedelijk hebben ter plaatse aan beide zijden van de Vecht mensen gewoond. De dam en sluis vormden de verbinding tussen beide oevers. Het was in bestuurlijk opzicht gemakkelijker indien de totale nederzetting binnen één gerecht, dat van Breukelen-Proosdij, lag. Daarmee kreeg die lokale bestuurseenheid een lob aan de overzijde van de Vecht en ontstond een situatie die voortduurde tot op 31 december 1949 de gemeente Breukelen-St. Pieters, erfopvolger van het gerecht Breukelen-Proosdij, ophield te bestaan.
Wanneer de Otterspoordam en het dorp Otterspoor zijn gebouwd is niet met zekerheid bekend. Het oudste direkte schriftelijke bewijs voor het bestaan van de Otterspoordam is een oorkonde uit 1228. In de literatuur wordt voor de aanleg van de dam de periode van omstreeks 1140 tot rond 1150 als mogelijkheid genoemd. Maar in 1139 was er reeds een geschil over de rechten op de tienden (een belasting) van Otterspoor. Als het ontstaan van het dorp inderdaad met de dam en sluis samenhing, zou dat gegeven wijzen op een hogere ouderdom.
In de eeuwen daarna kwamen alternatieven voor de Otterspoordam aan de orde. Reeds in 1310 was er een plan om de Vecht bij Muiden af te dammen. Nadat in 1327 verder stroomafwaarts, ter hoogte van Vreeland, een nieuwe Vechtdam met sluis was aangelegd, kon de Otterspoorsluis worden opgeruimd. Ook het dorp Otterspoor verdween daarna geleidelijk uit het Vechtlandschap.

Utrecht als scheepvaartcentrum

Wat het internationale verkeer over de Vecht betreft bleef de rivier in de Middeleeuwen vooral een Utrechts belang. De handelsverbinding uit Scandinavië en de Oostzeelanden, via de Zuiderzee en de Vecht, naar Utrecht maakte ook dat een van de pelgrimsroutes uit IJsland en Noorwegen naar Rome via Utrecht kwam te lopen.
Utrecht had overigens niet alleen een belangrijke vaarverbinding naar het noorden, het slaagde er eveneens in een route naar het achterland te krijgen. Want de bisschopsstad wist zich, in enkele etappes, ook een vaarweg naar de Rijn te verschaffen. Omstreeks 1122 werd door de stad Utrecht de stadsbuitengracht aangelegd. In 1148 groef het een vaart van de Tolsteeg naar het Gein, dat via de Hollandse IJssel in verbinding stond met de Lek. Toen de Hollandse IJssel van de Lek werd afgesloten, wist Utrecht van Floris V toestemming te verkrijgen om de naar het Gein gegraven vaart door te trekken tot Vreeswijk, welke „nieuwe vaart" in 1288 gereed kwam.

Van Amsterdam naar de Rijn

Vergeleken met Utrecht was het belang dat Amsterdam tijdens de late Middeleeuwen bij de Vecht had veel geringer. Amsterdam had toen meer handel met Noord-Duitsland dan met het Rijnland. Toch was er al wel enige belangstelling voor het Rijnland. Reeds in de eerste helft van de 14de eeuw had Amsterdam betrekkingen met dat gebied, in het bijzonder met Keulen.

De handelsvaart tussen Amsterdam en het Rijnland liep voornamelijk over de Zuiderzee en de Gelderse IJssel, via Deventer. Wie de overtocht over de gehele Zuiderzee wilde vermijden, volgde een oude handelsweg door bij Muiden de Vecht in te slaan om dan via de Utrechtse stadsbuitengracht en de „nieuwe vaart" bij Vreeswijk de Lek te bereiken.

Afb. 2. Privé-boten en een trekschuit ter hoogte van Vreeland („De Zegepraalende Vecht", 1719).

De Vecht in de 16de eeuw slechter bevaarbaar voor zeeschepen

In de loop der tijd werd de bevaarbaarheid van de Vecht voor zeeschepen minder. De schepen werden groter en de rivier ondieper.

In de 16de eeuw werd nogal wat bouwwerk verricht aan de Domkerk in Utrecht. Daarvoor was Duitse natuursteen nodig. Het centrum voor de handel in die steen was Zwolle. Vandaar brachten zeewaardige schepen verscheidene vrachten via de Zuiderzee en de Vecht richting Utrecht „voor zover als zij varen konden" en dat was afhankelijk van de grootte van het schip. Er was toen in Weesp een overlaadstation voor de grootste en in Maarssen voor de minder grote schepen, maar veel verder kon men niet komen. De stenen werden overgeladen in rivierschepen en zo verder getransporteerd.

De Amsterdamse Rijnvaart

De binnenvaart werd voor Amsterdam geleidelijk aan belangrijker. In 1514 hadden daar onder meer 84 rivierschepen hun thuisbasis, ongerekend vele schepen in omliggende plaatsen, die in Amsterdamse handen waren.

In de loop van de 17de eeuw kon men van Amsterdam uit ook binnendoor naar de Vecht komen, langs de wateren die thans nog de naam dragen van Oude Keulse Vaart.

De route van Amsterdam naar de Rijn was echer verre van ideaal. Ten noorden van Utrecht was het water ook voor de grotere Rijnschepen, de zogenoemde „Keulenaars", niet voldoende bevaarbaar. Deze moesten dus hun voor Amsterdam bestemde lading in Utrecht in kleinere schepen overladen, een situatie welke voor de bisschopsstad niet onvoordelig was.

In de Middeleeuwen en nog enige tijd daarna was vooral Keulen een knooppunt in het handelsverkeer met Amsterdam. Maar er kwamen ook andere bestemmingen bij. In 1613 werd in Amsterdam een ordonnantie op de beurtvaart op Wezel uitgevaardigd. In 1674 werd de eerste beurtvaartdienst tussen Duisburg en Amsterdam gevestigd. In 1676 werd met zes schepen de beurtvaart tussen Amsterdam en Düsseldorf geopend. In februari 1717 stelden Amsterdam en Duisburg een veertiendaagse beurtdienst in, uit te voeren door drie schippers. De route liep over Utrecht.

De ontwikkeling van de buitenhuizen aan de Vecht

De invloed van Utrecht op de Vechtstreek was tot in de 16de eeuw erg groot. Dat kwam onder meer tot uiting in de architectuur. De toren van Loenen geeft de indruk een klein broertje te zijn van de Utrechtse Dom en de oude ridderhofsteden langs de Vecht

vertonen grote overeenkomst met de ridderhofsteden elders in het bisdom Utrecht.
In de 16de eeuw verloren de kastelen langs de Vecht hun militaire betekenis. Daarmee zette ook hun „verburgerlijking" in. Reeds in 1578 werd het Breukelse Oudaen door Juffer Joost van Drakenburg, vrouwe van Drakenburg, Drakesteyn en Oudaen, verkocht aan de Utrechtse wijnkoper François van Sneek. Gunterstein kwam na de dood van Jonker Charles de Bruxelles in 1611 aan Johan van Oldenbarnevelt. In datzelfde jaar werd kasteel Zuilen verkocht aan de Amsterdamse koopman Caspar Quinget. Nijenrode bleef nog tot 1675 in adellijk bezit en kwam toen aan de Amsterdamse regent Johan Ortt.
Deze chronologie, de eerstgenoemde koper van een Vechtkasteel een burger uit Utrecht maar de latere kopers afkomstig uit Amsterdam, is karakteristiek. In de stad Utrecht woonde een beperkt aantal oude en rijke families die zich een groot grondbezit buiten de stad konden veroorloven en zij hadden er in de 17e eeuw de handen vol aan hun posities te handhaven. Tot de Utrechtse bovenlaag traden in de 17de eeuw nauwelijks nieuwe welvarende burgers toe, die zich kostbare buitenhuizen konden veroorloven. In Amsterdam lag dat anders.
Dat bleek vooral toen tussen ongeveer 1625 en 1700 de oevers van de Vecht een ingrijpende verandering ondergingen. Een agrarisch landschap werd omgezet in een lintbebouwing met buitenplaatsen. De eigenaren van deze nieuwe buitenverblijven waren nagenoeg allen rijke Amsterdammers.
Maar de toch zo mooie Vechtstreek was niet een van de eerste gebieden waar die Amsterdammers buitenplaatsen stichtten. Dat de eerste Amsterdamse buitens tot stand kwamen aan de oevers van de Amstel en in het gebied achter de duinen mag ons niet verwonderen, maar dat ook de droogmakerijen in Noord-Holland en de Gooise zandgronden de Vechtoevers voorgingen maakt de volgorde toch wel een opmerkelijke. Waren eerst de uitbreiding van de Amsterdamse handelsvaart over de Vecht en de opkomst van het passagiersverkeer per trekschuit nodig om de Amsterdammers de schoonheid van de Vechtstreek te laten ontdekken?
Ook in veel overige bebouwing kwam de toegenomen invloed van Amsterdam op de Vechtstreek tot uiting. Vergelijk bijvoorbeeld de 18de eeuwse huizen van de Langegracht en de Herengracht in Maarssen met de Amsterdamse grachtenhuizen.
In de wegenaanleg komen we dezelfde chronologische volgorde tegen. In het begin van de 17de eeuw werd in overheidsopdracht het voetpad op de rechteroever van de Vecht tussen Utrecht en Breukelen

Afb. 3. Een trekschuit (rechts) passeert een particulier jacht en het buitenhuis Vegtvliet, ten noorden van Breukelen („De Zegepraalende Vecht", 1719).

Afb. 4. Wintergezicht op de scheepstimmerwerf tegenover het buiten Nieuwerhoek bij Loenen (P. J. Lutgers, 1836).

verbeterd. Pas zo'n kleine twintig jaar later werd die reconstructie, op basis van een octrooi van de Staten van Holland van 16 juni 1626, doorgetrokken tot Ouderkerk, waarbij dat pad meteen werd verbreed tot een rijweg.

Regionale scheepvaart op de Vecht in de 16de en 17de eeuw

Reeds in de 15de eeuw schijnt Amsterdam een overeenkomst met Utrecht te hebben gehad inzake een beurtveer. De regelmatige verbinding tussen Amsterdam en Utrecht - via Ouderkerk en Abcoude en vanaf Nieuwersluis over de Vecht - kwam in 1596 op gang met twee zeilschepen per dag in beide richtingen. In de vroege 17de eeuw volgde de instelling van marktschepen om dorpsbewoners en hun goederen op marktdagen naar de stad te vervoeren.

Als derde vorm van vervoer kwam daar in de 17de eeuw nog het personenvervoer per trekschuit bij. Ook goederen die snel moesten worden overgebracht gingen vaak per trekschuit in plaats van per beurtschipper (bijv. geld, post); de trekschuiten van Amsterdam naar Utrecht onderbraken hun tocht daarom nogal eens - tot grote ergernis van de reizigers - om bij de bewoners van de buitenplaatsen exotische artikelen uit de Amsterdamse winkels af te leveren.

Bij „beslooten" water, dat wil zeggen als de rivier dichtgevroren was, vond het vervoer van passagiers en goederen per toerwagen plaats. In het laagseizoen, gedurende de maanden november tot en met maart, mochten de schippers uit Maarssen een deel van hun vaarten op Amsterdam combineren met de schuiten uit Breukelen of Loenen; in Breukelen of Nieuwersluis moesten dan de passagiers of goederen worden overgescheept.

Sedert 1744 incidenteel en vanaf het begin van de 19de eeuw regelmatig voer op de route Amsterdam-Utrecht de vliegende trekschuit, die getrokken werd door twee paarden en daardoor een gemiddelde snelheid van 10 of 11 km per uur kon halen, tegen ca. 7 km per uur voor de gewone trekschuit.

De Amsterdamse Rijnvaart in de Franse tijd

De Napoleontische tijd bracht de afsluiting van Amsterdam van de zeeën en de overzeese gebieden met zich. Dat leidde er toe dat de stad zich meer naar het vasteland keerde. En zodoende kwam in die periode de Rijnverbinding sterker op de voorgrond. De verbindingen „binnendoor" waren veiliger dan die bui-

tengaats, waar de Engelsen op de loer lagen.
Uit deze tijd dateert het eerste plan voor een nieuw kanaal voor de Amsterdamse Rijnvaart. Amsterdam had behoefte aan meer vers water, en A. F. Goudriaan, die daar een advies over moest uitbrengen, stelde in 1808 voor een verversingskanaal aan te leggen van Amerongen over Driebergen langs Naarden naar Amsterdam, dat tevens voor de Rijnvaart dienstig zou kunnen worden gemaakt.

Utrecht als concurrent van de Amsterdamse Rijnvaart

In een nota van de Kamer van Koophandel voor Amsterdam uit 1815 lezen we dat de grote schepen die van Amsterdam naar het Rijnland vertrokken over Pampus en Muiden gingen. Daarentegen gingen de kleine schepen binnendoor over Weesp, Utrecht, Vreeswijk en Wijk bij Duurstede. Deze vaarweg werd als zeer onvoldoende aangemerkt. Daardoor ontstonden ernstige concurrentiegevaren voor de Amsterdamse Rijnvaart.
Een memorie van de Rijnvaartcommissarissen aan de Amsterdamse Kamer van Koophandel van 2 november 1816 schetst uitvoerig hoe de door paarden getrokken kleine en snelle Utrechtse schietschuiten het vervoer van naar schatting een derde deel van de van Amsterdam naar Keulen bestemde goederen tot zich hadden weten te trekken, om deze te Utrecht in de beurtschepen naar Keulen over te laden.

Koning Willem I toonde in 1821 een open oog te hebben voor Amsterdams behoefte aan een vaarweg naar de hoofdrivieren. Hij bepaalde dat een kanaalvaart voor grote Rijnschepen zou worden geopend tussen Amsterdam en de Lek, lopende langs de Amstel en Weespertrekvaart tot Weesp, langs de Vecht tot Utrecht, en door Weerdsluis en Vaartse Rijn naar de Lek bij Vreeswijk. De lijst van uit te voeren werken vermeldde onder meer een verdieping van de Vecht. Deze waterweg droeg na die tijd de naam Keulse Vaart.

Houtvlotten

Deze ontwikkeling bracht enige verbetering, niet alleen voor Rijnvaart van en naar Amsterdam, maar ook voor de houtvervoerders uit Duitsland. Deze kwamen met houtvlotten, bestaande uit vier of meer afdelingen, de Vecht afzakken. Ieder van die afdelingen werd door enige mannen bestuurd, voor wie op een der vlotten een houten huis als nachtverblijf diende. Er voer ook een kok mee. Deze had op een van de afdelingen een keukentje. Als het eten klaar was ging hij met een bootje de afdelingen langs om de mannen hun eten te brengen.

Het jagen van de schepen

Ook na de inrichting van de Keulse Vaart was de verbinding voor de Amsterdamse Rijnvaart nog verre van rooskleurig. Behalve de toestand van de water-

Afb. 5. Overstap- en overslagstation aan de Vecht te Nieuwersluis (P. J. Lutgers, 1836).

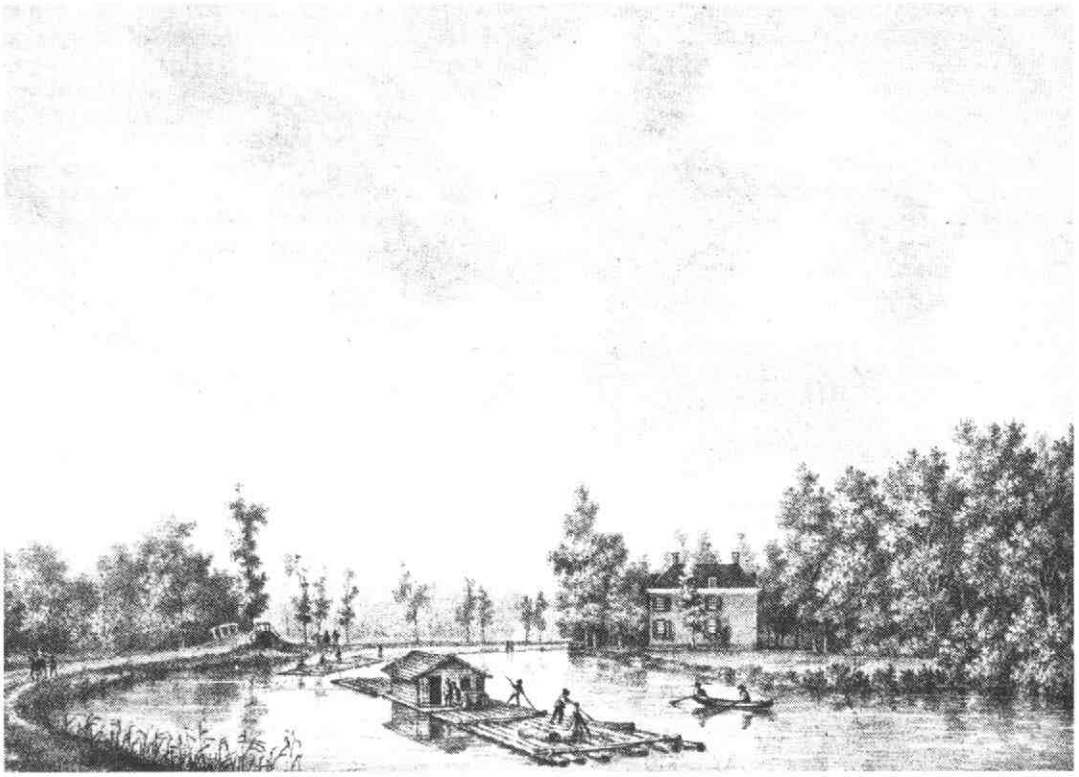

Afb. 6. Richting Amsterdam varend houtvlot op de Vecht ter hoogte van Slangevecht, ten zuiden van Breukelen (P. J. Lutgers, 1836).

weg zelf was, voordat stoomboten en stoomsleepboten algemeen in zwang kwamen, ook de kwaliteit van de jaag- of lijnpaden van groot belang. Met één paard kon, naar gelang van de stroomsnelheid, tot maximaal 15 ton laadvermogen worden getrokken. De kosten van het gebruik van jaagpaarden waren langzamerhand aanzienlijk geworden. In de stad Utrecht was de toestand al heel zonderling. Hier was paardentractie verboden. De passerende schepen moesten, krachtens een privilege van 1765, gebruik maken van de trekkracht van vrouwen, door de stad daartoe aangewezen. Op die manier droeg de Amsterdamse Rijnvaart een deel van de kosten van de armenzorg in de bisschopsstad.

Nieuwe concurrenten voor de Amsterdamse Rijnvaart

Rond 1840 kwam de stoomsleepvaart op. In 1841 bracht G. M. Roentgen de eerste ijzeren Rijnaak in de vaart. Een in Keulen opgerichte maatschappij liet kort daarop scherp gebouwde ijzeren lichters van ongeveer 100 last door een jaagpaardendienst van Amsterdam naar Gorkum trekken en vandaar met een stoomsleepboot verder de rivier opslepen. De hierdoor verkregen spoed in het verkeer bracht een aanzienlijke verlaging van de vrachtprijzen mee, door de overige schippers pijnlijk bemerkt.

Van zeer ongunstige invloed op het vervoer via de Keulse Vaart was de opening, in 1843, van de spoorweg Antwerpen-Keulen. Al aanstonds in 1844 toonde het vervoer over water vanuit Amsterdam een daling met ongeveer een derde ten opzichte van 1843. Als tegenmaatregel openden Mannheim, Mainz, Ludwigshafen, Frankfurt en Düsseldorf direkte sleepdiensten op Nederland. In 1845 waren de per sleepboot opgesleepte ladingen reeds verre in de meerderheid boven de in de oude zeilschepen der beurtschippers vervoerde.

Een onverwachte factor leverde in 1845 - en ook daarna - een geheel nieuwe stimulans voor de Amsterdamse Rijnvaart op. Door de misoogsten van 1845 en 1846 werd overal in West Europa de graanimport belangrijk. De Amsterdamse graanhandel profiteerde hiervan bovenmatig en de Rijnverschepingen ondergingen door het opwaartse graanvervoer een aanzienlijke toeneming, van 1845 op 1846 een verdubbeling. De retourvrachten bestonden uit manufacturen en staalwerk van de snel opkomende industrie in het Rijnland.

De Keulse Vaart tot Rijkswater gemaakt

In 1852 schonk Thorbecke aandacht aan de Rijnvaart van de hoofdstad en de ernstige gebreken van de daarvoor beschikbare vaarweg. Vooral op de Vecht was de toestand hoogst onbevredigend: veelvuldig

raakten daar schepen vast. Een op voordracht van Thorbecke ingestelde adviescommissie om verbeteringen uit te werken stuitte echter al meteen op tegenwerking van de stad Utrecht. Zij beweerde van de Keulse Vaart slechts nadeel te hebben ondervonden. Vroeger was Utrecht in belangrijke mate het eindpunt van de Rijnvaart geweest, maar na het scheppen van de nieuwe vaarweg had deze Rijnvaart zich direct tot Amsterdam kunnen uitstrekken.
Thorbecke zelf ging zich daarop rechtstreeks met de zaak bemoeien. Op 5 januari 1853 deelde hij Gedeputeerde Staten van Utrecht mee dat de zaak nu voor eens en voor al geregeld moest worden. Het hele tracé moest Rijksvaarwater worden. Diverse verbeteringen dienden te worden uitgevoerd, niet alleen aan de Vecht, maar ook aan de Vaartse Rijn en de vaart van Amsterdam tot Weesp. Thorbecke stelde voor dat de provincie Noord-Holland en de stad Amsterdam elk 20% van de kosten zouden dragen, de provincie Utrecht 15%, de gemeente Utrecht 5% en het Rijk de resterende 40%.
De gemeente Utrecht werd niet bereid gevonden haar aandeel, niet meer dan *f* 2.500,- groot, in de geraamde kosten bij te dragen. Amsterdam nam daarop dat bedrag erbij, maar onder de voorwaarde dat er een eind zou komen aan diverse maatregelen en heffingen die Utrecht zich ten opzichte van de Rijnvaart veroorloofde (waaronder het verplichte trekken door vrouwen).
In 1853 werd de Vecht Rijkswater. Met ingang van 1854 was de hele Keulse Vaart, met uitzondering van sluizen te Vreeswijk. Utrecht (Weerdsloot), Weesp en Amsterdam, bij het Rijk in beheer en onderhoud.

Regionaal vervoer onder de druk van de trein
Het regionale vervoer had in die tijd ook zijn bloeiperiode achter zich. In 1843 was de spoorlijn tussen Utrecht en Amsterdam geopend. Een reiziger tussen deze twee plaatsen kon toen die afstand afleggen in ongeveer één uur en tien minuten in plaats van de omstreeks zeven uur die de trekschuit er over deed. Toch durfden de ondernemers die de spoorweg exploiteerden de tijdwinst voor de reiziger niet onmiddellijk in geld te waarderen. In het begin hielden ze het derde klas treintarief veiligheidshalve gelijk aan het trekschuittarief. De meeste passagiers zagen waar hun voordeel lag en gingen van de trein gebruik maken.

De trekschuit-exploitanten sloegen terug. In 1844 verlaagden ze hun tarief voor een reis Utrecht-Amsterdam van 18 naar 13 stuivers. Het haalde nauwelijks wat uit. De tijdsbesparing welke de trein op dit traject opleverde bedroeg immers meer dan vijf uur;

Afb. 7. De Vecht door het dorp Maarssen, met midden voor een vissersbootje, rechts een trekschuit waarin wordt ingeladen, nabij de brug een beurtschip en links aan de oever het speeljacht van Huis Ter Meer („De Zegepraalende Vecht", 1719).

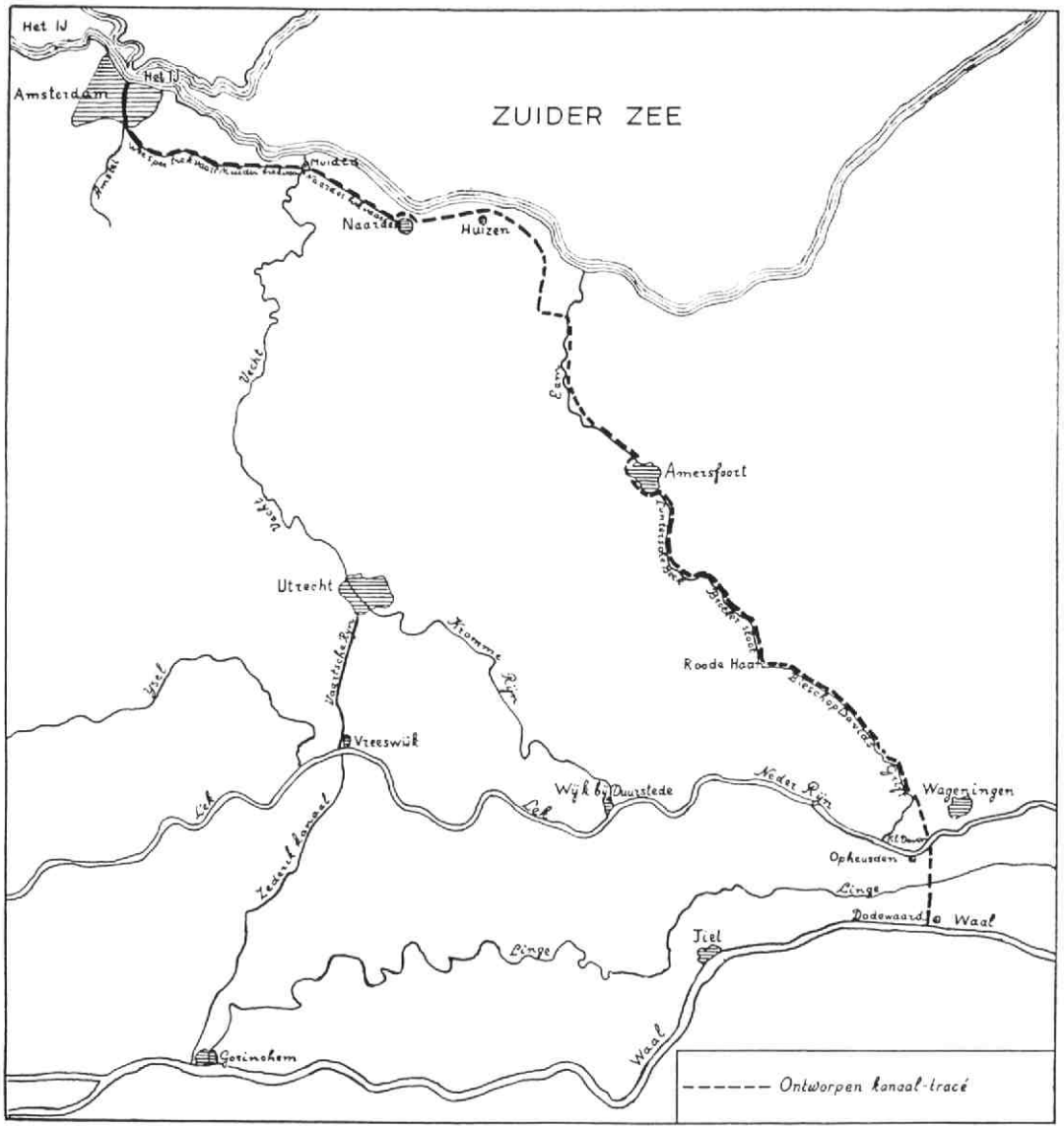

Afb. 8. Het plan van J. G. van Niftrik, ingenieur der gemeente Amsterdam, uit 1870 voor een kanaal van Amsterdam via Amersfoort naar de Rijn.

alleen voor mensen die hun tijd op minder dan een stuiver per uur waardeerden was de trekschuit dus gunstiger. Dat bleken er niet veel te zijn.
De spoorwegen voelden zich op basis van dit succes zo sterk dat ze na enkele jaren het derde klas tarief verhoogden. Deze prijsbeweging viel samen met een nieuwe tariefsverlaging bij de trekschuiten. Door deze twee tegengestelde prijsontwikkelingen ontstond er toch nog een vrij aanzienlijk verschil in de prijs die een reiziger moest betalen. Het gevolg was dat een groter aantal van hen toch weer in de trekschuit stapte.
Maar lucratief werd de exploitatie van een trekschuit nooit meer. Ook de vervanging van de trekschuiten door stoombarges bracht daarin geen wezenlijke verbetering. Op 27 juli 1859 besliste de minister van Binnenlandse Zaken gunstig op het verzoek van de directie van de Binnenlandse Schroefstoommaatschappij om met haar schroefstoomboot van Amsterdam naar Utrecht en terug te mogen varen.

Amsterdamse Rijnvaart dreigde Vecht te verlaten
In het verslag over 1868 van de Commissie voor de Rijnvaart werd geconstateerd dat de Keulse Vaart steeds vaker door de Rijnschippers werd verlaten, om òf over de Zuiderzee, òf langs de Amstel-Drecht-

Gouwe route de Rijn te bereiken. In 1870 pleitte de ingenieur van de gemeente Amsterdam voor een kanaal naar de Rijn, als logische verlenging van het geplande Noordzeekanaal. Het tracé zou benoorden Huizen naar de Eem kunnen lopen, vervolgens langs de rivier tot Amersfoort, en dan verder door de Gelderse Vallei langs de Grebbe, om bij Dodewaard de Waal te bereiken. Maar de minister van Binnenlandse Zaken verklaarde dat kanalisatie van de Gelderse Vallei niet in het belang van de handel zou zijn.
Maar het onderzoek naar alternatieven voor de vaart over de Vecht was nu echt begonnen. Drie richtingen voor een kanaal van Amsterdam naar de Rijn werden bestudeerd: een over Woerden en een over Kockengen, beide op Vreeswijk gericht, en een door de Gelderse Vallei en Betuwe. Het bracht minister Heemskerk nog in 1876 tot de overtuiging dat een kanaal door de Gelderse Vallei toch de beste oplossing vormde.

Ontwerp voor een Kanalenwet
Op 6 maart 1878 diende minister Tak van Poortvliet een wetsontwerp in voor een Kanalenwet tot aanleg en verbetering van een groot aantal binnenlandse waterwegen. Voor Amsterdam was daarin voorgesteld een kanaal door de Gelderse Vallei naar de Waal bij Dodewaard.
Als reactie daarop werd in het Utrechtse sterke actie gevoerd voor verbetering van de Keulse Vaart, onder andere in een adres van de Utrechtse gemeenteraad aan de Tweede Kamer. De raad van de gemeente Breukelen-Nijenrode sprak op 17 mei 1878 uit dat „zonder eenigen twijfel al de gemeenten langs de Vecht gelegen en niet het minst de gemeente Breukelen-Nijenrode, grootelijks onder de genoemde verlegging der Keulsche Vaart zullen lijden".

Op 4 juli 1878 bracht de Tweede Kamer schriftelijk haar voorlopig verslag uit over het ontwerp voor de Kanalenwet. Er was een nota bijgevoegd waarin de belangen van Amserdam werden bepleit en een nota van de Kamerleden Bastert uit Maarsseveen en Röell uit Utrecht, die beiden een verbetering van de Keulse Vaart dringend aanbevalen. Ook bij de mondelinge behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer in mei 1879 kwamen beiden sterk op voor de belangen van Utrecht en de Vechtstreek. Toch werd een amendement om het Gelderse Vallei-kanaal uit het ontwerp te lichten met 41 tegen 39 stemmen verworpen. Het oordeel over de Rijnvaart via de Vecht leek definitief geveld.
Maar daarna deed zich een merkwaardig politiek spel voor. De Tweede Kamer nam, met 40 tegen 39 stemmen, een amendement aan om de verlenging van de Limburgse Noordervaart tot Venlo te doen vervallen. Als reactie daarop onthielden enkele geërgerde Limburgse Kamerleden hun steun aan het Gelderse Vallei-kanaal-artikel, zodat dit op 20 mei 1879 toch nog met 40 tegen 39 stemmen werd verworpen. Minister Tak van Poortvliet trok daarop het gehele wetsontwerp in.

Plan tot verbetering van de Keulse Vaart
In 1881 kwam de nieuwe minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, jhr Klerck met een wetsontwerp voor een gedeeltelijke verbetering van de bestaande Keulse Vaart. Van Amsterdam uit zou een nieuw kanaal worden gegraven naar Nigtevecht; vandaar zou hoofdzakelijk de oude vaart langs Vecht en Vaartse Rijn behouden blijven, met afsnijding van bochten en uitdieping van het water. Zowel de Tweede als de Eerste Kamer keurden dit snel goed.

Een van de voorgenomen bochtafsnijdingen zou moeten plaats vinden ter hoogte van Breukelen en wel door het graven van een meer naar het oosten gelegen kanaalgedeelte, door het gebied van Breukelen-Proostdij. De gemeenteraad van Breukelen-Nijenrode was daar niet zo gelukkig mee. Ze wilde het vaarwater zo dicht mogelijk bij het dorp houden. Er werd een delegatie naar de hoofdingenieur van de Waterstaat gestuurd om dat te bepleiten. Deze rapporteerde op 13 september 1882 dat „aan de richting van het nieuw te graven kanaal niets te veranderen viel, tenzij een groot gedeelte der huizen langs de Vecht werd afgebroken en de gemeente zich zelf groote opofferingen zoude willen getroosten". Hoewel nog een aantal suggesties voor verdere acties werden geopperd, besloot Breukelen uiteindelijk toch „geene stappen meer te doen om de Keulsche Vaart langs de gemeente te houden". Maar toen bekend werd dat de minister van Waterstaat het te volgen kanaaltracé nog verre van vastgesteld had, stelde de raad toch een commissie in om een alternatief plan uit te werken. Die kreeg echter niet de tijd zijn werk af te maken, door nieuwe gebeurtenissen in de landelijke politiek.

Merwedekanaal ten westen van de Vechtstreek
De werkzaamheden aan het nieuwe kanaal waren reeds enige jaren aan de gang toen er een verrassende verandering in de plannen kwam. Jhr Rutgers van Rozenburg diende op 27 september 1883 een initiatiefvoorstel bij de Tweede Kamer in om het tracé alsnog te wijzigen, en wel door de Vecht geheel uit te schakelen; dit te meer omdat er nog altijd de dreiging was dat de nauwe doorgangen in de dorpen Breukelen en Maarssen daarin toch zouden blijven gehandhaafd. Dat voorstel werd ingebracht terwijl de verbindingssluizen te Nigtevecht tussen het nieuwe kanaal en de Vecht al gereed waren. Tussen Amsterdam en Utrecht zou volgens dit voorstel een geheel nieuw kanaalpand moeten worden aangelegd, evenwijdig aan de bestaande vaarweg en zonder sluizen. De kosten van het aldus gewijzigde kanaal zouden hoger zijn, maar de afstand zou korter worden, het aantal sluizen geringer en het aantal bochten eveneens minder.
Boze tongen beweerden dat Rutgers van Rozenburg met dit initiatief een gebaar wilde maken naar Amsterdam om zo zijn gedrag in 1879 wat goed te maken. Want als Amsterdams afgevaardigde in de Tweede Kamer had hij toen het amendement gesteund om de verlenging van de Limburgse

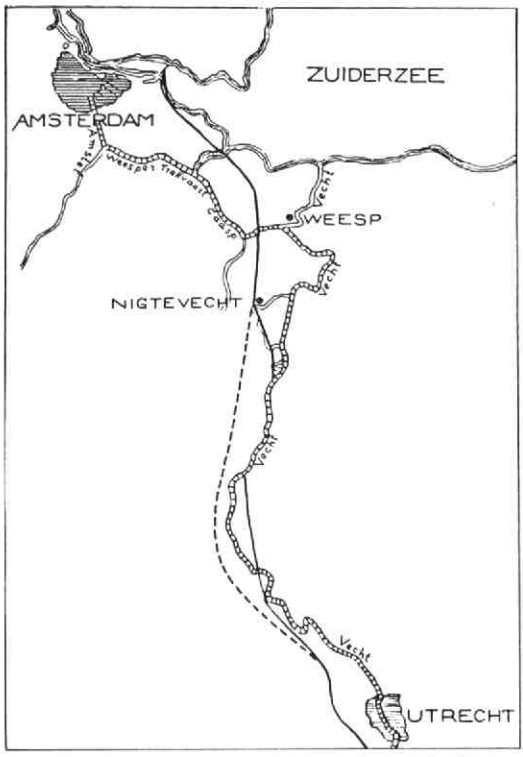

Afb. 9. Wijzigingen in het tracé van het gedeelte van de Amsterdamse Rijnvaartverbinding tussen de hoofdstad en Utrecht in de jaren 1880. De route via Weesper Trekvaart, Gaasp en Vecht is de toen nog in gebruik zijnde Keulse Vaart. De vol getekende lijn is het tracé van het nieuw aan te leggen kanaal volgens de wet van 1881, waarbij gebruik zou worden gemaakt van een „gecorrigeerde" Vecht. De onderbroken lijn geeft aan hoe door de wet van 1884 de Vecht buiten het Merwedekanaaltracé werd gesloten.

Noordervaart uit het ontwerp-Kanalenwet te lichten, waardoor hij de Limburgse leden tot tegenstanders van de Kanalenwet had gemaakt, met afstemming van dat wetsontwerp als gevolg.
Het Tweede-Kamerlid Bastert uit Maarsseveen kantte zich tegen het voorstel. In 1881 had de minister het wetsontwerp tot verbetering van de Keulse Vaart verdedigd met verwijzing naar de belangen van de streek, waar die Vaart doorheen liep. Het voorstel Rutgers van Rozenburg deed nu echter juist dat Vechtpand uit de wet verdwijnen en offerde zijns inziens de belangen van de Vechtstreek op aan die van Amsterdam.
De raad van Maarssen werd nu zeer bang dat de verlenging van de Keulse Vaart van haar dorp een dood plaatsje zou maken. Ze richtte zich op 16 februari 1884 met een bezwaarschrift tot de Tweede Kamer. Maarssen rekende de parlementsleden daarin voor dat *f* 46.000,- bespaard zou kunnen worden als de scheepvaartroute via een verbeterde Vecht door het dorp zou blijven lopen. En dat ondanks *f* 14.650,- hogere kosten voor onteigeningen. Want Maarssen was in zijn streven om de Keulse Vaart door het hart van het dorp te houden bereid zeer ver te gaan. Alle huizen op de Schippersgracht, inbegrepen de Prins ter Paard, de Vechtbrug, Logement de Eenhoorn, Huis ter Meer en de villa's Hazenburg en Vechtzicht op de Binnenweg was men bereid te onteigenen en slopen om het Maarssense plan maar te kunnen verwezenlijken.

Op 2 april 1884 nam de Tweede Kamer het initiatiefwetsontwerp van Rutgers van Rozenburg aan, en op 24 april deed de Eerste Kamer hetzelfde. Het wanhoopsaanbod van Maarssen was gelukkig niet aanvaard.

Vertraagde oplevering van het Merwedekanaal
De minister had in 1881 toegezegd dat het Merwedekanaal in 4 jaar klaar zou zijn. Maar het werk verliep in werkelijkheid veel langzamer, vooral in de periode van juli 1887 tot april 1888, toen Bastert minister was van Waterstaat, Handel en Nijverheid; als man van de Vechtstreek voelde hij weinig sympathie voor het gewijzigde tracé. Pas minister Havelaar, uit het kabinet Mackay, dat in 1888 optrad, wist schot in de uitvoering van deze werkzaamheden te brengen. Op 1 augustus 1891 kon het kanaalvak Amsterdam-Nigtevecht voor de scheepvaart worden opengesteld, op 4 augustus 1892 het hele stuk van Amsterdam tot Vreeswijk en op 1 mei 1893 tenslotte het kanaal tussen de Lek en de Merwede, van Vianen naar Gorinchem. De aanleg van het Merwedekanaal had uiteindelijk 12 jaar gekost en ruim 20 miljoen in plaats van de begrote 12 miljoen.

Rust op de Vecht
Voor de Vecht had de opening van het Merwedekanaal grote consequenties. De rivier was niet langer de voornaamste verkeersweg van Keulen via Utrecht naar Amsterdam.
Ook voor het regionale verkeer en vervoer had de Vecht inmiddels veel van zijn vroegere funktie verloren. Het vervoer per boot legde het meer en meer af tegen het reizen per trein. Het rendement van de stoombargemaatschappijen liep sterk terug. Ze probeerden vervolgens nog door het aanvragen van subsidies bij de diverse overheden hun bestaan te rekken, maar met niet al te veel succes. Als vermoedelijk een van de laatste werd de dienst van de passagiersboot tussen Utrecht en Vreeland in 1916 gestaakt.
De vrachtvaart van en naar de Vechtdorpen hield het wat langer vol.
De Vecht was toen echter hoe dan ook nog slechts een rivier van regionale betekenis. Haar gloriejaren leken voorbij.
Totdat de recreanten haar herontdekten.

Oud Aa 37
Breukelen

Dr A. A. Manten

Philips Vingboons en Joan Huydecoper van Maarsseveen, projectontwikkelaars aan de Vecht

De Amsterdamse burgemeester Joan Huydecoper (1599-1661), Heer van Maarsseveen, was vanaf 1629 tot zijn dood in 1661 voortdurend bezig om de Vechtstreek bij Maarsseveen te verfraaien. In drie decennia veranderde hij de zompige weilanden langs de rivier tot een lustwarande met een aaneengesloten reeks van grotere en kleinere buitenplaatsen. Zijn grote steun en toeverlaat bij deze ondernemingen werd de Amsterdamse architect Philips Vingboons (1607-1678). Deze bouwde in de jaren 1638-'42 voor Huydecoper een groot, voornaam woonhuis aan het Singel in Amsterdam (nr. 548, in 1943 verwoest). Vanaf 1637 tot 1655 was hij ook aan de oevers van de Vecht in de heerlijkheid Maarsseveen werkzaam. Door de gelukkige omstandigheid dat op het Rijksarchief in Utrecht nog fragmenten van Huydecopers privé-archief worden bewaard, is mogelijk enig inzicht te krijgen in de verschillende bouwactiviteiten van de bouwmeester en zijn opdrachtgever, die tegelijkertijd ook projectontwikkelaar en tekenleerling was.

1. Joan Huydecoper (1599-1661). Marmeren buste van A. Quellinus (Amsterdams Historisch Museum). Elsenburch, ontworpen door Ph. Vingboons 1637 (Afbeelding der voornaamste gebouwen, Amsterdam 1648, afb. 2).

Joan Huydecoper en Philips Vingboons

Joan Huydecoper was de zoon van Jan Jacobsz. Bal alias Huydecoper (1541-1624), een van de protestantse kooplieden die na de uitdrijving van het katholieke bewind in 1578 tot de nieuwe regenten van de stad behoorde. Opgevoed om zijn vader hierin op te volgen, verliep de politieke carrière van Joan vrij voorspoedig. In 1629 deed hij zijn intrede in het stadsbestuur als schepen. Tot zijn dood in 1661 zou hij in het bestuur van de stad actief blijven, in wisselende functies - zoals dat gebruikelijk was. Daarnaast werd hij in 1634 bewindhebber van de V.O.C. Ter verhoging van zijn status wist Huydecoper ook enkele titels te verwerven. Zo werd hij in 1637 door de Zweedse kroon tot Ridder verheven en in Utrecht kocht hij in dat zelfde jaar de heerlijkheid van Tamen en Blokland. In 1639 werd dit echter door de Staten van Utrecht ongedaan gemaakt. Maar in 1641 lukte het hem om Heer van Maarsseveen te worden. Hier had zijn vader al diverse bezittingen gekocht die Joan in 1626 had geërfd. Door zitting te nemen in de bouwcommissie voor het nieuwe Stadhuis was Huydecoper ook nauw betrokken bij de keuze van het uiteindelijke ontwerp in 1648. In 1651 werd hij voor het eerst burgemeester en in de laatste tien jaar van zijn leven zou hij dit ambt nog vier maal bekleden, onder andere in 1655. In dat jaar bereikte zijn roem een hoogtepunt toen hij in Berlijn bij de doop van de zoon van de Grote Keurvorst aanwezig was als vertegenwoordiger van de Stad Amsterdam, die officieel als peet was gevraagd.

In de handelingen van Huydecoper is het streven te bespeuren dat in de 17de-eeuwse regentenkringen meer voorkwam, om zich met aristocratische glans te omgeven. Niet alleen in het kopen van titels en de voorliefde voor pronkvolle huldigingen is dit terug te vinden. Hij bouwde naast zijn politieke en zakelijke loopbaan ook een culturele kring op van dichters, schilders en architecten waarvan hij als beschermheer het stralende middelpunt dacht te zijn. Het hoogtepunt hiervan was het beroemde St. Lucasfeest van 1653 waar Huydecoper aan het hoofd van de tafel zat en waar Vondel door Apollo zelf werd bekroond en waar de „Broederschap" werd opgericht van circa honderd Amsterdamse beoefenaars en liefhebers van de kunsten. Zijn eigen „hofdichter" was Jan Vos, de glazemaker annex dichter. Van 1647 tot 1667 was Vos tevens een van de Hoofden van de Schouwburg waarvoor hij zelf veel stukken en gedichten heeft geschreven. Tevens bedacht en regisseerde Vos grote theatrale vertoningen bij officiële gelegenheden in Amsterdam zoals in 1648 bij de Vrede van Münster en bij verschillende bezoeken van hoge gasten aan de stad. Daarnaast dichtte hij verschillende feestgedichten voor Huydecoper en bij-

voorbeeld ook een allegorisch schouwspel tijdens het huwelijksfeest van een van de dochters van Huydecoper in 1657.
Ook Philips Vingboons moet een goede verstandhouding met Huydecoper hebben gehad. Zoals Vos Huydecopers „hofdichter" was, zo ongeveer zou Vingboons als diens „hofarchitect" beschouwd kunnen worden, zoals uit het onderstaande mag blijken. Met name architectuur had Huydecopers bijzondere belangstelling. Hij was immers niet alleen nauw betrokken bij de eigentijdse bouwerij maar heeft zichzelf ook als amateur hiermee actief bezig gehouden.
Huydecoper woonde in die tijd zelf in een groot huis aan de Lauriersgracht dat hij in 1622 had gekocht met een grote plantage aan de gracht erbij. Op dit open terrein liet hij tussen 1629 en 1633 zeven huizen bouwen waarbij echter de grote tuin bij zijn eigen huis behouden bleef. Tot het gereedkomen van het nieuwe huis aan het Singel in 1642 bleef Huydecoper in dit huis in de Jordaan wonen. Na het overlijden van zijn vader in 1624 erfde hij samen met zijn moeder daarbij onder andere nog de hofstede „Goudenhoef" bij Maarssen. Tussen 1626 en '28 liet hij deze door de timmerman Frans Mersen verbouwen tot de buitenplaats „Goudestein". In die zelfde tijd, in 1628, lieten Pieter Belten en diens vrouw, een zuster van Maria Coymans, vlak in de buurt in Maarssen hun buitenhuis Huis Ten Bosch naar ontwerp van Jacob van Campen bouwen. De verbouwing van Goudestein en de bouwactiviteiten van zijn schoonfamilie zullen bij Huydecoper de belangstelling voor de bouwkunst hebben aangewakkerd als dat niet al eerder was gebeurd. Het interesse hebben in architectuur zou in zijn verdere leven steeds weer tot uitdrukking komen en Philips Vingboons werd hierbij zijn steun en toeverlaat.
Na het voltooien van het huis aan het Singel in 1642 bleef Vingboons in contact met Huydecoper. Op 1 november 1642 was hij bijvoorbeeld te gast op het feest ter ere van het huwelijk van Huydecopers dochter Maria met Jacob Fransz. Hinlopen. Van dit feest is de lijst met genodigden bewaard en Vingboons komt op de lijst voor in een apart rijtje met de dominee en de schout van Maarsseveen, die beide door Huydecoper waren benoemd. Met deze twee vormde Vingboons blijkbaar zo iets als het „hoger personeel" van Huydecoper, dat op dit familiefeest niet mocht ontbreken. Vingboons werd ook voor andere activiteiten door Huydecoper aangezocht. Voor de verplichte culturele opvoeding van zijn dochters liet Huydecoper in 1648 een zekere Meester Leendert komen om hen muziekles te geven en Vingboons werd gecontracteerd als tekenleraar: *„met Meester Leendert geaccord dat hij Gert en Leonoor zal leeren speelen en zingen voor 6 p.*

2. De nieuwe achterbouw van Goudestein uit 1645, waarschijnlijk ontworpen door Ph. Vingboons (ets. J. Leupenius 1690, RAU).

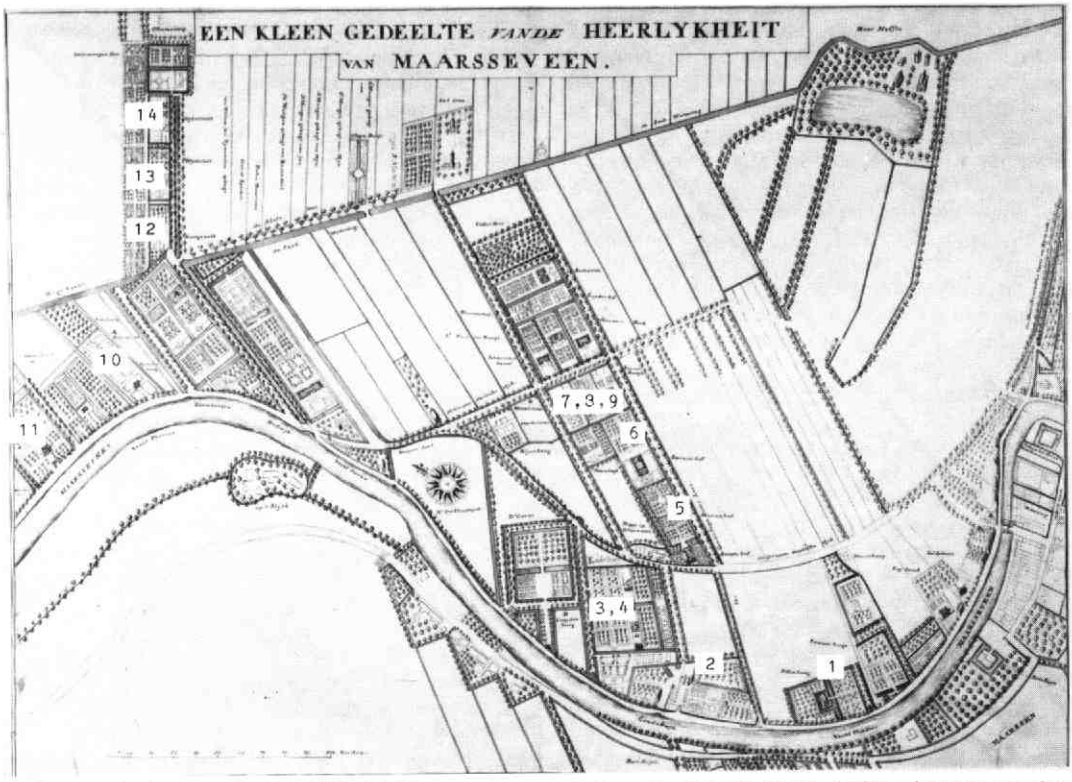

3. Een gedeelte van de heerlijkheid Maarsseveen met de vele nieuwe kleine buitenplaatsen rondom Goudestein (kopie van de kaart van J. Colom uit 1660, RAU).

Legenda
1= Elsenburch (1637)
2= Goudenstein (1628, 1645)
3= Endelhoef (1641-'46)
4= Cruydenburg (1641-'46)
5= Marienhof (1653)
6= Swanenhof (1652)
7= Overhof (1654)
8= Middelcoop (1654)
9= Swanenburg (1654)
10= Neerbeek (1652-'57)
11= Gansenhoef (1655)
12= Koningsveld (1657)
13= Blyenhof (1657)
14= Uyterbuurt (1657)

maandt, met Vinckeboons mijn 5 dochters te leeren teekenen a 15 p. maandt".
In zijn jonge jaren, in 1623, had Huydecoper zelf ook eens muzieklessen genomen van een Fransman. Tekeningen van zijn hand uit de jaren '40 en '50, die hieronder nog ter sprake komen, doen vermoeden dat niet alleen zijn dochters maar ook hij zelf tekenlessen van Vingboons had gekregen.

Activiteiten van Huydecoper aan de Vecht
De eerste activiteit van Vingboons aan de Vecht was de bouw van het huis Elsenburch in 1637, een jaar voor het begin van de bouw van het huis aan het Singel. Het bouwterrein was in bezit van Joan Huydecoper en grensde aan diens eigen buitenplaats Goudestein. Een van de vragen die open blijven, is of Huydecoper Vingboons heeft leren kennen vanwege de bouw van Elsenburch of dat Huydecoper hem reeds eerder kende en hem juist derhalve voor deze opdracht had aanbevolen. In 1633 was Huydecoper zelf begonnen met de beplanting van terrein Elsenburch en in 1636 verkocht hij dit aan Hendrik de Beyer. Deze heeft evenwel nooit betaald en mogelijk handelde hij slechts in opdracht van Jacob Burchgraaf. In 1640 betaalde Burchgraaf immers pas het afgesproken bedrag van 5.000,- voor Elsenburch aan Huydecoper.
Het huis Elsenburch was toen echter reeds voltooid. Het was een ondiep, rechthoekig bouwblok dat een onderhuis, een hoofdverdieping en een bewoonde zolderverdieping bevatte. De voorgevel was vijf traveeën breed waarvan de middelste drie een middenrisaliet vormden. De middenrisaliet was ter hoogte van de zolderverdieping doorgezet en gaf een krachtig accent. Boven de risaliet was een bordes dat via de vliering toegankelijk was. Ook in verschillende latere huizen paste Vingboons een dergelijk uitzichtbordes op de middenrisaliet toe, zoals nog zal blijken bij onder andere de buitenhuizen Driemond en Vredenburg en het huis van Huydecoper aan het Singel in Amsterdam. Op het dak was oorspronkelijk nog een uitzichttorentje gedacht dat echter niet is uitgevoerd.
Elsenburch heeft waarschijnlijk een grote aantrekkingskracht op Huydecoper gehad en in latere ontwerpen uit zijn omgeving vindt men verschillende elementen van Elsenburch terug, zoals de verhoogde middenpartij met bordes en het uitzichttorentje.

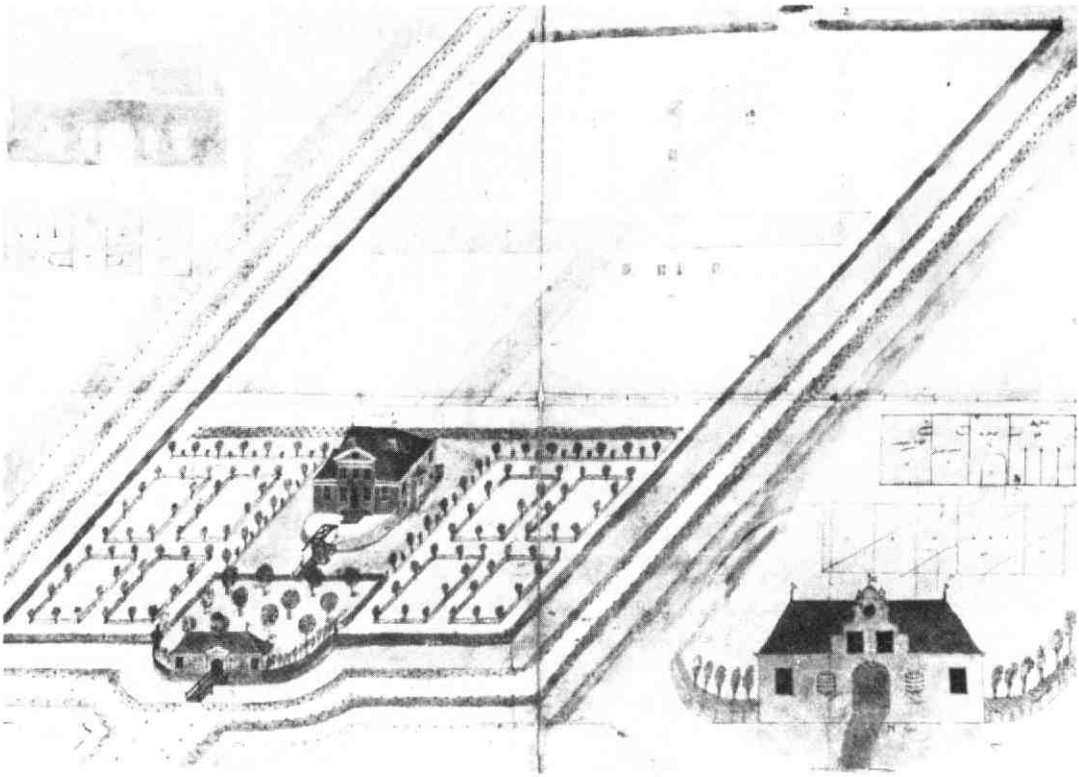

4. Ontwerp voor een buitenplaats, mogelijk Gansenhoef, van Joan Huydecoper (RAU).

Want na het voltooien van zijn huis in Amsterdam vervolgde Huydecoper de werkzaamheden in Maarsseveen. In 1645 werd de achterkant van Goudestein geheel vernieuwd. De oude stallen die daar nog stonden werden vervangen door een monumentale aanleg met een middenrisalet en twee hoekpaviljoens. Waarschijnlijk werd bij deze verbouwing ook het uitkijktorentje op het dak gebouwd, in navolging van Elsenburch. Er ontbreken nadere bouwberichten met de naam van een uitvoerder of ontwerper maar gelet op de nauwe banden met Huydecoper is het zeer waarschijnlijk dat Vingboons hier een belangrijk aandeel in heeft gehad.
Na de verbouwing van Goudestein werkte Huydecoper verder aan de exploitatie van de landerijen langs de oevers van de Vecht. Hij kocht er akkers met soms een oude boerderij erop, verbeterde de grond door de aanleg van sloten en het planten van een boomgaard. Vervolgens verkocht hij de terreinen met een goede winst aan Amsterdammers die op zoek waren naar een geschikte plek om een buitenplaats aan te leggen. Het oudste voorbeeld hiervan was al Elsenburch dat in 1633 en volgende jaren was beplant en dat in 1637 was verkocht. Na het gereedkomen van de werkzaamheden aan Goudestein in 1645, ging het in elk geval om de volgende landerijen:

1645: verkoop Cruidenburch aan Gideon Cruidenier
1646: verkoop Endelhoef aan d'Horta, ten behoeve van David van den Bogaert alias del Souto
1648: aankoop Geesbergen
1651: aankoop Beukendaal (achter Geesbergen)
1652: graaf- en plantwerk aan Daalwijk, een boomgaard achter de kalkoven
verkoop Daalwijk aan Salomon dela Voye
aankoop Zwanenhof, Sluijsoord, Neerbeek
1653: aankoop Marienhof
1654: aankoop Petershagen, graaf- en plantwerk op Neerbeek
aankoop Middelcoop, Vierhoven, Zwanenburg
verkoop Middelcoop aan notaris Capoen
1655: verkoop Petershagen
1657: verkoop Uytenbuurt (Koningsveld) aan Klaas de Koning
verkoop Blijendaal aan neef Schaap
verkoop Neerbeek aan Ev. de Hoever.

Nu verkocht Huydecoper echter een aantal landerijen niet alleen omwille van het geldelijke gewin. Bij het graven van sloten en beplanten van weilanden stond hem blijkbaar het idee voor ogen om van zijn Heerlijkheid één keten van tuinen, boomgaarden en buitenhuizen te maken. Bij de verkoop van de grond stelde hij zelfs in een aantal gevallen uitdrukkelijk als verplichting dat op het terrein een huis gebouwd moest worden, te weten bij Endelhoef (1646), Daalwijk (1652), Middelcoop (1654) en Neerbeek (1657).

Bij de verkoop van Endelhoef werd daarbij expliciet melding gemaakt van een bijgeleverd ontwerp:
„13 oct. 1646: de Hofst. Endelhoef verkogt aan fam. Horta en del Lotto. Legg. mede op de Noordlaan voor 4650, mits hij daar op zou timmeren een huijs volgens de teekening, waarvan hem de kosten een jaar daarna souden restitueert werden. dit Huis koste hem 3000".
Huydecoper zou dus de kosten van de bouw terugbetalen indien dit huis binnen een jaar zou worden opgetrokken: de verfraaiing van de buurt rondom Goudenstein met mooie buitenhuizen ging hem blijkbaar zeer ter harte. Er wordt niet bij gezegd wie deze tekening heeft geleverd. Ook bij de overige ondernemingen van Huydecoper aan de Vecht is geen architect genoemd. Een eventuele bijdrage van Vingboons aan dit „villa-park"-project van Huydecoper is zeker niet ondenkbaar, zeker gezien de goede contacten tussen beiden in de jaren '40.

Architectuurtekeningen van Huydecoper
Huydecoper heeft zichzelf ook actief bezig gehouden met het ontwerpen van villa's waarbij hij mogelijk Vingboons als tekenleraar had ingeschakeld. Een eerste voorbeeld hiervan is een tekening van Huydecopers hand voor een grote buitenplaats aan de Vecht. Het is een groot dubbelgevouwen blad waarop in een ietwat onbeholpen perspectief de aanleg van een huis en tuin is weergegeven met verschillende varianten voor het poortgebouw. Op de voorzijde is de plattegrond van het gehele complex getekend. De gevel volgt in feite het schema van het Huis Ten Bosch in Maarssen maar dan vereenvoudigd, zonder pilasters. De ingeschreven maten van de vertrekken geven verder aan dat dit gebouw 60 voet breed en 42 voet diep zou moeten worden. De middenrisaliet van de voorgevel is 24 voet breed zodat de 60 voet brede gevel geleed is als 18+24+18 voet = 3:4:3. De serie vertrekken achter de voorgevel volgt deze symmetrische indeling niet. De vertrekken zijn 21 voet diep en van links naar rechts 19, 15 en 16 voet breed. De ordening en de maten van deze voorste serie kamers, de spiltrap achter het voorhuis en de voorgevel doen echter sterk denken aan Vingboons' Groenhoven voor Michiel Popta uit 1643. Het is echter niet duidelijk of dit zomaar een oefening van Huydecoper of als werkelijk ontwerp bedoeld was.
De plaatsaanduiding „aan het Santpat aan de Vecht" geeft in ieder geval aan dat het in zijn Heerlijkheid Maarsseveen was gedacht maar de totale oppervlaktematen van het terrein, 69 x 39 roeden, was daar niet in één stuk beschikbaar. Het dichtst bij komt wel Gansenhoef dat circa 70 x 30 roeden groot was. Gansenhoef was in het bezit van Lucas Rotgans, een neef (oomzegger) van Joan Huydecoper. De moeder van Rotgans was immers Geertruid Huydecoper, een zuster van Joan. Na het overlijden van Lucas Rotgans viel Gansenhoef in 1654 aan zijn moeder Geertruid Huydecoper. Mogelijk was het ontwerp van Huydecoper bedoeld voor zijn neef Rotgans, als inspiratiebron voor de bouw van een nieuw buitenhuis.
Uit het jaar van Rotgans' overlijden, 1653, dateert een tweede villa-ontwerp van Huydecoper dat in tegenstelling tot het eerste ontwerp is voorzien van het

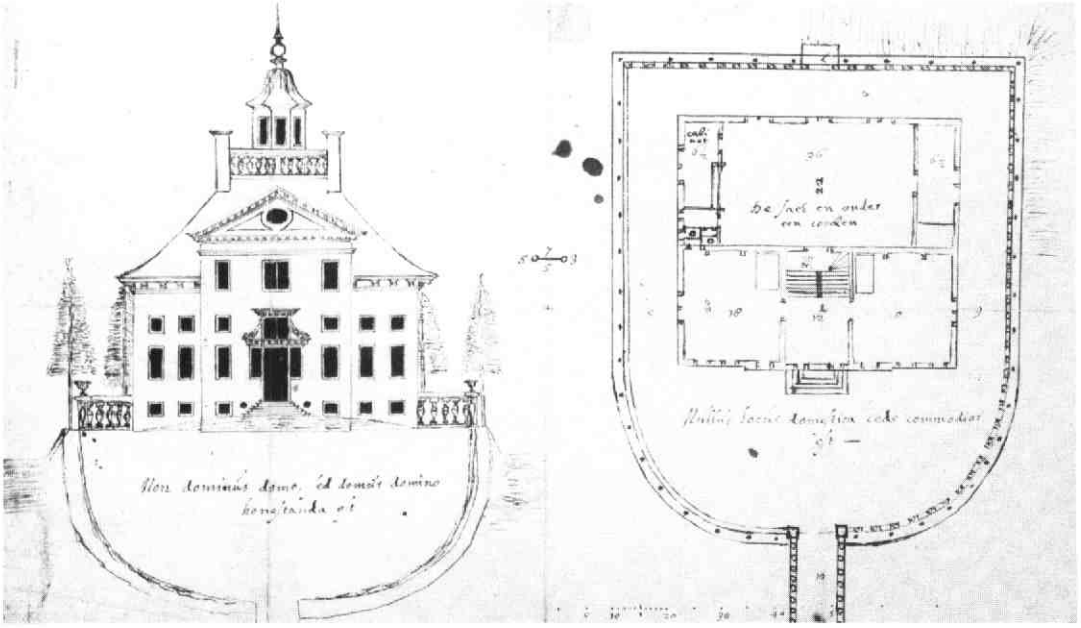

5. Tweede ontwerp voor een buitenplaats van Joan Huydecoper, gedateerd 5 juli 1653 (ARA, archief Katwijk 't Sant).

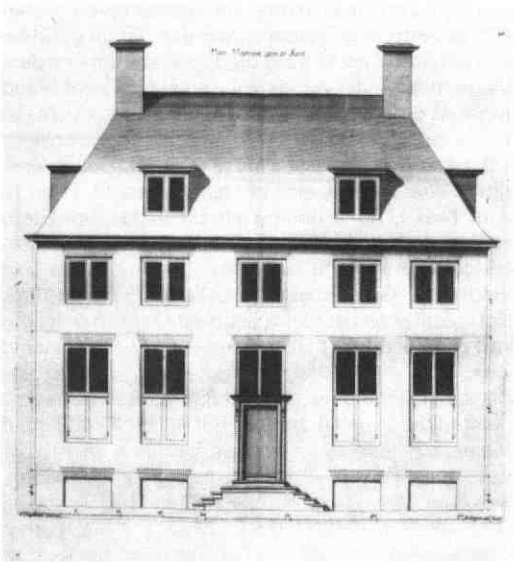

6. a. Gansenhoef, Ph. Vingboons 1655 (uit Tweede Deel der Afbeeldsels, Amsterdam 1674).

Huydecoper-embleem, de centaur, op de schoorsteen. Uit dit embleem zou men mogen concluderen dat dit huis voor een direct lid van de familie bedoeld was, bijvoorbeeld als ontwerp voor zijn zuster Geertruid voor een nieuw Gansenhoef nadat haar zoon was overleden. Dit ontwerp is gedateerd 5 juli 1653 en is niet gesigneerd maar de bijschriften zijn wederom herkenbaar van Huydecopers hand. Het is wederom een tweebeukig huis, van 52 x 45 voet en is twee verdiepingen hoog. Het dak is met een uitzichtplat afgedekt en bovendien voorzien van een torentje zoals op Goudestein en Elsenburch. De vensters van de bel-etage met de separate bovenvensters lijken afgeleid van de nieuwe achterkant van Goudestein uit 1645.

De voorgevel van het huis op deze tekening van Huydecoper is, zoals gezegd, 52 voet breed en heeft een middenrisaliet van 26 voet en twee gevelvlakken terzijde hiervan van elk 13 voet breedte. Zo is een verdeling van 13+26+13 voet ontstaan, oftewel 1-2-1 roede (het gebruik van de Amsterdamse rode [=13 Amsterdamse voeten] als maateenheid was niet ongebruikelijk; Vingboons gebruikte deze bijvoorbeeld ook bij Elsenburch). Hoewel het hele gebouw van een onderhuis is voorzien, ligt het vloerniveau van de bel-etage aan de achterzijde hoger dan aan de voorzijde. Vanuit het voorhuis zou men via een ruime, rechte trap de grote achterzaal kunnen bereiken die geflankeerd wordt door twee hoekkabinetjes. Ondanks de aansporingen van haar broer liet Geertruid Huydecoper géén nieuw huis bouwen op Gansenhoef maar verkocht zij het land in 1654 direct weer aan Raymond Smit, die Vingboons in het jaar daarop zijn „Gansenhoef" liet bouwen. Gansenhoef werd uiteindelijk een vrijwel vierkant bouwblok van 52 x 45 voet met sobere bakstenen gevels, zonder verdere ornamentiek. Het heeft tot heden zijn oorspronkelijke bouwvorm behouden en is vrijwel nog identiek aan het ontwerp van Vingboons zoals dat in diens tweede uitgave met verzameld werk, het *Tweede deel van de Afbeeldsels* uit 1674, is afgebeeld.

Huydecoper ging blijkbaar zo op in het maken van dergelijke ontwerpen dat hij ook achterkanten van brieven die aan hem waren gestuurd als kladpapier

b. Gansenhoef 1984.

hiervoor gebruikte. Op de achterzijden van diverse brieven tussen 1653-'57 in zijn archief zijn poortjes, gevels en schetsen van plattegronden van zijn hand te vinden. De inhoud van deze brieven heeft in geen geval betrekking op dergelijke architectonische ontwerpen. De brieven zijn alleen vanwege de lege achterkant als tekenpapier gebruikt.
De voorliefde van Huydecoper voor zijn buitenplaats moet in Amsterdam algemeen bekend zijn geweest. In een pamflet uit 1649 dat de passieve houding van de Amsterdamse regenten inzake het verlies van de Braziliaanse posten van de West-Indische Compagnie wil hekelen, wordt stevig de draak gestoken met Huydecopers passie voor buitenplaatsen. Deze paskwil is in de vorm van een (valse) resolutie van de vergadering van de Vroedschap over deze zaak. Wanneer Huydecoper hierin aan de beurt komt zijn mening over de zorgwekkende toestand in Brazilië te geven, laat de pamflettist hem beginnen met een uitvoerige beschrijving van een tochtje naar Goudestein:
„Ik sou oock meenen, mijn Heeren, dat het met de Comp. gaen sal, gelijck ick dickwils met mijn Neef Theuling, tegen Cosyn Spex geseyt hebbe, als wij samen na Goudestein gingen, of so na de Bild, daer ick nu twee hofsteden, heel fraeytjes beplant, . . ."
Vervolgens laat de schrijver Huydecoper het idee opperen dat Vingboons een jaagpad door Brazilië, van Oceaan tot Oceaan, of een overtoom over de Andes zou kunnen ontwerpen:
„. . . datse dan lichtelijck met binnenschepen, gelijck er veel Revieren en kreken door 't landt lopen, aldaer een bequaem trecpadt souden konnen maken, of een overtoom so als Mons. Vincbooms, den Architect, eerst op 't papier souwen afteyckenen ende so in de Zuyd-zee comen, . . ."
Niet alleen Huydecopers bezetenheid van buitenplaatsen maar ook zijn maecenaat over Vingboons waren blijkbaar objecten van spot voor zijn tegenstander. Dit laatste was mogelijk het gevolg van hun beider betrokkenheid bij de plannen voor het nieuwe Stadhuis van Amsterdam in de voorafgaande jaren (1647-'48). Huydecoper zat toen in de bouwcommissie en Vingboons heeft uiteindelijk vier ontwerpen voor dit belangrijke project getekend. Geen van alle werd echter aangenomen en uiteindelijk werd, zoals genoegzaam bekend, Jacob van Campen de architect van het nieuwe Stadhuis van Amsterdam.
Samenvattend leert men in Huydecoper de pronklievende regent kennen die een uitgebreid cultureel patronage opbouwde. Maar de kunsten moesten ook actief beoefend worden door muziek- en tekenlessen. Zijn zoon Joan jr. stuurde hij drie jaar op „Grand Tour" naar Parijs en Rome. Zijn eigen belangstelling ging vooral uit naar buitenhuizen en tuinen. Door zijn activiteiten veranderden de weilanden van zijn Heerlijkheid Maarsseveen in een „paradijselijk" villapark en Philips Vingboons stond hem hierbij als architect terzijde. De gegoede Amsterdammers konden hier de stadse drukte ontvluchten, zoals Jan Vos in 1657 dichtte in zijn hulde *„Aan de heerlijkheid van de Heer Joan Huydecoper"*:

„O Maarseveen! prieël der Gooden
Hoe zingt mijn pen aan't Y uw lof?
Uw hoven, vijvers, beemden, slooten
En weegen dienen haar tot stof.
. . .
De Vecht-godt met zijn Meereminnen
Die dobbert langs uw bordt van kleij
En groet de Goude-steinsche zaalen:
Waar dat Uw Heer, voor't zeilrijk
Als afgemat zijn aâm komt halen.
. . .
Wie rusten wil moet hier verschuilen
Markuur leidt hier 't bekommern af
Hij vindt zich vrijer bij de blaaren
Dan onder 't Beursverwelf van steen
De koopmanszorg maakt grijze haaren.
. . .
Uw Landtoordt kan't gemoedt verzachten
Door rusten krijgt men nieuwe krachten."

Schelpenkade 10, Leiden *K. A. Ottenheym*

Dit artikel is een verkorte weergave van de uitvoerigere bespreking van de activiteiten van Philips Vingboons voor Joan Huydecoper in de monografie over Vingboons waarin ook uitputtend verwezen wordt naar de bronnen en de gebruikte literatuur:
K. A. Ottenheym, *Philips Vingboons (1607-1678), architect,* Zutphen 1989 (uitgave De Walburg Pers).

DE BUITENPLAATSEN LANGS DE VECHT: TUIN- EN PARKGESCHIEDENIS

Ondanks het feit, dat verschillende aspecten van de buitenplaatsen langs de Vecht al generaties lang in de literatuur veel aandacht krijgen, is de geschiedenis van de tuin- en parkaanleg eigenlijk nooit integraal onderzocht en vergeleken met de ontwikkelingen elders in het land.
Zeker heeft Van Luttervelt in zijn „De buitenplaats aan de Vecht" (1943) een eerste aanzet gegeven tot een beter begrip van de tuin- en parkaanleg langs de Vecht[1]) en ook Bijhouwers beschrijving in zijn „Nederlandsche tuinen en buitenplaatsen" (1946) is nog altijd zeer lezenswaardig als introductie[2]). W. J. van Tent gaf in 1976 een boeiende voordracht over de buitenplaatsen langs de Vecht, waarin hij vooral de

historisch-geografische kant benadrukte en naar de achtergronden van de stichting van de buitenplaatsen zocht. Uit het feit dat hij tot een aantal van ruim 180 buitenplaatsen kwam, blijkt wel hoe belangrijk dit gebied is geweest en nog steeds is[3]).

Maar de tijd schrijdt voort en talrijke deelonderzoeken, die de laatste jaren in het kader van verschillende projecten[4]) zijn verricht, wachten nog op een bredere interpretatie en wetenschappelijke synthese. Bij dit immense werk zal de onderzoeker met één groot probleem geconfronteerd worden, namelijk het dikwijls ontbreken van relevant archiefmateriaal. Slechts enkele buitens beschikken over eigen huis- of familie-archieven en juist de voortdurende eigendomswisselingen, die gepaard gingen met uitbreiding of inkrimping van de terreinen, maken het er niet makkelijker op om een helder beeld te krijgen van de fasen van ontwikkeling.
Soms lukt het via de familie-archieven - zo die bestaan - van de diverse elkaar opvolgende eigenaars onbekende gegevens naar boven te krijgen en men kan ervan overtuigd zijn dat er nog veel wetenswaardigs te vinden is voor degene, die er niet voor terugschrikt om een kleine Odyssee langs de archieven in Amsterdam, Utrecht, Den Haag, Rotterdam en talrijke andere streek-, stads- en dorpsarchieven te ondernemen.
Maar meestal moeten wij onze toevlucht nemen tot meer algemene beschrijvingen, verzamelwerken met afbeeldingen zoals De Zegepralende Vecht (18e eeuw) en Lutgers (19e eeuw) en min of meer grootschalige kaarten zoals „Een gedeelte van de Heerlijkheyt van Maerseveen" (1690-1691), de „Nieuwe Kaert van Loenen" (1726?) en de Kadastrale Minuutplan om het onderzoek een goede basis te geven.
Het is binnen het bestek van dit artikel niet de bedoeling om zo'n integrale studie te bieden, al is de tijd er langzaam maar zeker rijp voor en bestaat er gezien alle planologische en andere ontwikkelingen zeer grote behoefte aan.
Wel kan dit verhaal misschien nog eens benadrukken, hoe belangrijk zo'n werk zou zijn, niet alleen voor een betere theoretische kennis van allerlei zaken, maar juist ook voor de instandhouding van de nog talrijke buitenplaatsen en hun juist zo unieke samenhang van huis en omgeving. Nog steeds moeten wij uitermate zorgvuldig zijn met historische landschappen als die van de Vecht, dat in een periode van ruim 350 jaar tot stand kwam - waarbij ik nog niet eens spreek over de middeleeuwse voorgeschiedenis, die dikwijls nog prominent aanwezig is in architectuur en landschap.
Wanneer internationale organisaties als Icomos en Unesco regelmatig onze aandacht vragen voor de betekenis van buitenplaatsengebieden als de Brenta bij Venetië, kan men zich terecht afvragen of een dergelijk „mondiaal" belang ook niet geldt voor onze Vecht, en of wij, bestuurders, bouwers, beschermers en onderzoekers - ons dat wel voldoende bewust zijn.
Om iets van die historische rijkdom van de Vecht op het gebied van tuin- en parkgeschiedenis te tonen, laat ik graag enkele voorbeelden de revue passeren,

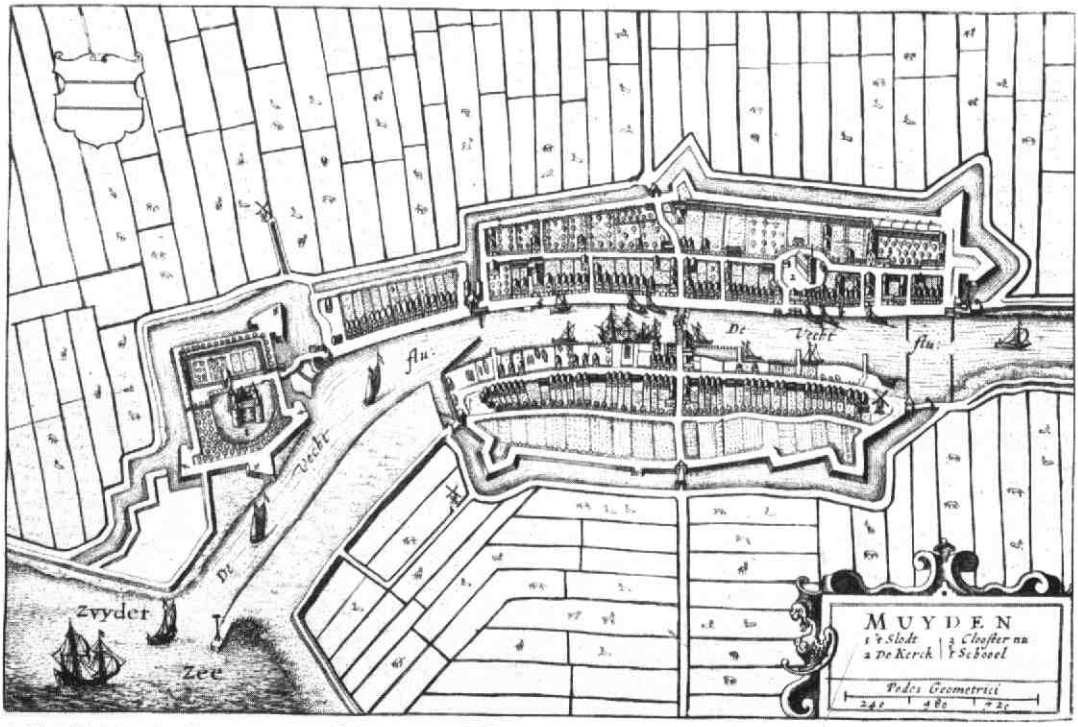

1. Het Muiderslot, fragment van de kaart van J. Blaeu, 1649 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

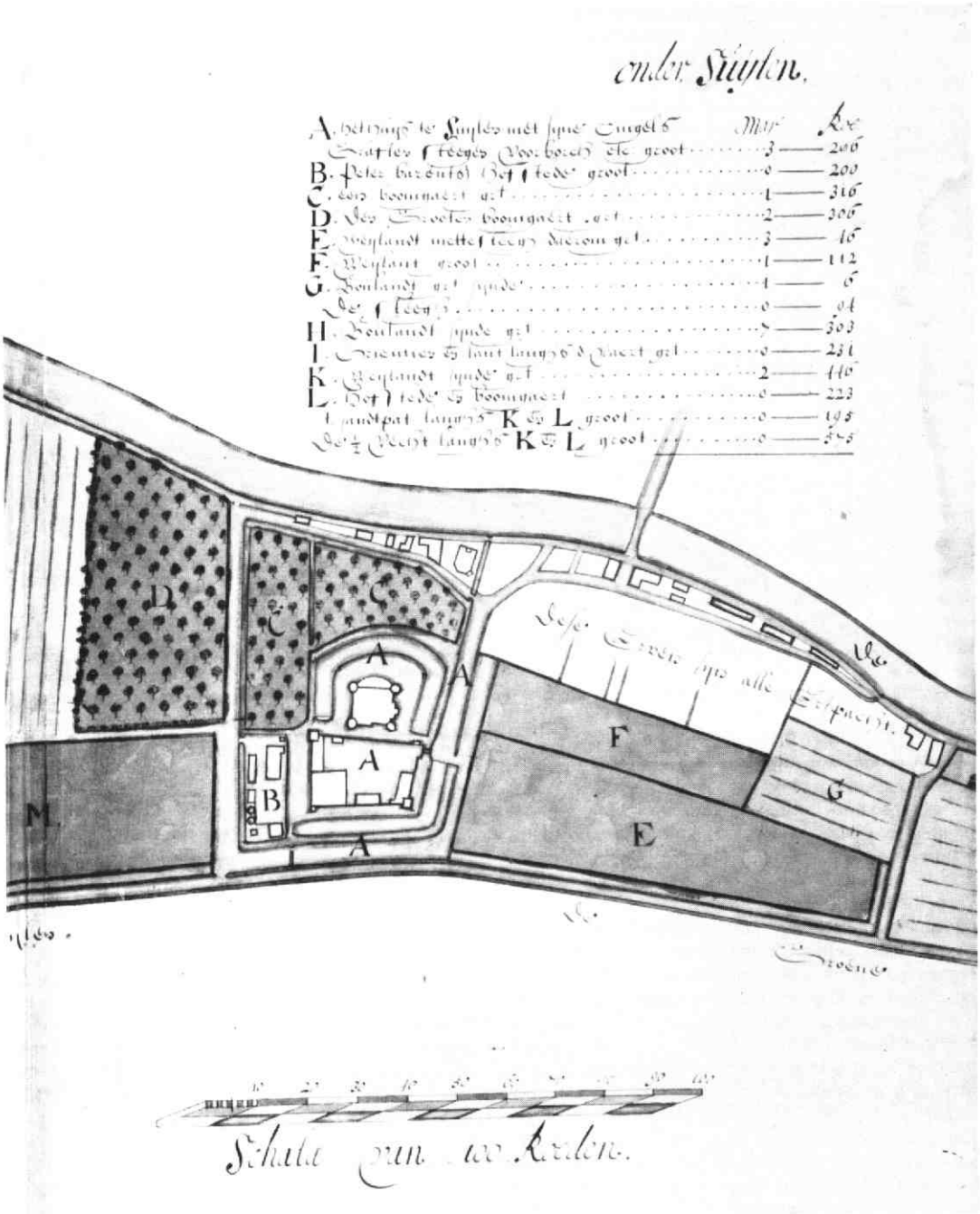

2. Slot Zuylen, aanleg met de infrastructuur, Kaartboek Zuylen ca. 1640 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

globaal geplaatst binnen de tuin- en parkontwikkeling, zoals die zich in grote lijnen in ons land voltrok. Deze aanpak geeft tevens de gelegenheid om enkele aspecten apart te behandelen, waardoor een beter begrip van de ideeënwereld achter de aanleg van menige buitenplaats kan ontstaan.

Tot in het begin van de zeventiende eeuw bepaalde een elftal versterkte huizen, in de middeleeuwen gesticht, het landelijk architectuurbeeld langs de Vecht. Zij lagen op of meer onder de oeverwallen, vrij in het land en maakten voor hun grachten gebruik van het kwelwater of hadden een verbinding met de Vecht. Huizen als Zuylen, Oudaen, Kronenburg, Gunterstein en Nijenrode werden in de dertiende en veertiende

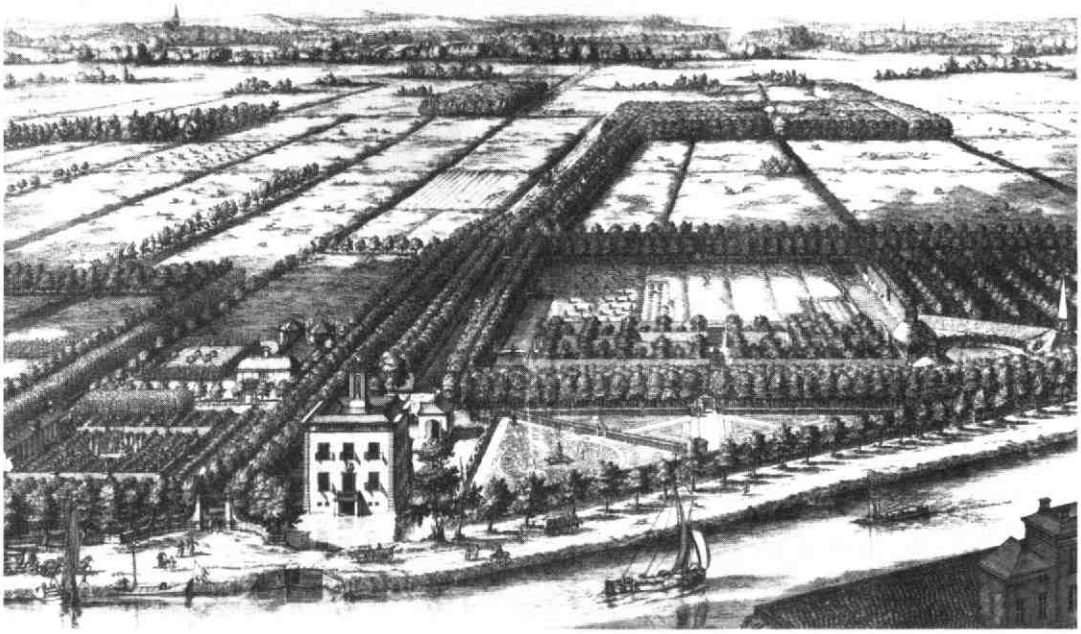

3. Guntersteyn, vogelvlucht van de tuinen, ca. 1700 gravure W. Swidde (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

eeuw gesticht door ministerialen van de bisschop; soms was hun bouw vooral een soort statussymbool en diende het versterkte karakter uitsluitend de plaatselijke belangen van hun eigenaar en zijn boeren in tijden van nood. Op die manier laat de bouw van het eerste Slot Zuylen en Gunsterstein zich goed vergelijken met wat er in dezelfde tijd langs de Langbroeker Wetering gebeurde; kleine heren met grote invloed aan het bisschoppelijk hof in de kapittels en in de provincie plaatsten op hun meestal zeer bescheiden grootgrondbezit een bakstenen toren van 3 à 4 bouwlagen, die als uitdrukking kon gelden van hun positie en macht. Soms overschreed de bouw van een versterkt huis verre deze betrekkelijk bescheiden ambities en vormden deze kastelen belangrijke schakels in de machtspolitiek van de landsheer. Zo speelden Kronenburg en Nijenrode mogelijk een rol in de grensverdediging tussen Holland en het Sticht; van Muiden, bij de monding van de Vecht op Hollands territorium gelegen is zelfs bekend dat het kasteel door de graaf zelf, Floris V, is gebouwd.

De rest van de bebouwing langs de Vecht bestond in de eerste plaats uit de dorpskernen met hun in de late middeleeuwen gestichte kerken, zoals die van Loenen (koor midden 15e eeuw) en die van Breukelen (koor eveneens midden 15e eeuw, met inwendig verscheidene luifelbanken van ridderhofsteden en buitenplaatsen uit later tijd).

Dit beeld werd gecomplementeerd door een groot aantal hofsteden, gelegen langs de wegen aan weerszijden van de rivier.

Op de oudste kaarten van het gebied, daterend uit het eind van de vijftiende en de zestiende eeuw, krijgen wij geen noemenswaardige informatie over enige tuin- of parkaanleg. In het gunstigste geval is de plaats van het kasteel zelf aangegeven, maar daar blijft het dan ook bij.

Alleen Jacob van Deventer vormt hierop een uitzondering. Hij geeft op zijn kaart van Muiden uit ca. 1558-1568 het Muiderslot weer met de omgrachte voorburcht/moestuin c.q. boomgaard. Hoewel hij gezien de grote schaal (1 : 8000) niet in details treedt, krijgen wij toch een goede indruk van de infrastructuur van het hele terrein met grachten en zelfs van een zekere geometerische indeling met een padenpatroon.

Een kleine eeuw later, in 1649, zal Joan Blaeu een gedetailleerder opzet van het slotterrein geven. De typische renaissance-aanleg waarvan het kasteel met zijn binnengracht en gebied daaromheen de ene helft en de moestuin/boomgaard de andere helft besloeg, is inmiddels met bastions uitgebreid, waaruit mag blijken dat het Muiderslot nog niets van zijn militaire waarde had verloren. Een rechthoekige opzet, waarin de middeleeuwse omgrachting, inclusief de voorburcht is opgenomen, zien wij ook bij Slot Zuylen op een van de vroegste meer gedetailleerde kaarten uit de eerste helft van de zeventiende eeuw (1624)[5]. Ook de rest van het terrein is naar het zich laat aanzien

redelijk betrouwbaar ingevuld: aan de zuidoostzijde met een dubbele rij bomen die naar de hofstede voert en achter de hofstede met een beplanting met rijen bomen die waarschijnlijk verwijst naar een boomgaard. Deze opzet komt in grote lijnen overeen met de situatie, zoals die korte tijd later in een kaartboek van de landerijen van Zuylen wordt afgebeeld. Interessant hierbij is de kade die het omgrachte huis aan drie zijden omsluit[6]).

In dezelfde tijd vinden wij al een duidelijke verbinding tussen „natuur" en „cultuur" of „architectuur" bewust weergegeven binnen het motief van de Vier Jaargetijden op een reeks gravures door Hessel Gerritz naar David Vingboons (1576-1629).

Juist de Vier Jaargetijden waren een geliefd onderwerp bij de liefhebbers van het buitenleven; tevens drukte deze cyclus ook de loop van het leven zelf uit. Als decor voor de winter koos Vingboons, wiens zoon Philip we later nog tegen zullen komen, Slot Zuylen; wat betreft de omgeving houdt hij het bij het afbeelden van een aantal bijna bladloze bomen: „Stant sylvae sine honore". Landschap, architectuur en natuur, weergegeven volgens de beste tradities van de zeventiende-eeuwse schilder- en tekenkunst verraden ondanks de bladerloze bomen niets van een eventuele aanleg.

Datzelfde geldt ook voor twee andere gravures van Vingboons: Maerseveen (herfst) en Loenersloot (zomer) zijn weelderig met groen gestoffeerd maar van een tuin- of parkaanleg geen spoor. Op de gravure van Nijenrode (de lente) ziet men echter op de voorgrond een kleine tuin in renaissance-stijl, waarin druk geconverseerd èn gewerkt wordt.

Bij de bestudering van die vroege tuinarchitecten valt steeds een tweetal zaken op. Ten eerste de nauwe samenhang tussen het nuttige en het aangename, dat zich sterk in de beplanting uit: een boomgaard, een moestuin en misschien een bescheiden bloementuin bepalen het karakter van de aanleg. Daarnaast is ook die aanleg zelf overwegend utilitair van opzet; wij spreken in zo'n geval als bij Zuylen tegenwoordig over een historische infrastructuur met een bewuste vormgeving van het terrein - waarbij geografische invloeden een grote rol kunnen spelen en zaken als verdedigbaarheid (gracht), voedselvoorziening (vis, boomgaard, konijnenwarande) en opbrengst (hakhout, opgaand hout) op de voorgrond staan.

De buitenplaatsen-„explosie" die in het tweede en derde kwart van de zeventiende eeuw plaatsvond, uitte zich ook in de aanleg van tuinen en parken. Deze nieuwe fase begon rond 1628, toen de zwagers Joan Huydecoper en Pieter Belten in Maarssen hun buitenhuizen Goudesteyn en Huis ten Bosch lieten bouwen.

Van Goudesteyn is een prachtige vogelvluchttekening bewaard gebleven, waaruit het „utile dulce" duidelijk spreekt: het huis zelf is een combinatie van een eenvoudig dwarsgeplaatst herenhuis en een aan de achterzijde tegen het huis gesitueerde boerderij, die door het herenhuis aan het gezicht onttrokken

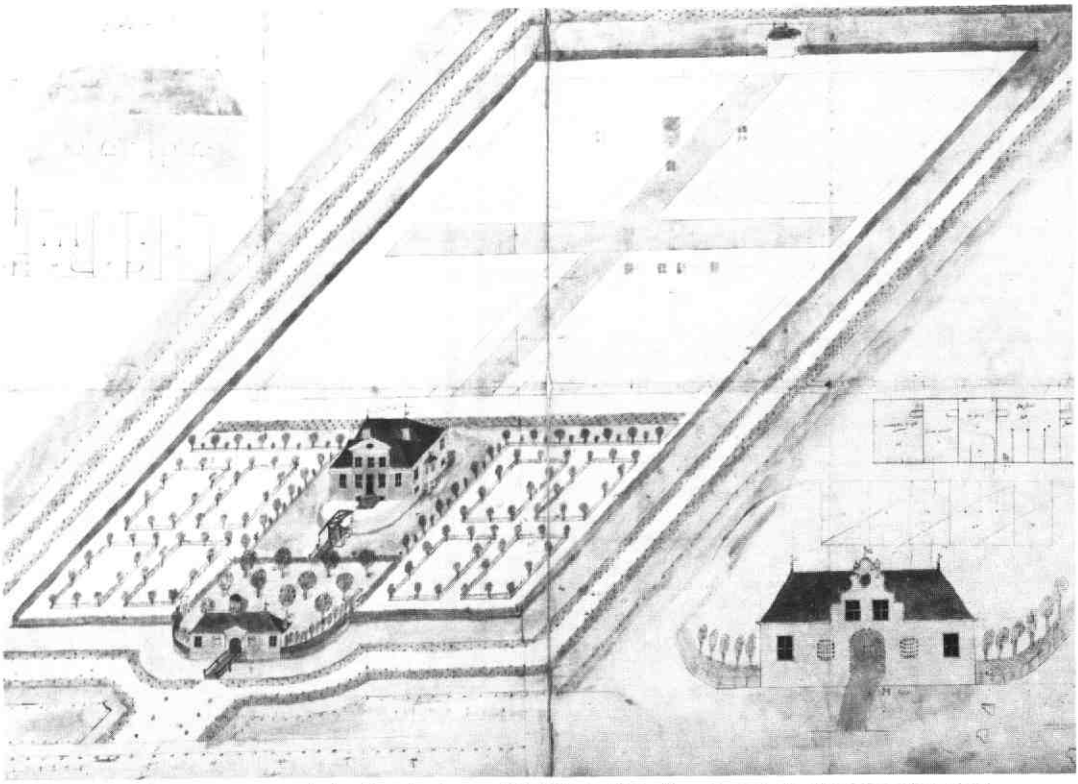

4. Gansenhoef, ontwerp voor de buitenplaats, ca. 1645 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

was. Een kleine, naast het huis gelegen geometrische tuin was het begin van enkele eeuwen tuingeschiedenis in het gebied van de Vecht.
De rest van het terrein van Goudesteyn werd in beslag genomen door boomgaarden, moestuin en bouwland c.q. weiland.

Gansenhoef
Ook Gansenhoef hoort tot de eerste buitenplaatsen aan de Vecht, die omstreeks 1650 gesticht werden door Joan Huydecoper of mensen uit zijn omgeving. Het huis werd in 1655 naar ontwerp van de Amsterdamse bouwmeester Philip Vingboons gebouwd op een terrein van vier morgen land, dat Raymond de Smet in 1654 gekocht had van Huydecopers zuster Geertruyd Jansdr. Huydecoper.
Van de vroegste Gansenhoef is een aantal ontwerpen bekend, waaronder een vogelvluchttekening. Hierop staat de omgrachte buitenplaats afgebeeld, gelegen op een eiland en omringd door een eveneens omgracht terrein. Dit terrein bestond uit twee delen. In het eerste deel, dat ongeveer een derde van het geheel besloeg, lag het huis centraal. Het werd geflankeerd door twee tuinen, die ieder in vier met bomen omringde vakken waren verdeeld.
Het huis zelf bereikte men vanaf de weg langs de Vecht via een poortgebouw en een eveneens met bomen beplant voorplein. Het achterste deel van de buitenplaats werd door een padenkruis in vier vakken verdeeld. Een dwarsgracht vormde de scheiding tussen de beide delen van de aanleg.
Het ontwerp van de aanleg van deze zeventiende-eeuwse buitenplaats is goed te vergelijken met die van andere buitenplaatsen in die tijd, zoals Honselaersdijk en Hofwijck, waarbij men de maten en verhoudingen van het menselijk lichaam als uitgangspunt had genomen.

In de loop van de achttiende eeuw vond er en aantal wijzigingen op Gansenhoef plaats. Het poortgebouw werd afgebroken, terwijl er op het terrein een koepel werd gebouwd. Ook het voorplein, waarvan men de gracht er omheen grotendeels dempte, kreeg een andere opzet. Het huis zelf werd uitgebreid met een koepelkamer aan de achterzijde, die inwendig achthoekig van vorm is.
Pas in de loop van de negentiende eeuw werd de geometrische aanleg veranderd in een park in landschapsstijl.
Een belangrijke zeventiende-eeuwse aanleg in geometrische stijl had ook **Gunterstein**.
Tijdens de invallen van de Fransen in de jaren 1672-1673 onderging het in oorsprong uit ca. 1300 daterende Kasteel Gunterstein, dat in de zestiende eeuw grotendeels herbouwd werd, het lot van zovele Stichtse huizen: het werd in brand gestoken en on-

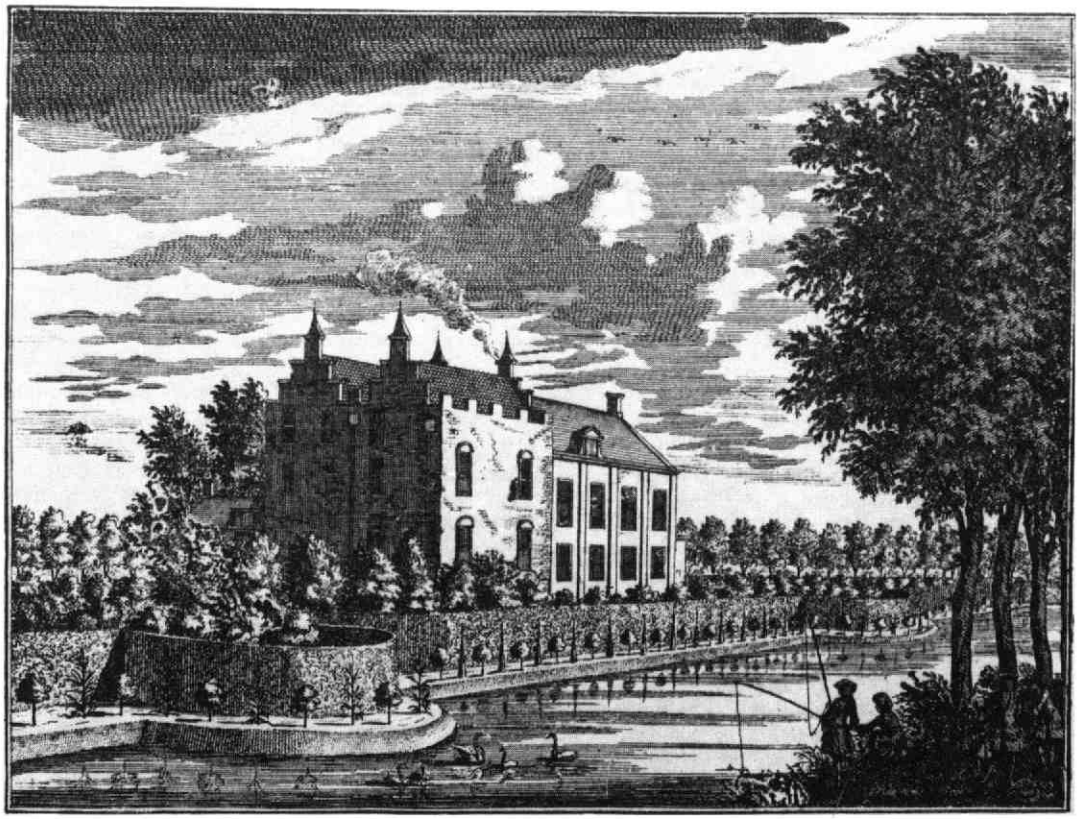

5. Cronenburgh, „Van de Rij-weg af te sien", gravure ca. 1750 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

herstelbaar beschadigd. De toenmalige eigenaresse, Margaretha Poulle, liet het huis spoedig in classicistische trant herbouwen waardoor een strak, blokvormig en min of meer vierkant gebouw van twee bouwlagen ontstond. Ook het terrein zelf, dat zich vanaf de Vecht landinwaarts uitstrekte, werd aan de architectuur van het huis aangepast en kreeg een parkaanleg, waarvan het centrale element, de middenas, nog steeds bestaat.

Langs de Vecht, buiten het eigenlijke kasteelterrein, werd een aantal tuinen ontworpen, waarvan sommige een bijzondere vorm hadden, nl. driehoekig, soms in combinatie met een cirkel. Waarom hier juist voor deze vorm gekozen werd, is niet duidelijk. Misschien hangt deze keuze samen met een in de zestiende en zeventiende eeuw vaker voorkomende voorliefde voor bepaalde motieven, die juist bij buitenplaatsen met een „versterkte" traditie wel vaker in de tuinaanleg verwerkt werden. Recent onderzoek heeft namelijk aangetoond dat bij enkele Nederlandse tuinen uit de zeventiende eeuw in de aanleg ideeën zijn verwerkt, waaruit blijkt dat de toenmalige eigenaar niet alleen aan bruikbaarheid heeft gedacht, maar ook een „spelelement" invoerde, dat paste binnen de militaire traditie van zijn milieu. Al in de zestiende eeuw werden in Frankrijk en Italië buitenplaatsen aangelegd, waarbij het motief van fortificatie een grote rol speelde, zonder dat het om een werkelijke verdedingsvorm ging. Tot nu toe heeft men daar in Nederland niet speciaal op gelet, maar het blijkt dat ook in ons land enkele voorbeelden van een dergelijke toepassing van bijzondere vormen van aanleg bestaan. In Overijssel kent kasteel Diepenheim een fortificatievorm in de tuinaanleg; hier gaf men het terrein direct achter het huis, daar waar zich de Middeleeuwse kasteelbelt bevond, door middel van een dubbele gracht met daartussen een smalle kade, de vorm van een veelhoekig „bolwerk". Ook op Amerongen wilde men de nadruk leggen op verdedigbaarheid en is een opzet met het motief van vestingwerken tot in onze tijd bewaard gebleven. Hier werd het grote voorplein in de tweede helft van de zeventiende eeuw geheel ommuurd en aan de oostzijde afgesloten door een gebouwencomplex, waarvan de beide hoektorens of paviljoenen op speelse wijze refereren aan de oorspronkelijke versterkte functie van huis en terrein. Dit spelelement komt nog duidelijker naar voren bij het zogenaamde „bastion", een eveneens geheel ommuurd en omgracht rechthoekig complex met poorten en schietsleuven, dat een onderdeel vormt van de oprijlaan.

Een vergelijkbare gedachtenwereld kan spreken uit de opzet van de tuinen van de Cronenburgh, waarbij in de vorm van de hagen langs de rijweg zelfs duidelijk een verwijzing naar de oude weerbare kasteelmuur werd nagestreefd.

De toepassing van dit soort ideeën uit de vestingbouw bij buitenplaatsen kan voor Nederland worden beschouwd als een typisch zeventiende-eeuwse classicistische vertaling van de verdedigingsfunctie, die men vanouds aan kastelen en adellijke huizen hechtte. Dit werd zonder meer versterkt door de eis tot verdedigbaarheid, die met name aan de officieel erkende havezaten en ridderhofsteden werd gesteld. Daarnaast paste het gebruik van dergelijke fortificatievormen geheel in de gedachtenwereld van die buitenplaatsbezitters wier families dikwijls een militaire traditie hadden en daarmee al tijdens hun opvoeding vertrouwd raakten[7]).

De kaart van „Een klein gedeelte van de Heerlijckheit van Maerseveen" (1660) van Jacob Bosch geeft al een groot aantal buitenplaatsen langs dit gedeelte van de Vecht, die allemaal een tuinaanleg volgens de geometrische principes hebben. Behalve Goudesteyn en Gansenhoef zijn hierop o.a. afgebeeld: Otterspoor, Geesbergen, D'Oever (nu: Vechtoever), Elsenburg en Doornburg. Maar ook verder van de Vecht liggen kleine buitenplaatsen, zoals ten oosten van Geesbergen: Uylerbuurt, Blyendael en Koninxvelt. Ditzelfde geldt voor het gebied aan de andere kant van de weg naar Maarssen, ten oosten van Goudesteyn.

Hier is een heel complex tuinen en kleine buitenplaatsen gesitueerd, die soms maar enkele tientallen vierkante meters terrein besloegen, maar allemaal een naam droegen, van Annenhof tot Oosterbos.

De tendens om buitenplaatsen langs de oevers van de Vecht te stichten zette zich met kracht door in de achttiende eeuw. Een goed beeld van de rijkdom aan huizen, parken en tuinen krijgt men wanneer men „de Zegepralende Vecht" (1719) met zijn gravures legt naast kaarten zoals de Nieuwe Kaart van Loenen (1726) of de Nieuwe Kaart van Mynden ende Loosdrecht (1734).

Deze bronnen sluiten goed op elkaar aan: waar „de Zegepralende Vecht" een „aanzicht" geeft van het huis en een aantal onderdelen van het park - hagen, vijvers, koepels en poorten - tonen de kaarten ons de minutieuze plattegronden waarop deze elementen hun logische plaats vinden.

Omstreeks het midden van de achttiende eeuw bereikte de bouwactiviteit aan de Vecht haar hoogtepunt. Veel buitenhuizen werden vernieuwd, waarbij dikwijls geen echte architecten maar vooral Amsterdamse „timmerbazen" een belangrijke rol speelden. Ook de interieurs ontvingen veel extra aandacht, maar vooral de tuinen en parken kregen in deze tijd een grote allure. Goede voorbeelden van uitgestrekte parken zijn Petersburg en Huis ter Meer. Een van de elementen, die vooral aan de Vecht een geliefd onderdeel van de tuin lijkt te zijn geweest, is het tuintheater.

Vanaf het moment dat men naar buiten trok en op het land ontspanning zocht, is er op de buitenplaatse gemusiceerd en toneel gespeeld. Ondanks onze dikwijls regenachtige zomers schrok men er niet voor terug om daarbij juist de buitenlucht op te zoeken, waardoor het park de plaats en het décor werd voor de muzen.

Binnen de geometrische aanleg werden vooral in de achttiende eeuw zo de mogelijkheden geschapen om de volmaakte illusie te beleven.

We kennen deze belevingsvormen hoofdzakelijk uit oude gravures en beschrijvingen. Vooral aan de

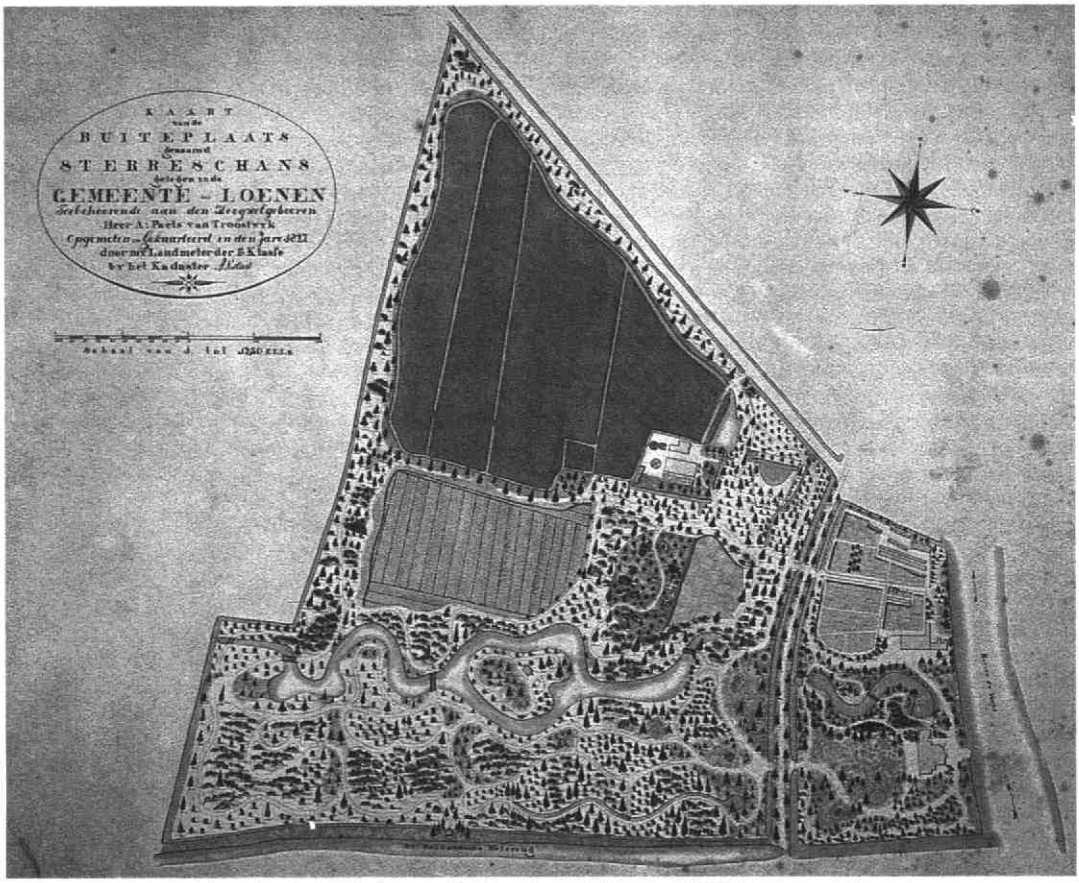

6. Sterreschans, parkaanleg in landschapsstijl, plan door J. Vesters 1827 (foto auteur).

Vecht heerste in de zomer een druk sociaal verkeer van ontwikkelde stedelingen, die op de hoogte waren van de laatste toneelstukken en herderszangen. Het „toneel" werd meestal gevormd door een achtergrond van strak geschoren hagen, maar ook zuilenrijen - echte of in „Trompe l'oeil" geschilderd - waren geliefd. Zelfs amfitheaters kon men aantreffen. Het huis Ter Meer bij Maarssen had een tuintheater, zoals blijkt uit de prenten van Hendrik de Leth uit de achttiende eeuw. Van Daniël Marot, die mogelijk bij de aanleg van de tuinen van Ter Meer betrokken was, zijn verschillende ontwerpen van tuintheaters bekend, maar van al deze decoratieve rijkdom bleef niets bewaard.

Om een idee te krijgen van zo'n theater kan men overigens de tuin van kasteel Middachten bezoeken, waar aan het eind van de vorige eeuw met taxushagen als coulissen een theater werd gerealiseerd. Dit tuintheater werd onlangs met hulp van de Stichting P.H.B. geheel gerestaureerd en met een openluchtconcertje in 1990 weer in ere hersteld.

Ook Zijdebalen, evenals Ter Meer al lang verdwenen, had een tuintheater. Op een van de afbeeldingen daarvan door Jan de Beyer staan enkele - waarschijnlijk op hout geschilderde - toneelspelers afgebeeld die kostuums van de Commedia dell'Arte dragen. Arlequino, Colombine, Pulcinella, Scapino en Scaramouche lijken vrolijk over het toneel te dartelen en het zal geen toeval zijn dat in sommige tuinen uit die tijd, zoals op Zuydwijk bij Wassenaar, natuurstenen beelden van de meest geliefde toneelkarakters stonden opgesteld.

De verandering van smaak, die in de tweede helft van de achttiende eeuw in ons land tot een geleidelijke, maar voor het landschap zeer bepalende, introductie van de landschapsstijl zou leiden, heeft evenals de geometrische tuinstijl zijn wortels in de klassieke Oudheid. „Et in Arcadia Ego" („Ook ik wil in Arcadië zijn"), verzuchtte menige buitenplaatsbezitter in die tijd. Hij had daarbij vooral het klassieke landschap, zoals men dat kende van schilderijen en prenten, voor ogen.

Arcadië zelf, een streek in Griekenland, meende men te hebben teruggevonden op de doeken van schilders als de Utrechtse Italianisanten die vooral rond Rome inspiratie opdeden en prachtige, zonovergoten landschappen met woest begroeide heuvels, grazige weiden en tempelruïnes schilderden, hier en daar gestoffeerd met een herder of herderinnetje, dat in volmaakte onschuld zijn of haar dagen doorbracht.

Een nieuw ideaal van vrijheid en ongereptheid in een natuurlijke omgeving, waarin de bomen en struiken

7. Zijdebalen, het Tuintheater, J. de Beijer 1745. GAU Top-Hist. Atlas, Pa. 83 (L).

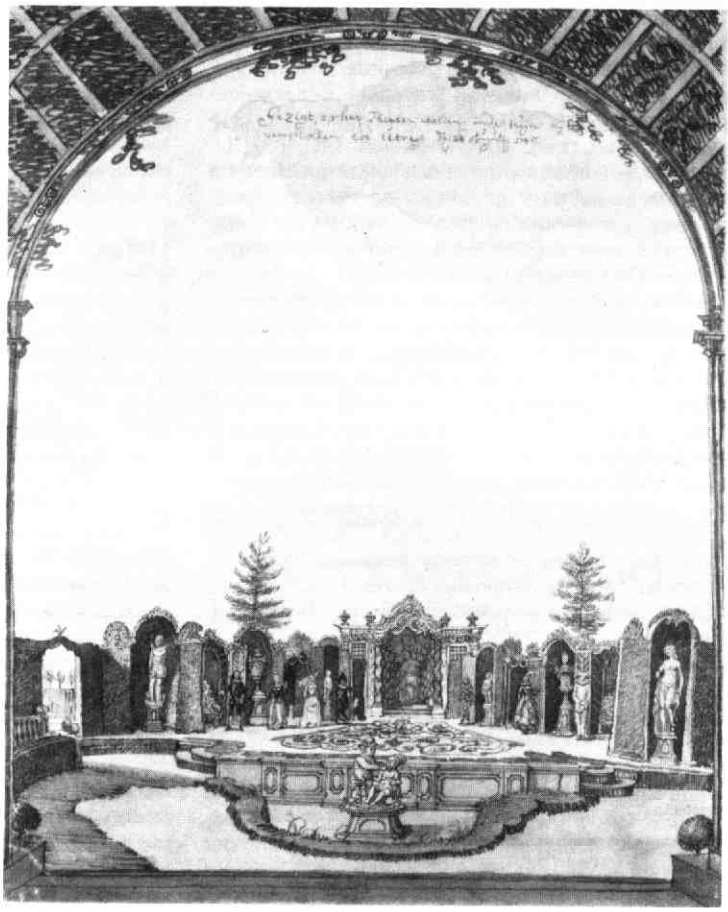

de kans kregen onbelemmerd te groeien en de mens zichzelf kon zijn, werd ook de literatuur gepredikt. Het is boeiend om te zien dat men al direct de behoefte had om de ideeën over de mens en zijn individualiteit - eigenlijk ook het begin van de moderne psychologie - juist in het landschap te vertalen. Een andere, veel persoonlijker betrokkenheid ten opzichte van de natuur dan in de voorgaande periode blijkt ook uit het feit dat de eigenaren zelf zich op het tuinieren gaan toeleggen. Eén van de beroemdste „tuiniersters" was wel Belle van Zuylen, de erudiete dochter van de heer van Zuylen, die zelf hark, schoffel en spade ter hand nam en intensief in de tuin werkte. Zo hard, dat haar vriend Constant d'Hermenches haar een bezorgde brief schreef om te waarschuwen voor te grote inspanningen in de buitenlucht, die haar gezondheid konden aantasten.

Uit de tuin- en parkontwerpen van de Zochers en de Van Lunterens die in die tijd als tuinarchitect actief waren, weten wij, dat ook dit gedroomd Arcadië voor een belangrijk deel op de tekentafel tot stand kwam; de achttiende en negentiende-eeuwer beleefde dat daarom niet minder intens.

Het is in deze tijd dat voor de liefhebbers van het buitenleven de Vecht veel van zijn aantrekkelijkheid begint te verliezen en men Zuid-Oost Utrecht met zijn heuvels en vergezichten gaat opzoeken. Dit wil overigens niet zeggen, dat deze nieuwe ontwikkelingen aan de Vechtbuitens voorbij is gegaan. Integendeel, ook hier ontstonden vanaf de laatste decennia van de achttiende eeuw enkele prachtige voorbeelden van landschapsstijl.

Al zal de vermelding door Hermanus Numan, dat Over-Holland al in 1756 in landschapsstijl veranderd werd, op een vergissing moeten berusten, ook langs de Vecht deed deze stijl spoedig na de introductie rond de grote steden of in gebieden als de duinstreek bij Haarlem en de heuvels van de Veluwezoom zijn intrede.

Een mooi voorbeeld is het park van Sterreschans bij Nieuwersluis, gelegen naast Over-Holland. In het begin van de negentiende eeuw vond een belangrijke verbouwing van het kort na 1688 gestichte huis plaats. Op het binnenterrein werd een boomgaard aangeplant, ter weerszijden van een middenas, terwijl de smalle singel rond dit terrein een laanbeplanting kreeg, die alleen aan de kant van de Vecht, waar het huis lag, gedeeltelijk doorbroken werd. Deze bescheiden geometrische aanleg zou de hele achttiende eeuw het karakter van de buitenplaats bepalen.

In het begin van de negentiende eeuw vond een belangrijke verbouwing aan het huis plaats, naar men

aanneemt onder leiding van architect A. van der Hart, en bij die gelegenheid werd ook het park geheel veranderd. Deze activiteiten gebeurden waarschijnlijk nadat Adriaan Paets van Troostwijk, een erudiete lakenkoopman uit Amsterdam het oude huis in 1815 gekocht had. Een opmetingskaart uit 1827 (J. Vesters), gecombineerd met een aantal gezichten op het huis en het park uit die tijd, vormen een uitstekende documentatie van Sterreschans na zijn metamorfose, waaruit blijkt dat de huidige situatie grotendeels teruggaat op de toenmalige.

De afbeeldingen tonen onder meer de Vechtzijde van het park, met solitaire bomen op een grasveld. Vazen met agaven in potten op hardstenen sokkels flankeren het hek bij de, toen nog houten, aanlegplaats. Vanaf de straatweg zijn drie gezichten op het huis afgebeeld, dat aan de overzijde van een lichtgolvend grasveld ligt, terwijl het hoofdpad, dat om het grasveld heenloopt, naar rechts afbuigt. Naar links loopt een smaller pad. Het huis van twee bouwlagen is wit gepleisterd en bezit een vooruitspringende middenpartij van drie raamtraveeën, bekroond door een timpaan. Ter weerszijden hiervan heeft het huis twee raamtraveeën en een daklijst met lage, brede vensters.

De opmeting uit 1827 geeft ook een gedetailleerd overzicht van het overpark aan de andere kant van de straatweg. Hoewel dit deel van het park, waarin een slingervijver met een weiland een centrale plaats inneemt, meer verwilderd is, kan men ook hier de oude situatie tot in de details terugvinden. De enige grote verandering vormt de afsnijding van de westkant van het park door de aanleg van het Merwedekanaal, dat later tot Amsterdam-Rijnkanaal werd verbreed. Bewust opgenomen in de aanleg van dit wandelpark is de boerderij, een geliefde bestemming voor talrijke wandelaars vanuit het huis.

De architect van de tuin is niet bekend. De overlevering noemt wel J. D. Zocher jr., van wie bekend is, dat hij wel met Van der Hart samenwerkte, maar de hele opzet van de aanleg kan ook wijzen op Gijsbert van Laar, wiens Magazijn van tuinsieraden uit 1802 ook aan de Vecht bekend was.

Andere belangrijke parken in landschapsstijl hebben Middenhoek, Vreeden Hoff, Oud-Over, Gunterstein, Vechtoever, Queekhoven, Gansenhoef en Zwaanwijck, waarvan de meeste uit de negentiende eeuw zullen dateren.

Van Gunterstein is een ontwerp bekend, geleverd door J. A. van Lunteren, een Utrechtse architect wiens vader o.a. het park van Vollenhoven bij De Bilt ontwierp en aan Randenbroek en de Heiligenberg bij Amersfoort werkte. Hendrik van Lunteren leverde waarschijnlijk de plannen voor de buitenplaats Groenhoven bij Oud-Zuilen. Dit blijkt uit enkele ontwerpen (ongesign.), die zich in het archief van Slot Zuilen bevinden en waarin men de hand van deze architect kan herkennen.

Ook Henri Copijn, de landschapsarchitect van het immense park van De Haar, droeg zijn steentje aan de aanleg van Gunterstein bij.

Of de Zochers bij de aanleg van veel Vechtbuitenplaatsen betrokken waren, is niet bekend. Uit familieoverlevering wordt de naam van J. D. Zocher jr. genoemd i.v.m. Sterrenschans. In de levensbeschrijving van Zocher jr. door Immerzeel vermeldt deze de betrokkenheid van de architect bij de bouw van het huis Middenhoek bij Loenen. Het ligt voor de hand, dat hij ook de aanleg van het park ter hand nam, maar zeker is dit niet.

P. J. Lutgers noemt in zijn beschrijving van de Vechtstroom Zocher jr. als architect van de Overplaats, waarna deze met Vechtvliet verenigd is. Ook aan Vecht en Steyn heeft Zocher gewerkt; dit blijkt uit een bestekcontract, dat de architect voor deze buitenplaats opstelde en dat onlangs door de heer A. J. A. M. Lisman gevonden werd.

In de loop van de negentiende eeuw is een groot aantal buitenplaatsen afgebroken en veranderden heel wat parken en tuinen in bouw- of weiland. Enkele stukken langs de Vecht, zoals tussen Loenen en Breukelen (linkerzijde) en tussen Oud-Zuilen en Nieuwersluis bezitten echter nog zeer veel eigenschappen van het karakteristieke buitenplaatsenlandschap, zoals dit in de loop van de eeuwen is ontstaan. Dankzij de inzet van vele eigenaren liggen de meeste huizen er weer goed onderhouden bij, terwijl zij ook hun „groene kamers", de parken en tuinen in stand houden. Hierbij worden zij gesteund door de al eerder genoemde Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen en zijn zeer actieve hoveniersorganisatie die zijn werkzaamheden op basis van het hierboven beschreven bronnenmateriaal verricht. Om de vergelijking met de Brenta door te trekken kan men niet treffender besluiten dan met de constatering dat een van de meest interessante en vooral *kwetsbare* historische landschappen van ons land niet alleen een rijk verleden heeft, maar ook een serieuze toekomst, al zal die nooit onbezorgd zijn.

Drostestraat 4
Amerongen

Drs H. M. J. Tromp

Noten

1. R. van Luttervelt, De buitenplaatsen aan de Vecht, De Bilt 1943, Lochem 1948.
2. J. T. P. Bijhouwer, Nederlandsche Tuinen en buitenplaatsen, Amsterdam 1946.
3. W. J. van Tent, De buitenplaatsen (van de Vecht) historisch-geografisch gezien. In: Jaaroekje Nederlandse Kastelen-Stichting, 1976, p. 41-54. De door hem in ca. 1690 gedateerde „Nieuwe Kaart van Loenen" door C. C. van Bloemswaart moet waarschijnlijk ca. 35 jaar later gedateerd worde. Cf. Marijke Donkersloot-de Vrij, De Vechtstreek, Weesp 1985.
4. Zo werden door de Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen te Elburg al de volgende buitenplaatsen ten behoeve van een aantal beheersplannen onderzocht:
   Gansenhoef te Maarssen
   Nieuwerhoek te Loenen a/d Vecht
   Rupelmonde te Breukelen
   Sterreschans te Loenen
   Valk en Heining te Loenersloot

Een deel van het historisch onderzoek naar de buitenplaats Sterreschans werd gepubliceerd door W. Overmars; Sterreschans: een negentiende-eeuwse buitenplaats aan de Vecht, in „De Woonstede", 73 (1987). Momenteel zijn in dit kader onderzoeken naar de parken van Gunterstein te Breukelen, Middenhoek te Loenen a/d Vecht en Vechtoever te Maarssen gaande.
5. Henrick Verstralen, Kaart van een aantal percelen bij Slot Zuylen, eind aug/begin september 1624, ms., schaal 1 : 4000, RAU, Archief Kapittel van Oud-Munster inv. 993 (22-23).
6. Zuylen, Kaartboek Landerijen, ca. 1640, Archief Slot Zuylen.
7. H. M. J. Tromp en L. H. M. Olde Meierink, Het Paradijs versterkt, Fortificatie als motief bij huis en tuin, De Woonstede 86, 1990.

Mededeling van de redactie

Het Maandblad dat nu voor u ligt is aanmerkelijk dikker dan u gewend bent. Het spreekt vanzelf dat het productieproces voor dit bijzondere nummer dan ook tijdrovender was dan wij gewend zijn. Het heeft ertoe geleid dat de verschijningsdatum van dit november-Maandblad valt in het begin van de maand december.
Dit feit, gecombineerd met het verheugende bericht dat het Maandblad met ingang van januari 1992 twee weken vroeger én in een nieuwe vormgeving zal verschijnen, heeft de redactie doen besluiten het Maandblad van november 1991 te beschouwen als een gecombineerd nummer november/december 1991, ofwel jaargang 64 nr. 11/12.

De hervormde diaconie van Utrecht

Bij de uitreiking van de inventaris van het archief van de hervormde diaconie van Utrecht zullen voordrachten worden gehouden door:
- mw J. G. Riphaagen: „Archief en inventarisatie"
- mw K. C. G. van Marle-van Wijk: „De diaconie in de huidige tijd"
- dr P. D. 't Hart: „Een teringachtig bestaan; armenzorg in de 19de eeuw".

Tijd: donderdag 19 december a.s., 20.00 uur.
Plaats: Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199.
Belangstellenden s.v.p. telefonisch opgeven bij de Gemeentelijke Archiefdienst, tel. 030-73 66 11.

Mededeling van het bestuur

De vormgeving van het nieuwe Jaarboek is ingrijpend gewijzigd. Omdat de uitwerking hiervan de eerste keer wat meer tijd vergt dan was voorzien en omdat de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht later zal verschijnen dan was gepland, zullen Jaarboek en Kroniek in **februari 1992** worden bezorgd. Aan deze bezorgactie zullen weer vele vrijwilligers hun bijdrage leveren. Overigens hopen wij de organisatie van de bezorging aanzienlijk te hebben verbeterd.

Een serie lezingen over de Utrechtse musea

De aktiviteitencommissie van de Vereniging Oud-Utrecht zal - evenals vorig seizoen - in de komende maanden een lezingencyclus organiseren voor haar leden en andere belangstellenden. Ditmaal nodigt zij de Utrechtse musea uit om zich te presenteren.
Gedurende elke avond zullen twee vertegenwoordigers hun „eigen" museum aan het publiek voorstellen. Het gaat om grote en kleine, bekende en iets minder bekende musea in Utrecht.
Daarbij zullen de geschiedenis van de musea, de huidige verzamelingen en de plaats van de musea in de toekomst aan bod komen.

De eerste lezingenavond zal plaatsvinden op **dinsdag 17 december 1991** in de aula van de Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 4 te Utrecht. Deze avond zijn het Centraal Museum Utrecht en het Universiteitsmuseum vertegenwoordigd.

Het programma is als volgt:
19.30 uur: zaal open.
20.00 uur: Ludger Smit, conservator historische afdeling Centraal Museum zal de spits afbijten met zijn voordracht „Een historisch museum in Utrecht?"
20.45 uur: pauze
21.00 uur: Frans Smolders, hoofd van de Afdeling Presentatie van het Universiteitsmuseum, zal de tweede lezing in deze serie verzorgen.
De toegang is voor leden gratis en bedraagt voor niet-leden ƒ 2,50.

De tweede lezingenavond in de reeks „Utrecht Museumstad" wordt gehouden op **woensdag 15 januari 1992** en wel in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht. Er worden op deze avond lezingen gehouden over het Catharijneconvent en het Moluks Historisch Museum. Bij het ter perse gaan van dit Maandblad waren de namen van de sprekers en de titels van de lezingen nog niet bekend. De toegang voor de leden van Oud-Utrecht is gratis; niet-leden betalen ƒ 2,50. Aanvang: 20.00 uur.

Bouwen of verbouwen?

- Renovatie, restauratie,
- utiliteits- woningbouw,
- bouwkundig onderhoud 24 uur per dag.

vtos
B.V. Bouw- en Aannemersbedrijf

Californiëdreef 28-32 3565 BM Utrecht Telefoon 030-627872 - Fax 030-627852

Van Blaricum en Vis vertelt u meer over een Perzisch tapijt dan de prijs alleen

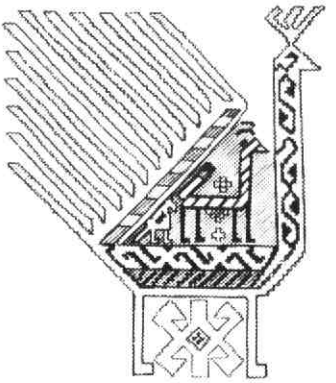

Over Perzische tapijten zijn duizend-en-één verhalen te vertellen. Van Blaricum en Vis kent als geen ander de diepere betekenissen die in een kwaliteitstapijt zijn verweven. Die bijzondere kennis gebruiken wij om de waarde van een tapijt te beoordelen. Door de jaren heen hebben wij een befaamde kollektie opgebouwd die met zorg in stand wordt gehouden.

* tevens inkoop van oude Perzische tapijten.

VAN BLARICUM EN VIS
PERZISCHE TAPIJTEN

's-Gravelandseweg 35, Hilversum
Telefoon 035-218434
(hoek Alb. Perkstraat)

maandblad oud-utrecht

64e jaargang nr. 11/12 - nov./dec. 1991

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:
A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht

Penningmeester:
J. W. Lemaier, Postbus 85073
3508 AB Utrecht

Contributie: *f* 47,-
C.J.P.-houders: *f* 30,-; 65+ *f* 41,-.

Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw
Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssenbroek,
tel. 03465-6 29 30,
contributie-rekening nummer 575520.

Alle overige betalingen uitsluitend de postrekening **56066** ten name van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht.

Excursiecommissie:
Fred Vogelzang, Hunzestraat 56, 3522 EB Utrecht, tel. (030) 87 01 10

Redactie:
J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0923-5116